

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО ТА ТУРИСТИЧНОГО БІЗНЕСУ

В. Д. Олійник

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ОРГАНІЗАЦІЯ
ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

*Навчальний посібник
для здобувачів спеціальності 242 «Туризм і
рекреація» усіх форм навчання*

Одеса - 2024

*Рекомендовано навчально-методичною радою
Міжнародного гуманітарного університету
(протокол №4 від 04.12.2024 р.)*

Рецензенти:

Михайліченко Г. І. – доктор економічних наук, професор, професор кафедри туризму та менеджменту креативних індустрій Державного торговельно-економічного університету;

Яворська В. В. – доктор географічних наук, професор, декан геолого-географічного факультету Одеського національного університету ім. І. Мечникова

Олійник В. Д.

О54 Музеєзнавство та організація екскурсійної діяльності : навчальний посібник [Електронне видання]. / В. Д. Олійник ; кафедра готельно-ресторанного та туристичного бізнесу. – Одеса : 2024. – 141 с. –

Навчальний посібник з курсу «Музеєзнавство та організація екскурсійної діяльності» розроблений відповідно до навчального плану, який складається з навчальної програми курсу, короткого конспекту лекцій, методичних рекомендацій з проведення практичних занять і завдань для самостійної роботи здобувачів, списку рекомендованої літератури.

Матеріали призначено для студентів факультету Менеджменту, готельно-ресторанної справи та туризму, які навчаються за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти за спеціальністю «Туризм і рекреація».

Вивчення дисципліни «Музеєзнавство та організація екскурсійної діяльності» допоможе студентам зрозуміти методику й технологію розробки екскурсій, її організації та проведення, а також сприятиме залученню здобувачів до науково-дослідницької діяльності та підготовки ними публікацій, кваліфікаційних й інших наукових робіт.

УДК 338.467.6

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, рівень вищої освіти	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 6 Загальна кількість годин – 180	Галузь знань - 24 «Сфера обслуговування»	основна	
	Спеціальність – 242 «Туризм і рекреація»	Рік підготовки:	
2-й			
Семестр			
3-й		3-й	
Лекції			
30		10	
Практичні			
36		10	
Мова навчання – українська	Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський) рівень	Лабораторні	
		-	-
		Самостійна робота та індивідуальні завдання	
		114	160
		Вид контролю:	
		Екзамен	Екзамен

«Музеєзнавство та організація екскурсійної діяльності» – навчальна дисципліна, що входить до циклу дисциплін професійної та практичної підготовки спеціальності 242 «Туризм і рекреація» галузі знань 24 «Сфера обслуговування» та орієнтована на засвоєння здобувачами вищої освіти системи знань теорії основ екскурсійного обслуговування, досліджень туристичних дестинацій, формування фахового світогляду щодо територіальної організації та умов розвитку екскурсійного туризму в регіонах і країнах світу, набуття навичок організації екскурсійних послуг. В курсі вивчаються основні питання, що пов'язані з теоретичними базовими питаннями розробки екскурсій.

Метою навчальної дисципліни є формування у студентів теоретичних, професійних знань і практичних навичок, що дають їм змогу самостійно організовувати й планувати екскурсійну діяльність; розробляти й проводити екскурсії; здійснювати екскурсійне обслуговування. Опанування теоретичними, професійними знаннями та практичними навичками щодо організації екскурсійних послуг в туризмі.

Передумови для вивчення дисципліни є знання, які студенти отримали під час засвоєння дисциплін «Введення в туризм», «Організація туризму (Основи туризмознавства та Організація туристичних подорожей)», «Постреквізити «Рекреалогія та рекреаційні комплекси світу», «Організація туризму (Основи туризмознавства та Організація туристичних подорожей)», «Організація анімаційної діяльності», «Туроперейтинг», «Виробнича практика 1».

2. ОЧІКУВАНІ КОМПЕТЕНТНОСТІ, ЯКІ ПЛАНУЄТЬСЯ СФОРМУВАТИ ТА ДОСЯГНЕННЯ ПРОГРАМНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

У процесі реалізації програми дисципліни «Музеєзнавство та організація екскурсійної діяльності» формуються наступні компетентності із передбачених освітньою програмою:

Інтегральна компетентність. Здатність комплексно розв'язувати складні професійні задачі та практичні проблеми у сфері туризму і рекреації як в процесі навчання, так і в процесі роботи, що передбачає застосування теорій і методів системи наук, які формують туризмознавство, і характеризуються комплексністю та невизначеністю умов.

Загальні компетентності (ЗК)

ЗК02. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя

ЗК05. Прагнення до збереження навколишнього середовища

ЗК06. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел

ЗК08. Навички використання інформаційних та комунікаційних технологій

ЗК09. Вміння виявляти, ставити і вирішувати проблеми

ЗК10. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово

ЗК11 Здатність спілкуватися іноземною мовою

ЗК14. Здатність працювати в команді та автономно

Спеціальні компетентності (СК)

СК16.Знання та розуміння предметної області та розуміння специфіки професійної діяльності

СК17.Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях

СК19. Здатність аналізувати діяльність суб'єктів індустрії туризму на всіх рівнях управління

СК20. Розуміння сучасних тенденцій і регіональних пріоритетів розвитку туризму в цілому та окремих його форм і видів

СК21. Розуміння процесів організації туристичних подорожей і комплексного туристичного обслуговування (готельного, ресторанного, транспортного, екскурсійного, рекреаційного)

СК22. Здатність розробляти, просувати, реалізовувати та організовувати споживання туристичного продукту

СК24.Здатність забезпечувати безпеку туристів у звичайних та складних форс-мажорних обставинах

СК27. Здатність визначати індивідуальні туристичні потреби, використовувати сучасні технології обслуговування туристів та вести претензійну роботу

СК 32. Здатність визначати туристичну специфіку регіону, розробляти тематичні програми та проекти на території України та в регіонах світу.

Навчальна дисципліна «Музеєзнавство та організація екскурсійної діяльності» забезпечує досягнення програмних результатів навчання (РН), передбачених освітньою програмою:

ПР02. Знати, розуміти і вміти використовувати на практиці базові поняття з теорії туризму, організації туристичного процесу та туристичної діяльності суб'єктів ринку туристичних послуг, а також світоглядних та суміжних наук.

ПР03. Знати і розуміти основні форми і види туризму, їх поділ.

ПР05. Аналізувати рекреаційно-туристичний потенціал території.

ПР06. Застосовувати у практичній діяльності принципи і методи організації та технології обслуговування туристів. ПР07. Розробляти, просувати та реалізовувати туристичний продукт.

ПР08. Ідентифікувати туристичну документацію та вміти правильно нею користуватися.

ПР09. Організовувати процес обслуговування споживачів туристичних послуг на основі використання сучасних інформаційних, комунікаційних і сервісних технологій та дотримання стандартів якості і норм безпеки.

ПР21. Приймати обґрунтовані рішення та нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності.

ПР22. Професійно виконувати завдання в невизначених та екстремальних ситуаціях.

ПР23. Знати і розуміти умови та фактори розвитку туризму, професійно визначати туристичну специфіку регіону, розробляти програми обслуговування тематичного

Заплановані результати навчання за навчальною дисципліною

Знання:

1. На понятійному рівні – основні категорії, сутність базових понять і термінів кожної теми; особливості роботи в музеях; технології розробки екскурсії; особливості роботи екскурсовода з туристами; класифікації, функції, ознаки екскурсії; методики підготовки та проведення екскурсії
2. Описувати та характеризувати екскурсію за класифікацією та функціями

Уміння:

3. Організовувати та планувати екскурсійну діяльність.
4. Готувати контрольний та індивідуальний тексти екскурсії.
5. Розробляти та проводити екскурсії;
6. Складати технологічну карту екскурсії.
7. Аналізувати діяльність екскурсійних підприємств;
8. Визначати фактори екскурсійної діяльності;
9. Аналізувати вплив туристичних ресурсів на розвиток туризму;
10. Аналізувати особливості роботи екскурсовода;

Навички:

11. Упорядковувати набуті знання у вигляді виконання індивідуальних завдань.
12. Аргументовано обговорити та пояснити: становлення екскурсійної діяльності та методику розробки нової екскурсії.

3. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Музеєзнавство як наукова дисципліна Структура, предмет і об'єкт музеєзнавства.

Історія формування музею. Музеєзнавство в системі наук. Ключові поняття в музеєзнавстві. Музейні фонди.

Тема 2. Класифікація музеїв.

Класифікаційні ознаки музеїв. Класифікація музеїв за адміністративно-територіальною ознакою та джерелами фінансування. Музеї загальнодержавного та республіканського підпорядкування. Обласні музеї. Районні музеї. Музеї місцевих територіальних громад (міських, селищних). Класифікація музеїв за формою власності. Державні музеї. Громадські музеї. Приватні колекції, що мають

музейне значення. Типи і профілі музеїв. Профільна характеристика музеїв. Специфіка їх комплектування. Музеї історичні, художні, мистецькі, літературні, архітектурні, природничі, технічні. Галузеві музеї. Сільськогосподарські, педагогічні музеї. Музеї медицини та охорони здоров'я. Музеї спорту. Комплексні музеї. Краєзнавчі музеї. Музеї України та світу.

Тема 3. Екскурсознавство - основа організації екскурсійної діяльності. Види екскурсійних послуг.

Місце дисципліни «Організація екскурсійної діяльності» серед інших дисциплін відповідного профілю. Мета, задачі дисципліни, зв'язок з фаховими дисциплінами.

Предмет, об'єкт, мета і завдання курсу «Організація екскурсійної діяльності». Сутність екскурсійної діяльності. Теорія екскурсійної справи. Екскурсознавство як вид наукового пізнання. Роль практики в розвитку екскурсознавства.

Прообраз туризму в мандрівництві давнини (IX-XIX ст.). Початок організованого туризму, зародження і становлення екскурсійної справи (кінець XIX ст. – початок XX ст.). Створення централізованої системи управління туризмом (1920-1949 рр.) та місце ВЦСТЕ в організації масових екскурсій. Відновлення і розвиток екскурсійної справи в повоєнній радянській Україні (50-80-ті роки XX ст.). Екскурсійна справа на сучасному етапі.

Державне регулювання туристичної і екскурсійної діяльності в Україні. Основи правового регулювання в екскурсійної діяльності. Загальні положення законодавства України щодо екскурсійної діяльності. Правовий статус екскурсанта. Страхування, медична допомога, забезпечення безпеки при організації туристичної і екскурсійної діяльності. Організація підприємства в сфері надання екскурсійних послуг. Організаційно-правові основи функціонування екскурсійних установ. Міжнародні правові акти з регулювання туристичної і екскурсійної діяльності

Тема 4. Організація надання екскурсійних послуг на туристсько-екскурсійних підприємствах.

Різновиди організацій (суб'єктів ринку): організації, які виробляють власну продукцію (екскурсійні організації); посередницькі (під час організації турів із фірмами-партнерами); постачальники (музеї, підприємства харчування, транспортні компанії тощо); – торговельні (турагенції, екскурсійні бюро тощо).

Діяльність екскурсійних фірм щодо організації та проведення екскурсій.

Функціональні напрями роботи з організації надання екскурсійних послуг на туристському підприємстві

Тема 5. Сутність екскурсії. Класифікація екскурсій.

Рекреаційні і туристичні потреби населення. Рекреаційна і туристична діяльність. Рекреаційна і туристична сутність екскурсії. Екскурсія в системі рекреаційної і туристичної діяльності. Екскурсія, як форма спілкування. Сучасна структура організації екскурсійної діяльності. Мета, завдання і форми проведення екскурсійної діяльності. Сутність екскурсійного процесу

Класифікація екскурсій, принципи і критерії класифікації. Тема, сутність поняття. Тематика екскурсій, як сутність тем. Визначення тематичної екскурсії, її завдання. Визначення композиції екскурсії. Ведуча підтема в екскурсії, її роль в екскурсіях. Назва екскурсії. Оглядові екскурсії по місту та методичні прийоми їх проведення. Екскурсії на історичну тематику та методичні прийоми їх проведення. Екскурсії на археологічну тематику та методичні прийоми їх проведення. Мистецтвознавчі екскурсії та методичні прийоми їх проведення. Літературні екскурсії та методичні прийоми їх проведення. Музейні екскурсії та методичні прийоми їх проведення. Природознавчі і географічні екскурсії та методичні прийоми їх проведення. Краєзнавчі екскурсії та методичні прийоми їх проведення. Країнознавчі екскурсії та методичні прийоми їх проведення. Заміські екскурсії та методичні прийоми їх проведення. Виробничі екскурсії та методичні прийоми їх проведення. Екскурсії на архітектурно-містобудівні теми та методичні прийоми їх проведення.

Тема 6. Екскурсійний процес та екскурсіїний метод. Особливі елементи екскурсіїної діяльності.

Ознаки екскурсії (загальні, специфічні). Поняття «метод». Види методів діяльності людини. Екскурсійний метод пізнання, його значення, мета і завдання. Особливості і головні вимоги до екскурсіїного методу пізнання. Вимоги до професійної компетентності туристичних гідів (ДСТУ EN 15565:2016 Туристичні послуги. Вимоги до професійної підготовки та кваліфікаційних програм для гідів (EN 15565:2008, IDT); ДСТУ EN 13809:2018 Послуги туристичні. Туристичні агенції та туристичні оператори. Терміни та визначення (EN 13809:2003, IDT) в екскурсіїній діяльності. Виявлення сучасних положень діяльності екскурсіїних закладів, щодо організації екскурсіїного обслуговування.

Екскурсія як педагогічний процес. Компоненти педагогічної діяльності екскурсовода. Поєднання завдань навчання та виховання. Педагогічна техніка, її основні елементи. Використання методів привчання, вимоги, 8 заохочення, переконання в екскурсії, емоційне наповнення екскурсіїного процесу.

Екскурсія як метод пізнання. Сукупність уявлень: пізнання об'єкту; уявлення пов'язані з мисленням та ін. Індуктивний і дедуктивний методи пізнання в екскурсіях. Закони та вимоги логіки. Завдання логічних суджень. Значення логіки в підвищенні ефективності екскурсії.

Тема 7. Технологічні етапи створення нової екскурсії. Методичні прийоми проведення екскурсії.

Підготовка нової екскурсії. Класифікація екскурсіїних об'єктів і критерії їх оцінки. Картки (паспорти) пам'ятників задіяних в екскурсіях. Вивчення особливостей кожного із пам'яток історії і культури. Оцінка зовнішнього виду пам'яток – їх естетичності, виразності, збереження. Об'єм інформації пізнавальної цінності та відомості об'єкту. Особливості розміщення екскурсіїного об'єкту. Охорона пам'яток історії та культури.

Основні вимоги до складання екскурсіїного маршруту. Визначення методичних прийомів та техніки ведення екскурсії. Складання методичної розробки екскурсії. Об'їзд (обхід) в екскурсіїному маршруті. Підготовка контрольного тексту екскурсії. Складання індивідуального тексту екскурсії. Прийом та здача екскурсії. Затвердження екскурсії і екскурсіїного маршруту. Комплектування «портфеля екскурсовода». Обов'язкова документація екскурсії.

Поняття «методичний прийом». Призначення методичних прийомів, щодо організації екскурсіїній діяльності, їх класифікація. Методичні прийоми показу та розповіді, їх значення в екскурсіїній діяльності. Особливі методичні прийоми в екскурсіїній діяльності. Техніка ведення екскурсії. Засвоєння екскурсоводом методичних прийомів і техніки ведення екскурсії

Тема 8. Техніка ведення екскурсії.

Показ – основний елемент екскурсії, його сутність. Види показу на екскурсії і його особливості. Ступені показу в екскурсії. Методика послідовної діяльності екскурсовода при показі об'єктів. Сутність розповіді на екскурсії, основні вимоги, особливості. Трансформація усної розповіді до зорових образів. Індивідуальні особливості мови екскурсовода. Визначення вказівок екскурсовода для організації екскурсіїної діяльності екскурсантів.

Показ і розповідь – два головні елемента екскурсії, їх поєднання. Процес становлення екскурсії. П'ять рівнів процесу показу та розповіді. Зв'язок трьох компонентів екскурсії – основа активності показу і розповіді. Аналіз зростання екскурсіїної ситуації. Активізація екскурсіїного об'єкту. Підвищення ролі екскурсовода. Зростання активності екскурсантів.

Сутність екскурсійної методики. Предмет та види екскурсійної методики, основні вимоги. Використання методичної літератури на екскурсіях. Робота з архівними документами та укомплектування «портфеля екскурсовода»). Сучасні шляхи вдосконалення екскурсійної методики. Новітні форми проведення екскурсії. Особливості організації екскурсії квесту.

Тема 9. Професійні вимоги, складові професії. Підготовка екскурсовода.

Професія і спеціальність екскурсовода. Етапи становлення професії екскурсовода. Екскурсознавча майстерність. Професійна майстерність екскурсовода і шляхи її підвищення. Особистість екскурсовода. Практичні вміння і навички екскурсовода. Ораторське мистецтво екскурсовода. Позамовні засоби спілкування Комунікаційна майстерність екскурсовода. Ерудиція і інтуїція екскурсовода. Жести екскурсовода. Мова екскурсовода. Темперамент екскурсовода. Емоції і почуття екскурсовода і екскурсантів. Авторитет екскурсовода як сукупність деяких сторін. Зовнішність екскурсовода. Культура поведінки екскурсовода, шляхи її формування. Специфіка роботи екскурсовода з іноземними туристами та екскурсантами.

Тема 10. Диференційований підхід до екскурсійного обслуговування. Особливості проведення різних видів екскурсій. Найвідоміші екскурсії міста Одеса, Одещини та України.

4. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин							
	денна форма				Заочна форма			
	усього	у тому числі			усього	у тому числі		
лекц.		прак	сам. роб.	лекц.		прак	сам. роб.	
Тема 1. Музеєзнавство як наукова дисципліна Структура, предмет і об'єкт музеєзнавства.	18	2	4	12	17	1	1	16
Тема 2. Класифікація музеїв.	24	6	6	12	17	1	1	16
Тема 3. Екскурсознавство - основа організації екскурсійної діяльності. Види екскурсійних послуг.	16	2	2	12	17	1	1	16
Тема 4. Організація надання екскурсійних послуг на туристсько-екскурсійних підприємствах.	16	2	2	12	17	1	1	15
Тема 5. Сутність екскурсії. Класифікація екскурсій.	18	2	4	12	17	1	1	15
Тема 6. Екскурсійний процес та екскурсійний метод. Особливі елементи екскурсійної діяльності.	20	4	4	12	17	1	1	15
Тема 7. Техніка ведення екскурсії.	24	6	6	12	24	1	1	22
Тема 8. Професійні вимоги, складові професії. Підготовка екскурсовода.	16	2	4	10	18	1	1	15
Тема 9. Професійні вимоги, складові професії. Підготовка екскурсовода.	14	2	2	10	18	1	1	15
Тема 10. Диференційований підхід до екскурсійного обслуговування.	14	2	2	10	18	1	1	15
Усього годин	180	30	36	114	180	10	10	160
ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ - ЕКЗАМЕН								

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ ЗА ТЕМАМИ

Тема 1. Музеєзнавство як наукова дисципліна Структура, предмет і об'єкт музеєзнавства

1.1. Виникнення музеїв

Колекціонування походить із глибокої давнини. В Африці і на островах Океанії археологи знайшли залишки колекції предметів релігійного культу епохи неоліту. Починаючи з II тис. до н. е. в Урі та інших містах Двोरіччя писарі збирали літературні й наукові тексти, написані клинописом на глиняних табличках. Так виникли приватні та царські бібліотеки, найбільша з яких належала асирійському царю Ашшурбаналалу (VII тис. до н. е.) і нараховувала більше 30 тис. табличок. Але яскраво і повномасштабно феномен колекціонування вперше розкрився в античну епоху.

У ті давні часи було закладено основні напрями філософської думки, створено науку як окрему сферу культури, здійснено відкриття світового значення в області архітектури і скульптури, покладено початок європейському театру, розроблено найважливіші політичні категорії – громадянин, демократія, особистість, а грецька і латинська мови лягли в основу сучасної наукової термінології. Не стало виключенням і поняття «музей», а також і вся сфера античного колекціонування. «Музей» із давньогрецької означає «місце, присвячене музам». Пізніше муз почали вважати покровительками мистецтв і наук, які дарують творче натхнення. Як союз в ім'я служіння Аполлону і музам створювалася, наприклад, близько 385 р. до н.е. академія – знаменита філософська школа Платона, яка об'єднала у своїх стінах різноманітні науки. У ній було святилище муз – мусейон, а для здійснення необхідних обрядів на кожен день місяця із числа слухачів призначались “служителі муз” і “той, хто приносить священні жертви”. Мусейон існував і при філософській школі Аристотеля. Нерідко мусейони ставали центрами свого роду літературних спільнот, слугуючи місцем не лише поклоніння муз, але й 13 проведенням творчих змагань поетів.

Зразком античного музею став мусейон в Александрії. Античний світ не створив музею в звичному для нас розумінні цього слова, проте окремі елементи того, що сьогодні прийнято називати “музейною діяльністю”, вже були присутні в Стародавньому Римі. Тут здійснювався жорсткий нагляд за станом храмів, громадських споруд і предметів, що знаходилися в них. У республіканський період розподілом по храмах культового майна, присвятих дарів, їх обліком відали цензори. Серед документації, що складалася ними, зберігалися навіть списки трофейних цінностей, що знаходилися в тріумфальних спорудах, хоча турбота про самі ці будівлі та їх вміст лежала на сім'ї й нащадках тріумфатора. Загальне спостереження за станом суспільних споруд, а також прийняття на роботу храмових служителів і контроль за їх діяльністю були прерогативою едилів.

На відміну від сучасних музеїв античні зібрання творів мистецтва, рідкісних речей і реліквій, які зберігалися в храмах, святилищах, пінакотеках і портиках, з'явилися на світ не заради просвітницьких цілей, а як зразок релігійних мотивів, складаючи невід'ємну частину сакральної сфери буття. Вони частково брали на себе і ті соціокультурні функції, які в сучасному світі виконують музеї, тому що об'єктивно сприяли розвитку естетичного смаку і розширенню світогляду греків і римлян, любителям мистецтва дозволяли поринути у світ прекрасного, а художникам давали можливість вивчати великі творіння, осягаючи майстерність своїх попередників.

Багато що з того, що Європа отримала в подальшому в сфері колекціонування, вже було присутнє, нехай і в початковому стані, в античному світі. Тут вперше почали апробуватися різні принципи експонування предметів, здійснювалися спроби вирішити проблему їх зберігання і реставрації, пролунав заклик зробити суспільним надбанням приватні зібрання творів мистецтва. Не створивши музею як особливого закладу Античність визначила його контури.

Головною особливістю середньовічної культури був її глибоко релігійний характер. Вона розвивалася в руслі єдиного для всіх країн і народів Європи християнського світогляду, який формував моральні норми, цінності та зразки поведінки. Мораль засновувалась на божественних заповідях і приймалася як щось самоочевидне, що не потребує обґрунтування. Середньовіччя заперечувало і відміняло античні ідеали мудрості і краси, при цьому батьки церкви і богослови постійно підкреслювали ницість людського Розуму, його нездатність досягнути божественні тайни світостворення. Церква категорично засуджувала античний культ тіла як гріховний: проголосивши замість нього культ аскетизму, вона вимагала турбуватися про душу, а не тіло.

Процес становлення музею як соціокультурного інституту починається в одну з найвеличніших епох європейської історії – епоху Відродження.

Одним із наслідків прагнення ренесансної особистості до досягнення світу став бурхливий розквіт колекціонування. На відміну від безсистемного збиральництва середньовічної епохи воно набуло цілеспрямованого характеру. У центрі уваги колекціонерів був античний спадок, бо він вважався першоджерелом знань... Одним із перших власників колекції античних монет і медалей став знаменитий 20 поет і родоначальник гуманістичного руху в Італії Франческо Петрарка, також Поджо Браччоліні, Вітрувій Пліній Старший, Павсаній, Філострат.

Батьківщиною європейського колекціонування називають Італію, де вже на початку XV ст. слідом за гуманістами рукописи, предмети старовини і твори мистецтва почали збирати правителі і патриції багатьох італійських міст. Художніми скарбами наповнювали свої палаци найбагатші флорентійські сім'ї: Ручеллаї, Строцци, Торнабуоні, Каппоні, але найбільша колекція була у роду промисловців і банкірів Медичі.

У XVI ст. в розвитку колекціонування відбулися важливі якісні зміни. Власники ряду зібрань почали демонструвати відібрані ними предмети у відповідності з певною концепцією і з урахуванням сприйняття створених експозицій стороннім глядачем. До роботи над цими експозиціями залучалися гуманісти, художники, видатні архітектори. Так з'явилися перші музейні заклади, ступінь доступності яких залежав від волі власників.

Перший англійський музей було створено з метою науковоосвітньої діяльності у 1683 р. в Оксфордському університеті, який пізніше отримав назву Музей Ашмола. Його основу складала колекція, зібрана батьком і сином Трейдескантами. Їх будинок на околиці Лондона славився прекрасним садом і кабінетом, де експонувались зразки екзотичної флори і фауни, геми, мінерали, монети, медалі, зброя, картини, етнографічні матеріали з багатьох регіонів світу. У 1656 р. з'явився перший каталог цього зібрання під назвою "Музей Трейдескантів". Із часом Музей Трейдескантів успадкував колекціонер Еліас Ашмола, приєднавши до нього своє зібрання книг і 23 нумізматики. У 1667 р. він передав його Оксфорду на умовах експонування колекцій в окремому приміщенні. У 1683 р. відбулося урочисте відкриття музею. За невелику плату і в складі організованих груп його могли відвідувати всі бажаючі, а тричі на тиждень тут читали лекції з хімії.

1.2. Розвиток музейної справи в Україні

Попередниками сучасних музеїв в Україні більшість вчених вважають колекції книг, картин, художніх виробів тощо, які зберігалися у храмах ще в часи Київської Русі: Десятинній церкві, Софійському соборі, Києво-Печерському 10 монастирі та ін. У XVII-XVIII ст. великі приватні збірки художніх творів містилися у феодальних замках та династичних мастках (Яна Собеського у Жовкві, Синявських у Бережанському замку, Вишневецьких — у замку у Вишнівці, галерея Сапе у Кодні, К. Разумовського — у Батурині тощо). Протомузейний період в історії музейної справи в Україні веде початок з часів Київської Русі. Великого поширення в ті часи набуло колекціонерство. Відомо, що князь Володимир привіз до Києва бронзові скульптури з Херсонеса і встановив їх на майдані для загального огляду. Різні цінності здирали тоді не лише князі, а й бояри, дружинники, духівництво.

Своєрідними музеями сховищами були храми Київської Русі - центри тогочасної

культури і освіти. У них зберігалися цінні документи, коштовні подарунки, кращі мистецькі твори – ікони, золотий посуд. Наприклад, за свідченням «Повісті минулих літ» у Десятинній церкві X ст. – зберігалися переможні знамена, дорогий посуд, вбрання перших князів.

Отже в цей час почали збирати речі пов'язані з тими чи іншими відомими людьми або визначними подіями. Ще більші колекції були в Софійському соборі, збудованому за Ярослава Мудрого в XI ст. Тут було створено перш на Русі бібліотеку, окрім книг у соборі зберігалися цінні колекції ікон, церковного посуду, килимів та ін. речей.

З Істрії знаємо, що великі збірки цінностей того часу були і в Києво-Печерській лаврі, у храмах Чернігова, Новгород, Володимира, Галича та ін. містах. За часів середньовіччя колекції великої історичної і мистецької цінності було зібрано і в Західній Європі. Відомо про багаті колекції в костьолах і церквах західних країн. Та характер їх був своєрідний: далася взнаки засилля церкви. Це були переважно речі «святих», церковне начиння, ікони, рукописи релігійного змісту.

Середньовічний період в історії музейної справи характеризувався нагромадженням колекцій (здебільшого речей церковного вжитку) і зародженням історичних, художніх і природничих музеїв. У XVII ст. великі приватні збірки художніх творів знаходились у феодальних замках та династичних маєтках (Синівських у Бережанському замку, Вишневецьких у замку в Вишнівці, Розумовського в Батурині тощо). Колекціонерство XVIII ст. відіграло позитивну роль у розвитку музейної справи – воно сприяло збереженню і зосередженню у певних місцях цінних речей – свідків історичного розвитку суспільства. Подальшому почали виникати музеї – спеціальні будинки, де влаштовувалися виставки й закладалися основи музейної роботи - зберігання, обліку, експонування тощо. Україні почали виникати в першій половині XIX ст. У цей час було відкрито кілька музеїв з різних профілів, а саме Миколаївський (1806 р.), Феодосійський (1811р.), Одеський (1825р.), Керченський (1826р.), Музей старожитностей Катеринославської губернії (1849.).

Основні фонди цих музеїв становили матеріали археологічних розкопок. Також у цей період почали створюватись університетські музеї. У 1807 р. при Харківському університеті відкрито кілька музеїв – Археологічний, Зоологічний, Мінералогічний, Музей образотворчих мистецтв. У 1834-1834 рр. при Київському університеті 11 було створено музеї: Старожитностей, Нумізматичний, Образотворчих мистецтв, Зоологічний. В Україні музейна справа більш інтенсивно розвивалась у другій половині XIX ст. у цей час було відкрито ряд історичних та природничих музеїв: Херсонський музей старожитностей (1890 р.), Херсонський археологічний музей (1893 р.), Львівський історичний (1893 р.), музей Архівної комісії у Чернігові (1897р.), Полтавський природничий музей (1891р.), Севастопольський музей Чорноморського флоту (1869р.).

На базі приватних колекцій, творів мистецтва в Україні в кінці XIX ст. було організовано ряд художніх музеїв. У Харкові перший в Україні художній музей (1886 р.), Київський музей старовини і мистецтв (1899 р.), у Феодосії картинну галерею творів І.К. Айвазовського, ним засновану (1899 р.). На Заході України великим музейним центром був Львів. У 1874 р. відкрито Міський промисловий музей, в 1895 р. – етнографічний музей НТШ, у 1904 р. – Археологічний музей «Народного дому», 1907 р. – Народний музей (тепер Львівська картинна галерея). У 1912 р. закладено Тернопільський краєзнавчий музей. Щодо музейної справи того часу, то вона перебувала ще в зародковому стані. Дореволюційні музеї на Україні. На Україні перші музеї виникли на початку XIX ст. Завдяки великій плідній діяльності І. Бларам-берга, П. Дюбрюкса, І. Стемпковсько-го та інших учених на півдні краю було створено ряд археологічних музеїв. Цьому великою мірою сприяли зацікавлення пам'ятками місцевої старовини і успіхи археології, зокрема відкриття античних міст у Північному Причорномор'ї – Ольвії (поблизу Миколаєва), Херсонеса (біля Севастополя), Пантікапея (в Керчі) та інших. Першим у 1806 р. був створений Миколаївський музей – на основі збірки випадкових

знахідок античних пам'яток на узбережжі Чорного моря, яка належала Чорноморському гідрографічному депо. Існував музей недовго, його колекції пізніше було передано іншим музеям.

У 1811 р. створено Феодосійський музей старожитностей. Велика заслуга в цьому належала місцевим колекціонерам і меценатам. Пізніше для розвитку музею багато зробив визначний художник І. К. Айвазовський — патріот рідного міста й ентузіаст-археолог (брав участь у розкопках скіфів поблизу Феодосії). Збірки музею значно поповнювалися численними античними пам'ятками, знайденими під час будівельних робіт у місті.

В 1873 р. на кошти І. К. Айвазовського було споруджено новий будинок музею. Феодосійському музеї експонувалися антична кераміка, римські скляні посудини, боспорські й візантійські монети, надгробки, а також пам'ятки з генуезької фортеці Кафи, яка була колись на місці Феодосії. 1825 року відкрито Одеський музей старожитностей. Нині це один з найстаріших і найбільших археологічних музеїв у нашій країні. В створенні його активну участь взяли археологи І. Бларамберг, П. Дюбрюкс, І. Стемпковський, які проводили розкопки Ольвії, Херсонеса, Боспора. Вони передали музею великі колекції знайдених там античних пам'яток. Збірки його значно поповнилися після створення в 1839 р. Одеського товариства історії та старожитностей, з яким музей об'єднався.

У 1883 р. на громадські кошти в центрі міста на Приморському бульварі споруджено великий гарний будинок для музею (архітектор Ф. Гонсіоровський). Музей мав відділи доісторичних, єгипетських, еллінських, римських, візантійських, генуезьких, монголо-татарських, турецьких, запорізьких пам'яток. Найбільшим був відділ еллінських пам'яток — його колекції весь час поповнювалися матеріалами розкопок у Північному Причорномор'ї, зокрема в Ольвії й на Березані (розкопки відомих археологів Е. Р. Штерна, Б. В. Фармаковського та ін.). У музеї зберігалися також цінні збірки античного посуду (архаїчна кераміка з Навкратіса, Самосу, Родосу, Корінфа, класична — з Афін, елліністична — з Малої Азії), колекції монет з Ольвії, Херсонеса, Тіри, Пантікапея, Фанагорії, мармурові скульптури, стели, стародавні написи.

Одеський музей був значним науковим і культурним осередком. Він відіграв велику роль у розвитку археології на півдні України. З музеєм пов'язана діяльність відомих учених — істориків і археологів — М. Н. Мурзакевича, В. Н. Юргевича, О. Л. Бертє-Делагарда та ін. Музей видавав «Записки Одесского общества истории и древностей» (до революції вийшло 33 томи). Над матеріалами музею працювали такі визначні вітчизняні вчені, як В. В. Латишев, М. І. Ростовцев, Н. П. Кондаков, О. В. Орешников, а також учені з інших країн світу.

1899 року, до XI Археологічного з'їзду, що відбувся в Києві, музей було відкрито. В створенні та роботі його взяли участь відомі вчені — археолог В. В. Хвойка, історик і археолог М. Ф. Біляшівський (він понад 20 років був директором музею), Б. І. Ханенко — колекціонер і меценат, який очолював Товариство шанувальників ста-рожитностей та мистецтва. Б. І. Ханенко передав музеєві цінні пам'ятки кам'яного віку й доби бронзи з Наддніпрянщини, скіфські й грецькі речі з античних міст Північного Причорномор'я, М. А. Терещенко, О. О. Бобринський та інші колекціонери — різноманітні історичні й художні колекції (зокрема, ескізи й малюнки М. О. Врубеля). Музей мав багаті етнографічні колекції, зібрані в містах і селах України завдяки ентузіазму М. Ф. Біляшівського.

Велику колекцію народного мистецтва (понад 30 тисяч експонатів) зібрав для музею Д. М. Щербаківський, який працював у ньому з 1910 р. Довгий час фінансове становище музею було скрутним, його збірки поповнювалися лише з дарунків колекціонерів. 1904 року музей перейменовано на «Художньо-промисловий і науковий». Проте ні нова назва, ні відвідання його царем, ні підпорядкування відомству Міністерства торгівлі й промисловості не поліпшили становища музею — не було коштів на

поповнення колекцій, на проведення розвідок та експедицій, навіть на утримання штату співробітників. Кращі свої зали музей змушений був здавати різним наймачам, а експонати тримати в сховищах. На той час музей уже мав великі фонди. Його археологічні колекції склалися з 17 тисяч предметів. Тут були рідкісні пам'ятки епохи палеоліту (зокрема, з Кирилівської стоянки в Києві), неоліту й енеоліту (з с. Трипілля), доби бронзи, скіфські речі, знайдені під час розкопок курганів, античні — з Ольвії, Херсонеса, Боспора, давньоруські — з Києва, Білгорода, Родня й інших міст.

У музеї зберігалися цінні історичні документи, грамоти, універсали, печатки цехів, зброя, бойові прапори, значні нумізматичні колекції (золоті, срібні й мідні монети, починаючи з античних і кінчаючи візантійськими). Багатими й різноманітними були етнографічні збірки — понад 50 тисяч речей, зібраних у Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях (килими, рушники, вишивки, народний одяг, хатне начиння тощо).

У великому художньо-промисловому відділі експонувалися вироби з срібла, бронзи, кристалю й фарфору російських та іноземних фабрик, твори визначних українських і російських художників — Т. Г. Шевченка, Г. І. Нарбута, М. О. Врубеля та ін. У музеї були також єгипетські старожитності (мумії, саркофаги, скульптури). На початку ХХ ст. музей мав такі відділи: археологічний, антропологічний, історичний, нумізматичний, етнографічний, художньо-промисловий, художній. У його залах влаштовували археологічні, художні, етнографічні виставки (наприклад, кустарних виробів у 1906 р., тканин і вишивок у 1911—1912 рр., творів Т. Г. Шевченка, М. О. Врубеля та ін.).

Музей був значним науковим осередком — тут працювали видатні вчені, читалися лекції студентам, проводилися засідання і конференції. Одночасно з Київським діяв Чернігівський музей, який виник наприкінці ХІХ ст. на базі особистого музею відомого колекціонера В. В. Тарновського і міського музею Архівної комісії. У 1896 р. В. В. Тарновський запропонував передати в дар Чернігівському земству свою колекцію. Незважаючи на те, що це була найбільша як на той час колекція історичних і мистецьких пам'яток України, земство довго вагалось і лише в 1899 р., після смерті В. В. Тарновського, прийняло його дар. 1902 року в невеликому будинку на околиці міста було відкрито музей В. В. Тарновського. В ньому зберігалися цінні пам'ятки доби Київської Русі (зокрема, з давньоруського міста Родня, поблизу Канева) — золоті й срібні прикраси, інструменти ремісників, побутові речі. Були й різноманітні етнографічні матеріали.

Окремий відділ музею займала дуже цінна шевченківська колекція В. В. Тарновського, що налічувала 758 експонатів. Серед них — 18 оригіналів листів Т. Г. Шевченка різним особам, близько 30 автографів його творів (зокрема, заборонених цензурою), понад 20 особистих документів поета, його особисті речі (мольберт, муштась, палітра, малярське й гравіювальне приладдя, стілець, баклажка, сорочка та ін.), посмертна маска й перстень з його волоссям, близько 400 мистецьких творів Шевченка (малюнки, картини, акварелі, гравюри), 200 зразків іконографії Шевченка, зібрання публікацій його творів та видань про нього. Збірки музею Архівної комісії склалися з ікон ХVІІ-ХІХ ст., картин, гравюр, золотарських виробів (хрести, келихи тощо).

Була також велика нумізматична колекція — понад 5 тисяч російських і західноєвропейських монет. Після ХІV Археологічного з'їзду, що відбувся в Чернігові, до Музею Архівної комісії надійшли матеріали археологічних розкопок, проведених у місті.

У 1909 р. в зв'язку із святкуванням 1000-ліття Чернігова обидва музеї міста було об'єднано в один, історичний. Він мав два відділи. В першому експонувалися пам'ятки кам'яного віку з Чернігівщини, античні пам'ятки з Херсонеса і Керчі, скіфська зброя і посуд з Полтавщини, слов'янські пам'ятки з розкопок Чорної могили й курганів на Болдиних горах у Чернігові. В другому відділі були портрети історичних осіб,

різноманітна зброя, вироби цехових майстрів, жетони, 14 медалі, монети, речі церковного вжитку, а також великі етнографічні колекції — деталі жител, зразки меблів, вбрання тощо.

Наприкінці XIX ст. засновано Херсонський історико-археологічний музей. Його створив на основі зібраних під час розкопок на півдні України матеріалів (переважно античних і скіфсько-сарматських пам'яток) відомий археолог В. І. Гошкевич. У фондах музею налічувалося близько 24 тисяч речей, зокрема більш як 5 тисяч давніх монет і медалей. Закладення 1892 року збірок Херсонського археологічного музею (поблизу Севастополя) завдячує діяльності іншого відомого археолога — К. К. Косцюшка-Валюжинича, який протягом багатьох років провадив розкопки античного Херсонеса. Незважаючи на те що зібрано було цінні пам'ятки, музей не мав спеціального приміщення й існував під назвою «Склад місцевих старожитностей».

Розвиткові музейної справи на Україні великою мірою сприяла діяльність передових учених, ентузіастів, наукових і мистецьких товариств. Так, за клопотанням міського наукового товариства було відкрито Історичний музей у Катеринославі, в якому зберігалися археологічні матеріали з розкопок на Катеринославщині, проведених В. О. Городцовим та іншими археологами. Пізніше його колекцію було об'єднано з великою колекцією О. М. Поля (античні пам'ятки Північного Причорномор'я, нумізматики, етнографічні збірки, гравюри, давні рукописи тощо — близько 5 тисяч предметів). Надзвичайно велика заслуга в організації цього музею й поповненні його збірок належить видатному вченому історикові

Д. І. Яворницькому. В музеї зберігалися знахідки з Райковецького городища XI-XII ст. і історичні документи, рукописні книги XV ст., першодруки Івана Федорова, ковані гармати XV ст., мідний посуд, зброя і одяг XVII-XVIII ст., твори українського декоративно-ужиткового мистецтва тощо. Унікальною була зібрана Д. І. Яворницьким колекція пам'яток з історії запорізького козацтва (75 тисяч одиниць).

Експозиція музею поділялася на дев'ять відділів: доісторичний, скіфський, грецький, тюркський, запорізький, церковний, етнографічний, природничий, археологічний. Катеринославський музей невдовзі став одним з найбільших на Україні. Наприкінці XIX на початку XX ст. відкривається ряд художніх і природничих музеїв.

Першою спробою створення художнього музею на Україні було заснування Музею красних мистецтв при Харківському університеті ще в 1835 р. на основі колекції Ф. П. Аделунга (більш як 1200 малюнків і гравюр XVI-XVIII ст. італійських, німецьких, фламандських, англійських, французьких художників). Пізніше музей одержував копії визначних творів живопису з Академії мистецтв. Велику колекцію італійського малярства XVI-XVII ст. подарував музеєві І. Є. Бецький — випускник університету.

Згодом прогресивні культурні діячі клопоталися про створення міського художнього музею, але губернська влада не сприяла цьому. Музей було відкрито лише в 1896 р. Основою його збірок стали колекція університету та твори, передані петербурзькою Академією мистецтв. Серед них — полотна О. І. Корзухіна, К. О. Трутовського, В. Д. Орловського, С. І. Васильківського та ін. Збагатили музей і картини художників Товариства пересувних художніх виставок. 1880 року відкрилася Феодосійська картинна галерея, створена І. К. Айвазовським. Основою її збірки становили 49 полотен славетного мариніста. Серед них — славнозвісна картина «Серед хвиль», твори, написані в Італії та Криму.

1898 року комісія одеського Товариства красних мистецтв, до якої входили, зокрема, художник К. К. Костанді і скульптор Б. В. Едуардс, заснувала міську Картинну галерею. Основою її експозиції були картини Одеської малювальної школи, полотна І. К. Айвазовського, О. П. Боголюбова, О. М. Бенуа та інших художників, передані петербурзькою Академією мистецтв. Експонувалися також твори відомих одеських художників К. К. Костанді, Г. О. Ладигенського, періодично влаштовувалися художні виставки. Дещо пізніше (в 1906-1914 рр.) створено Катеринославський художній музей.

Наприкінці XIX на початку XX ст. на Україні, виникають музеї при земствах, губернських архівних комісіях, наукових товариствах і окремих установах. Для прикладу можна назвати Музей Полтавського губернського земства, відкритий 1891 року з ініціативи відомого вченого природознавця В. В. Докучаєва, який передав музеєві свою велику природничу колекцію (4 тисячі зразків різних ґрунтів, 500 зразків гірських порід, 800 рослин). Пізніше до музею надійшли археологічні колекції — пам'ятки неоліту, бронзового віку, епохи Київської Русі, а також великі етнографічні збірки — українські килими, плахти, рушники, вишивки, посуд, різьба на дереві тощо. Музей мав такі відділи: геологічний і палеонтологічний, ґрунтів, зоологічний, ботанічний, археологічний, нумізматичний, практичний (корисні копалини, сільське господарство, промисли) й етнографічний. У фондах музею зберігалось понад 20 тисяч предметів.

1900 року створено Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, 1902 року — Музей Товариства дослідників Волині в Житомирі (1910 року перейменовано на Волинський центральний музей). Діяли також Музей Таврійської архівної комісії, Музей Подільського історикоархеологічного товариства, Старосховище Волинського археологічного товариства, Археологічний музей при Вищих жіночих курсах у Києві та інші. Завдяки ініціативі окремих ентузіастів було створено кілька музеїв у повітових містах і навіть селах. Так, 1911 року відкрито Остерський, 1913 — Острозький, 1915 — Вовчанський, 1917 — Хорольський краєзнавчі музеї. М. Ф. Біляшівський створив 1896 року музей у с. Городку на Волині. В с. Круглику під Лубнами існував музей з історичним, етнографічним, археологічним відділами та архівом.

На західноукраїнських землях великим музейним центром було місто Львів. 1874 року тут засновано Музей художньої промисловості, а 1895 — Музей етнографії. Обидва вони відіграли значну роль у збиранні, збереженні й популяризації кращих зразків народного та декоративно-ужиткового мистецтва. Першими організаторами збирання матеріалів для етнографічного музею були І. Я. Франко, В. М. Гнатюк та ін., які збагатили його цінними колекціями народного одягу та народних художніх виробів. Музеєм дуже цікавилися видатні вчені, художники, письменники (зокрема, Леся Українка, К. В. Квітка, О. Г. Сластион та ін.). Завдяки їхній підтримці музей поповнився збірками килимів, плахт, рушників, дерев'яного й скляного посуду з Наддніпрянщини.

На початку XX ст. кількість музеїв у Галичині зростає. 1904 року у Львові відкрито Археологічний музей «Народного дому», при Науковому товаристві ім. Шевченка створено Музей старожитностей, 1912 року закладено Тернопільський краєзнавчий музей.

Одним із фундаторів музейної справи в Західній Україні був визначний мистецтвознавець і філолог І. С. Свенцицький, економічним і культурним розвитком країни і завдячував насамперед самовідданій праці й безмежній енергії визначних учених і прогресивних діячів культури, які взяли активну участь у комплектуванні фондів музеїв і організації їхньої роботи. Незважаючи на брак відповідних умов, створення музеїв тривало, вони розвивалися і поповнювалися. Хоч їхні збірки ще не відзначалися повнотою, а експозиції не мали певної системи і не відображали всебічно історію людського суспільства, зокрема не показували історії трудящих мас, музеї, однак, стають місцями зосередження цінних історичних, культурних пам'яток, природничих матеріалів, об'єднують навколо себе визначних учених і діячів культури, які внесли великий вклад у розвиток вітчизняної музейної справи.

Щодо теорії музейної справи, то вона у дореволюційний період була ще в зародковому стані. Лише в деяких провідних музеях закладалися основи схоронної, облікової і наукової роботи (Ермітаж, історичні музеї у Києві), і тільки у найбільших з них практикувалося проведення екскурсій.

У 1919 р. при Народному комісаріаті освіти республіки створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС). Він мав широкі повноваження: відав музеями, архівами, книжковою палатою, провадив археологічні та інші наукові експедиції, розробляв плани реєстрації цінних пам'яток та популяризації їх.

Комітет підтримував зв'язки з різними культурноосвітніми закладами в країні і за кордоном, затверджував видання наукових і науково-популярних книг, випуск листівок. Свою роботу він провадив через губернські відділи (губкопмиси), які мали секції: музейного фонду, музейновиставкову, архітектурну, облікову, художньо-кустарну й етнографічну.

Комітет розгорнув широку діяльність: було зібрано й передано музеям багато цінностей, проведено облік їх, обстежено історикоархітектурні пам'ятки, вжито заходів для охорони їх, відкрито виставки пам'яток старовини і мистецтва, які раніше зберігалися в палацах, приватних колекціях, що належали представникам панівних класів. Велика увага приділялась охороні археологічних пам'яток.

При ВУКОПМИСі було створено археологічну секцію, а потім Археологічний комітет, в якому працювали відомі вчені М. Ф. Біляшівський, М. О. Макаренко, Ф. І. Шміт та ін. Археологічний комітет провів значну роботу щодо вивчення й охорони старожитніх пам'яток. Він мав також широкі міжнародні зв'язки. Публікації Археологічного комітету надсилалися до 26 країн світу. Значного поширення на Україні набуло краєзнавство, охопивши до середини 20-х років 32 округи (всього було понад 200 краєзнавчих організацій).

Краєзнавці збирали історичні пам'ятки, складали археологічні карти, виявляли місцеві ресурси, вносячи тим великий вклад у розвиток народного господарства. Зібрані ними колекції стали основою для створення багатьох музеїв. Лише у 1918-1919 рр. на Україні виникли Уманський, Черкаський, Вінницький, Нікопольський, Путивльський та інші краєзнавчі музеї. Питання організації роботи краєзнавців, поліпшення її форм і методів обговорювалися на краєзнавчих конференціях: I Всеросійській у 1921 р., II Всеросійській у 1924 р., Всеукраїнській у 1925 р.

Краєзнавчі музеї провадили широку роботу по збиранню матеріалів і створенню експозицій. Так, Вінницький музей зібрав археологічні пам'ятки Вінниччини, різноманітні матеріали про визначних людей, які жили або бували 18 тут (В. А. Тропінін, П. І. Чайковський та ін). Сосницький музей здійснив археологічні розвідки на Чернігівщині, зібрав цінні етнографічні й природничі колекції. Роменський музей організував археологічне й геологічне обстеження верхнього Надсулля. Луганський музей зібрав знаряддя праці селян, інструменти гірників, а також пам'ятки історії революційного руху на Луганщині.

Крім краєзнавчих на Україні створюються й інші музеї, зокрема художні. 1919 року на базі збірок Б. І. і В. М. Ханенків, В. А. Щавинського в Києві було відкрито Музей мистецтв при Українській Академії наук. Музей мав цінні колекції західноєвропейського живопису, російської ікони, збірки кераміки й художнього скла, тканин, стародавньої скульптури з Єгипту, Греції і Риму, японської гравюри тощо. 1922 року було відкрито Київську картинну галерею. Основу її збірок становили мистецькі твори з приватних колекцій Б. І. і В. М. Ханенків, М. А. і Ф. А. Терещенків, О. Г. Гансена, П. І. Харитоненка та ін. Пізніш фонди галереї поповнювалися картинами з музеїв Москви і Ленінграда. В галереї експонувалися твори живопису й графіки XVIII початку XX ст. Крім того, була велика колекція художніх виробів з фарфору і скла російських і закордонних заводів. Постійна експозиція мала три відділи: малярства, графіки й художньої промисловості.

1920 року засновано Одеський державний художній музей. Містився він в особняку XIX ст. (архітектор Л. Оттон). У чудових залах (червоному, зеленому, синьому) було представлено мистецтво Італії, Голландії, Іспанії, Франції та інших країн XIV-XX ст. У фондах музею зберігалось більш як 5 тисяч творів. Серед них картини Караваджо, Д.А. Каналетто, П. Брейгеля, Ф. Гальса. Музей мав ще цікавий відділ — «Стара Одеса», у якому були представлені проекти перших будівель, гравюри й літографії старих будинків, проекти мостів, краєвиди.

Тоді ж на базі міської картинної галереї та зібраних губернським відділом Комітету охорони пам'яток колекцій творів відомих російських художників, зокрема нового часу

(цінна колекція малюнків К.А. Сомова та ін.), в Одесі у палаці ХІХ ст. (архітектор Т. де Томон) було створено Народний художній музей. Фонди його весь час поповнювалися, і згодом було розгорнуто експозицію від давньоруського іконопису до радянського живопису, графіки, скульптури і народного декоративного мистецтва. 1919 року відкрито Картинну галерею в Полтаві. Експонувалися тут картини уродженця Полтави М. О. Ярошенка, які він подарував своєму рідному місту, твори інших художників-полтавчан (наприклад, Г. Г. Мясоедова). В галерею надійшло також ряд приватних збірок, зокрема велика колекція меценатки К. М. Скаржинської.

Визначними організаторами музейної справи в цей час на Україні були М. Ф. Біляшівський, Ф. І. Шміт, Д. М. Щербаківський, М. О. Макаре-ко, Ф. Л. Ернст, С. А. Таранушенко, Д. І. Яворницький. Отже, в той час на Україні, було зібрано значні колекції й відкрито дуже багато різноманітних музеїв. Порівняно з дореволюційним періодом музейна мережа зросла в цілому в 4 рази — із 190 музеїв до 700 (на початку 30-х років), в тому числі, по Україні в 3 рази — з 36 до 100 (наприкінці 20-х років). 19 Надзвичайно зросли музейні фонди, поповнені з націоналізованих приватних збірок, збагатилися й урізноманітнилися виставки та експозиції, в які було включено нові види експонатів — реліквії Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни, історико-революційні пам'ятки, знаряддя праці ремісників і селян тощо. В старих музеях почалася реекспозиція, закладалися основи нових тематичних виставок і експозицій, які будувалися на основі нових — історико-побутового, тематичного та інших принципів. Активно розроблялися теоретичні проблеми музеєзнавства й історії музейної справи. Закладалися підвалини теорії й методики експозиційної та екскурсійної роботи. Для дослідження різних теоретичних питань екскурсійної справи створено було Центральний музейно-екскурсійний інститут. У довоєнний період відбувався дальший розвиток музейної справи — розширювалася мережа музеїв, уся їхня діяльність перебудовувалася на марксистсько-ленінській основі. Музеї відігравали дедалі активнішу роль у соціалістичному будівництві. Широко розгорталася робота з теорії побудови експозицій, техніки музейної справи, консервації та реставрації експонатів, організації різних форм науково-освітньої діяльності музеїв. Виникають музеї нового профілю, зокрема історико-революційні. По всій країні почалося широке збирання історико-революційних пам'яток. Майже в кожному великому місті було відкрито музей революції.

На Україні історико-революційні музеї створено в Харкові, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі, Миколаєві та в інших містах. У Київському музеї революції експозиція складалася з двох відділів: «Велика Жовтнева революція» і «Громадянська війна». Крім того, діяла виставка «Соціалістичне будівництво на Україні». У фондах музею зберігалось більш як 25 тисяч експонатів. Першими історико-культурними заповідниками були оголошені ста-родавнє місто Ольвія на Миколаївщині (1924 р.) і Києво-Печерська лавра (1926 р.).

На території Києво-Печерської лаври було створено Музейне містечко, у складі якого були: Музей металопластики (золотарські вироби ХVІ—ХХ ст. майстрів — 36 золотих, 1847 срібних, 2268 інших речей, 59 з діамантами й коштовними самоцвітами; різьба на кипарисі, слоновій і моржовій кості; вироби з цини, фініфть); Музей станкового малярства (колекція ікон і портретів роботи українських і російських художників); Музей тканин та шитва (1200 зразків італійського, російського, грузинського, українського шитва ХVІ-ХVІІІ ст.); Музей українського письма й друку (діяла виставка зразків письма й друку з усього світу, починаючи з письма на листках дерев, корі, на пергаменті; колекція грецьких, латинських, старослов'янських ілюмінованих рукописів; зразки стародруків; повна збірка дерев'яних і мідних гравійованих дощок ХVІІ-ХІХ ст. Лаврської друкарні); Нумізматичний музей (60 тисяч монет — давньогрецьких, римських, візантійських, східних, західноєвропейських, польських, російських); Музей порівняльної історії культур; Збірка української старовини П.П. Потоцького; Український театральний музей.

У фондах Музейного містечка зберігалось більш як 67 тисяч предметів. Потреби

музеїв обслуговували реставраційні, столярні, слюсарні майстерні, палітурня. Тут містилися також книгозбірня, архів, фототека. Києво-Печерський заповідник був великим музейним осередком на Україні. Він провадив широку науково-освітню роботу, підтримував зв'язки з багатьма науково-дослідними установами як нашої країни, так і за рубежем. У 1928-1929 рр. заповідники створено і в інших архітектурних пам'ятках — у фор-теці XIV-XVII ст. в Кам'янці-Подільському, в Кирилівській церкві XII ст. в Києві, у стародавніх храмах Чернігова, Новгород-Сіверського.

Одночасно з відкриттям нових музеїв і створенням заповідників у період довоєнного соціалістичного будівництва на Україні широко розгортається діяльність уже існуючих музеїв. Велику роботу провадили, зокрема, історичні музеї. Так, Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (колишній Київський історичний музей) зібрав цінні пам'ятки палеоліту, неоліту, доби бронзи, античної епохи, Київської Русі, велику колекцію українських килимів (понад 700), твори українських художників та графіків.

Музейні збірки налічували близько 112 тисяч предметів. Музей мав сталу експозицію і періодично - влаштовував виставки: українського портрета XVII-XX ст. (1925 р.), пам'яті Г. Нарбута, Т. Г. Шевченка (1927 р.) та інші. Значно зросли збірки Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею (колишній Катеринославський музей). У зв'язку з початком спорудження Дніпрельстану він провів великі археологічні розкопки на території будівництва. Знайдено було багато стародавніх пам'яток. Музей мав уже 49 тисяч експонатів. Одеський історико-археологічний музей у цей час провів розкопки в Ольвії, на Одещині. Зокрема, в курганах на території села Усатове поблизу Одеси виявлено цінні, пам'ятки, що, належать до пізнього етапу трипільської культури.

Водночас удосконалювалися експозиції музею, поліпшувалась його науковоосвітня робота, розширювалися зв'язки з іншими музейними осередками та науково-дослідними установами. У 20-ті роки на Україні засновано перші літературно-меморіальні музеї. Серед них — Музей-заповідник на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі (1926 р.), Музей-заповідник М. В. Гоголя в селі Великих Сорочинцях (1928 р.), Музей В. Г. Короленка в Полтаві (1928 р.). Одночасно із створенням музеїв на Україні в 20-30-ті роки влаштовувалися численні виставки, присвячені показу досягнень народного господарства, науки і культури. Такі виставки демонструвалися, зокрема, в Харкові, Києві, Одесі та в інших містах.

Під час тимчасової окупації України (1941-44р.р.) знищено багато всесвітньовідомих пам'яток, зруйнували 151 музей. Висадили в повітря стародавній Успенський собор Києво-Печерської лаври, Борисоглібську й П'ятницьку церкви в Чернігові. Спалено було Київський, Харківський, Дніпропетровський, Чернігівський та інші великі музеї України. З Державного історичного музею УРСР вивезено світового значення археологічні колекції з Кирилівської, Мізинської, Пушкарівської та інших стоянок первісної доби, з відділу Скіфії — зброю, кераміку, з відділу Київської Русі — такі унікальні експонати, як запрестольний хрест X ст. з Десятинної церкви, весь 21 відділ зброї — 400 цінних експонатів, багато документів і пам'яток з відділу історії України XV-XIX ст. (грамоти, акти, монети, тканини) та ін. Пограбовано було Успенський собор Києво-Печерської лаври, звідки вивезли срібну царську браму, ризи з ікон, три срібні гробниці, понад 2 тисячі зразків парчі з дарчими написами царів і гетьманів та ін.

Історичні й краєзнавчі музеї почали активно збирати матеріали про другу світову війну: документи, зброю, речі, що їх використовували партизани, побутові предмети тощо.

У повоєнний період великого поширення набули народні музеї, які створювалися та працювали на громадських засадах. Профілі їх — найрізноманітніші. Це музеї історії міст, сіл, заводів і фабрик, колгоспів, шкільні, меморіальні, літературні музеї, музеї народної творчості тощо. На Україні розвиток цих музеїв набрав надзвичайно широкого розмаху.

З повоєнним періодом пов'язаний новий етап розвитку радянського музеєзнавства, який характеризується активною розробкою питань історії теорії музейної справи. В цей час сформульовано основні принципи, визначено найважливіші поняття і термінологію цієї наукової дисципліни. У 50-60-х рр. видано перші посібники з основ музеєзнавства, з'явилися перші ґрунтовні праці з історії музеїв, науково-методичні розробки, присвячені різним видам музейної роботи — експозиційній, охоронній, науково-освітній тощо.

Велике значення для розвитку музейної справи в цей період мав Перший музейний з'їзд (1930 р.). На з'їзді обговорювалися конструктивні питання побудови екскурсій, організації різних виявів музейної роботи.

Станом на 1950 р. в Україні працювало 137 музеїв. Варто зазначити, що у ці роки створено також нові історичні, краєзнавчі, художні, літературно-меморіальні музеї. Серед літературно-меморіальних: Музей Ю. А. Федьковича у Чернівцях (1945 р.), Музей І. П. Котляревського в Полтаві (1952 р.), музеї Т. Г. Шевченка (1962 р.), М. Т. Рильського (1966 р.), музей І. Я. Франка в Нагуєвичах (1946 р.), Музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному на Волині (1949 р.). Серед художніх музеїв — Закарпатська картинна галерея в Ужгороді (1948 р.), Державний музей Українського декоративного мистецтва у Києві (1954 р.), Донецький художній музей (1960 р.) та ін. У 1970-1990-ті роки великого поширення набули народні музеї, які створювалися з ініціативи Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, окремих наукових установ чи науковців, ентузіастів-аматорів і працювали на громадських засадах.

На початок 1986 р. в Україні налічувалося 7924 громадські музеї, 396 з них здобули почесне звання — народний. З 470 райцентрів 387 мали краєзнавчі громадські музеї. У громадських музеях України — близько 2200 тис. оригінальних експонатів...". Створення нових музеїв — як державних, так і народних — триває в умовах існування незалежної Української держави.

1.3. Музеєзнавство як наукова дисципліна

У 1877 р. директор дрезденського музею «Зелений звід» Дж. Грессе заснував «Журнал з музеології та антикварознавства», а через декілька років потому на його сторінках було опубліковано статтю «Музеологія як наука», що відзначила потенціал нової області досліджень. Так до наукового обігу увійшов термін «музеологія», аналогом якому є «музеєзнавство».

У ХХ ст. почалося поступове конституювання музеєзнавства в якості наукової дисципліни. На початку ХХ ст. з'явилися перші періодичні видання, що спеціалізувалися на висвітленні музейної проблематики. В 1901 р. у Великобританії було засновано «Museums Journal», а в 1905 р. у Німеччині — «Museumskunde». Після створення Міжнародної музейної служби, яка вперше об'єднала під своєю егідою спеціалістів із різних країн, частиною програми, яку вона виконувала, стало видання журналу «Museum» (1927-1946 рр.) і серії монографій із музеологічними проблемами. У 1946 р. в Парижі було засновано Міжнародну раду музеїв, яка більше відома під англійською аббревіатурою ІКОМ. Вона поставила собі за мету:

- організацію співробітництва й взаємодопомоги між музеями та музейними професіоналами всього світу;
- розробку й технічне забезпечення програм в області розвитку музейної справи;
- з 1948 р. почала видавати журнал «Museum», який висвітлював діяльність музеїв усіх типів і профілів, аналізував актуальні проблеми музейної сфери.

Розвитку музеєзнавчих знань багато в чому сприяли спеціалізовані центри музейної роботи. Активізація зусиль, спрямованих на формування музеєзнавства в якості самостійної наукової дисципліни, почалась у другій половині ХХ ст. і була характерна більше для східноєвропейських країн. Тільки з питання про предмет музеології тут у 1950-1980-ті рр. було опубліковано більше 600 праць. Викладені в них концепції, а також наукові дискусії показали, що зміст, який вкладається у поняття «музеєзнавство», дуже різноманітний і суперечливий. Різнобій думок про суть музеєзнавства спробував

систематизувати словацький дослідник З. Странський. Він умовно виокремив такі підходи до музеєзнавства:

- музеєзнавство – самостійна наукова дисципліна;
- музеєзнавство – теорія і методика музейної роботи, тобто прикладна допоміжна наукова дисципліна;
- музеєзнавство – сума методичних і технічних прийомів музейної діяльності;
- повне заперечення можливості існування музеєзнавства як науки.

Оригінальне трактування музеєзнавства запропонував чеський учений І. Неуступний. Вважаючи, що музеєзнавство можна визначити як теорію і методологію музейної роботи, він розрізняв спеціальне й загальне музеєзнавство. Спеціальне базується на використанні профільних музею наукових дисциплін (історичне музеєзнавство, мистецтвознавче музеєзнавство). Але незалежно від профілю музеїв існує щось загальне, синтезувати яке й покликане загальне музеєзнавство.

Важливу роль у самоідентифікації музеєзнавства – музеології – зіграла XI Генеральна конференція ІКОМ, яка проходила у 1977 р. У ході її діяльності було створено Міжнародний комітет із музеології (ІКОФОМ), основним завданням якого стала координація теоретичних досліджень в області музеології.

Наукова дисципліна, щоб вважатися такою, повинна мати власний предмет і метод дослідження. У теоретичному обґрунтуванні предмету музеєзнавства існує декілька підходів. Прибічники так званого інституційного підходу вважають, що предмет «музеєзнавства» – це музей як соціокультурний інститут. При цьому обмежують межі предмету дослідження тільки музею та його функцій.

Інші ж трактують предмет більш широко, включаючи в нього всю музейну справу. Так словацький дослідник І. Бенеш вважав, що предмет музеєзнавства складає сукупність спеціалізованої діяльності, шляхом якої музейна справа реалізує свої соціальні функції. Ж.А. Рив'єра – предметом музеології є вивчення історії музеїв та їх ролі у суспільстві. ІКОМ сформулював: «Музеологія – це наука про музеї».

Інший підхід – предметний. Німецький дослідник К. Шрайнер вважав, що «музеєзнавство – це наука про збір, зберігання, вивчення та використання музейних об'єктів». Комплексний підхід до розуміння музеєзнавства як предмету. З. Странський увів поняття «музейність – це теорія специфічного відношення людини до дійсності. Предмет музеєзнавства не можна бачити в існуванні музею, а навпаки, в причині його існування, тобто в тому, чого він є вираженням і яким цілям служить у суспільстві... Музеєзнавство знаходиться вище музею. Одночасно воно включає в себе не лише його минуле, але й сучасні і майбутні його форми».

Важливою ознакою наукової дисципліни є наявність у неї самостійних, специфічних методів дослідження. Метод – це система прийомів, які застосовуються в процесі дослідження. У порівнянні з іншими, проблема методу вивчена в музеєзнавстві найменше. Для музеєзнавства характерне використання різноманітних дослідницьких прийомів, деякі з яких повністю, а інші частково збігаються з методами інших наук. Така велика кількість окремих методів, які застосовуються в музеєзнавстві, дає право стверджувати про те, що у музеєзнавства немає власних методів дослідження, і бути не може.

Метод музеєзнавства – це ціла система методів.

Структура музеєзнавства. У музеєзнавстві виділяють такі елементи: Історія та історіографія – досліджують історію появи музеїв, їх функціонування в різних історичних умовах, музейну політику, формування музейної мережі й організацію музейної справи, а також відображення всієї цієї проблематики в науковій літературі й історію самої науки.

Теорія складається з чотирьох складових частин.

1. Загальна теорія музеєзнавства пізнає об'єкт, предмет, метод і структурні елементи музеєзнавства, його місце в системі наукових дисциплін; розробляє науковий понятійний апарат; вивчає феномен музейного предмету і музею; досліджує проблеми,

пов'язані із суспільними функціями музеїв, формування музейної мережі, класифікацією і типологією музеїв; розробляє наукові основи усіх специфічних музейних видів діяльності.

2. Теорія документування вивчає проблеми, що пов'язані з комплектуванням музейних фондів, тобто з методологією і методикою відбору об'єктів дійсності в музейне зібрання.

3. Теорія тезаврування (від грецької *thesaurus* – скарб; запас) – це теорія науково-фондової роботи; вона пов'язана з процесом пізнання цінності музейних предметів й інформації, яку вони містять, тобто з дослідженням музейних предметів, їх обліком і збереженням.

4. Теорія комунікації вивчає музей як один із комунікативних інститутів, специфіку передачі інформації, проблему впливу музейних засобів і форм комунікації на різні категорії відвідувачів у процесі культурно-освітньої діяльності музеїв.

Музейне джерелознавство – займається дослідженням музейних предметів під кутом зору, характерним для джерелознавчої дисципліни; розробляє теорію і методику виявлення, дослідження й використання музейних предметів і колекцій.

Прикладне музеєзнавство – включає в себе три розділи:

1. Наукова методика охоплює всі форми музейної діяльності. Існують загальні і спеціальні методичні дослідження. Загальні методики відносяться до всієї сукупності музеїв. Такі, наприклад, методичні принципи побудови експозиції як особливої форми музейної комунікації, принципи зберігання музейних фондів, принципи екскурсійної роботи. Спеціальні методики виходять із загальної наукової методики, але орієнтовані на музеї конкретного типу та профілю.

2. Техніка музейної роботи виходить із наукових методик і займається проблемами, пов'язаними з проектуванням музейних будівель, технікою експонування різних типів музейних матеріалів, технічними засобами передачі інформації, технікою дослідження фізичного стану музейних предметів, їх консервацією.

3. Організація музейної справи та управління музейною діяльністю пов'язані з питаннями менеджменту і маркетингу.

Музеєзнавство у системі наук. Для сучасного етапу розвитку науки характерне виявлення двох тенденцій – інтеграції знання та його диференціації. Це тягне за собою появу нових наук, одні з яких виникають на стику тих, що раніше існували, інші починають досліджувати невідомі раніше закономірності. При цьому цілий ряд дисциплін знаходяться на межі перетину природничих і суспільних наук. Наприклад, географія, кібернетика, етнічна антропологія, етноботаніка.

За багатозначністю свого предмету музеєзнавство входить до розряду міждисциплінарних наук. У той же час є всі підстави віднести музеєзнавство до суспільних наук, оскільки предметом його дослідження є закономірності, пов'язані з процесами пізнання й передачі інформації через музейні предмети, з функціонуванням музею як соціокультурного інституту. У зв'язку із тим, що музеєзнавство має міждисциплінарні риси, його зв'язки з іншими науками носять характер інтеграції. Іншими словами, елементи різних дисциплін і специфічно музейні елементи, з'єднуючись, створюють нову якість. У ході цієї взаємодії музеєзнавство для вирішення завдань свого предмету запозичує у зміненому вигляді елементи мови й методів відповідних дисциплін. Взаємодіють у музеєзнавстві профільні дисципліни, а також педагогіка, психологія, джерелознавство, теорія інформації, соціологія,

Отже, згідно із сучасними уявленнями, музеєзнавство – це формуюча наукова дисципліна, яка вивчає специфічне музейне відношення людини до дійсності й породжений ним феномен музею, яка досліджує процеси зберігання соціальної інформації, її пізнання та передачі за допомогою музейних предметів, а також розвиток музейної справи та направлення музейної діяльності.

1.4. Музейний фонд.

Наукове комплектування фондів – важлива ділянка музейної справи. Діяльність

будь-якого музею, як відомо, розпочинається збиранням колекцій. Зібрані матеріали вивчають, використовують в експозиціях, дослідній та освітній роботі. Без цього багато визначних пам'яток не збереглося б і залишилось невідомими для людства. Збирання матеріалів необхідне для поповнення музейних фондів, доповнення експозицій, створення виставок, наукової та освітньої діяльності. Без систематичного комплектування фондів неможливий розвиток жодного музею.

Комплектування музейних фондів — це планомірне, систематичне, наукове поповнення їх пам'ятками історії та культури відповідно до профілю і завдань зберігання, експозиційної, наукової і освітньої роботи.

Виділяють такі етапи комплектування фондів:

- 1) підготовча робота;
- 2) наукове планування;
- 3) збирання матеріалів;
- 4) визначення предметів музейного значення.

Підготовча робота розпочинається з перевірки стану музейних фондів і визначення потреби в тих або інших матеріалах. Далі провадиться велика бібліографічна і науково-дослідна робота. Встановлюються контакти з відповідними установами й організаціями, книжковими колекторами, букіністичними і антикварними магазинами з метою одержання потрібних матеріалів.

Форми підготовчої роботи різноманітні — залежно від профілю музею та характеру його колекцій.

Наукове планування збирацької роботи передбачає складання тематики комплектування музею на наступний рік для кожного відділу. Планують подальше збагачення експозиції — створення і поглиблення розділів, розширення наукової та освітньо-виховної роботи (організацію виставок, лекцій тощо). Плани відділів координують, а потім складають єдиний план комплектування фондів, який затверджує вчена рада музею як документ для виконання. Відповідно до цього музей планує відрядження працівників, експедиції та інші форми комплектування. Збирання матеріалів здійснюють у різні способи — обстеженням історичних місць, організацією розвідок, розкопок стародавніх поселень і могильників, експедицій у села і райони, відряджень на підприємства і в установи. Місцем збирання матеріалів є стоянки первісних людей, скіфські та інші кургани, старі фортеці, руїни стародавніх міст, поля визначних битв тощо. Обстеження їх, збирання знахідок, фото-фіксація, обміри — все це дає цікаві матеріали як для експозиційної, так і наукової роботи музеїв. Збирають матеріали також в архівах (центральных, обласних, відомчих і особистих), де зберігаються цінні документи, в статистичних установах, де можна одержати цифрові дані з різних питань економіки і культури, на заводах і фабриках, які можуть представити свої вироби, інструменти, а також матеріали про передовиків виробництва, переможців соціалістичного змагання, у колгоспах і радгоспах — про розвиток різних галузей сільського господарства та про героїв високих урожаїв.

Визначення предметів музейного значення — найскладніший етап комплектування фондів, тому на ньому слід спинитися окремо. Для визначення предметів музейного значення треба знати, що саме відносять до пам'яток. Назву «пам'ятка» вперше ввели у науковий вжиток гуманісти середньовіччя для позначення історико-художніх предметів давнини. Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона визначає пам'ятку як будь-який знак, починаючи від простого кургану і каменя до сучасного твору мистецтва, який увічніює пам'ять про якусь подію. Пізніше це поняття було розширене: поряд з художніми так стали називати предмети історичного, етнографічного і наукового значення. На II Міжнародному конгресі з охорони пам'яток архітектури (1964 р.) до поняття «пам'ятка» введено комплекси — міські й сільські, пов'язані з певною культурою, видатним явищем або історичною подією. Предмети музейного значення поділяють на такі категорії:

- 1) речові,

- 2) писемні,
- 3) нумізматичні,
- 4) художні,
- 5) природничо-історичні,
- 6) науково-технічні,
- 7) меморіальні.

До кожної категорії належать різноманітні види оригінальних пам'яток. Речовими пам'ятками є: знаряддя праці, інструменти, зброя, одяг, прикраси, предмети побуту різних класів і часів. Їх поділяють, в свою чергу, на історичні, археологічні, етнографічні, історико-культурні тощо. Речові пам'ятки дуже важливі: вони надають експозиції наукової достовірності, наочності. Експозиції з речовими пам'ятками добре запам'ятовуються, їх широко використовують в музеях історичного та краєзнавчого профілів.

До категорії писемних пам'яток належать рукописи, документи, першодруки книг, журналів, газет, листівок, прокламацій, афіш тощо. Ці пам'ятки також широко використовують у багатьох музеях як такі, що надають експозиції документального, переконливого характеру.

Нумізматичні колекції — це збірки монет, медалей, жетонів, різних значків. Їх визначають за історичними періодами, місцем виготовлення та іншими специфічними ознаками. Ці пам'ятки становлять інтерес переважно для історичних та краєзнавчих музеїв. Категорія художніх пам'яток різноманітна: це оригінальні твори живопису, графіки, скульптури, ужиткового мистецтва, різноманітні види народної творчості — різьба на дереві, кості, камені, художні вишивки. Вони цінні тим, що допомагають розкрити зміст експозиції, лають яскраве образне уявлення про різні події, про талант нашого народу. Художні пам'ятки широко використовуються в музеях усіх профілів.

Природничоісторичні пам'ятки — це зразки мінералів, ґрунтів, колекції рослин, чучела звірів, мокрі й сухі зоо-логічні препарати. Такі колекції збирають для краєзнавчих, природничо-історичних музеїв, а також відповідних кабінетів у спеціальних наукових і на-вчальних закладах.

До науково-технічних предметів музейного значення належать зразки технічних об'єктів (інструментів, машин, деталей устаткування тощо), а також документація про винаходи. Такі матеріали використовують у спеціальних технічних, загально-історичних і краєзнавчих музеях (у відділах радянської доби).

До категорії меморіальних пам'яток відносять найрізноманітніші і найчисленніші предмети. Їх комплектують за принципом зв'язку з тією або іншою видатною особою і використовують у меморіальних, історичних, художніх, краєзнавчих та інших музеях. Такі основні категорії пам'яток.

За ініціативою музейних працівників можуть бути зібрані й інші цінні та цікаві предмети. При науковому доборі насамперед звертають увагу на типові вироби, які характеризують добу, а також унікальні та рідкісні пам'ятки.

Загальною вимогою при збиранні пам'яток є їхня достовірність, задовільний стан збереженості, виразний зовнішній вигляд — фактори, які роблять їх придатними для використання в експозиційній, науковій та освітньовиховній роботі музею.

Комплектування музейних фондів здійснює колектив наукових співробітників музеїв із залученням різних фахівців, широкої громадськості, зокрема учнів. Це сприяє збагаченню і створенню великого музейного фонду країни.

Облік музейних колекцій — це визначення предметів, що надійшли до музею, і точна фіксація відомостей про них. Він необхідний для збереження предметів, визначення їхньої цінності, забезпечення можливості користуватися ними в подальшому. Складається облік з таких етапів:

- 1) первинний облік,
- 2) інвентаризація,
- 3) каталогізація,

4) створення науково-довідкового апарату.

Керує цією роботою головний хранитель музею або завідуючий фон-дами. Первинний облік передбачає складання актів прийняття пам'яток і запис їх у Книзі надходжень. Всі пам'ятки музейного значення надходять до музею відповідно до Акта прийняття. Потім їх записують у Книгу надходжень, де фіксують короткі відомості про пам'ятку: час і спосіб надходження, назву і опис предмета, матеріал і техніку його виготовлення, ступінь неушкодженості, вартість та до якого відділу він надходить. У музеях, крім того, є ще книги тимчасових надходжень, куди записують предмети, передані музею на певний період.

Інвентаризація — це наукове визначення і описання пам'ятки у відповідних інвентарних книгах. Як правило, інвентарні книги складають за відділами музею. У великих музеях, де зберігаються численні і різноманітні колекції, є ще інвентарні книги за категоріями пам'яток (природничо-історичних, археологічних, пам'яток писемності, нумізматикою, творами мистецтва тощо).

Така система найбільш зручна і щодо користування колекціями, і щодо зберігання їх. Інвентарна книга містить докладніші й ширші відомості, ніж Книга надходжень, зокрема в ній зазначено про походження й історію пам'ятки, матеріал і техніку виготовлення її, розмір, збереженість, спосіб надходження і шифри. Інвентаризацію провадять за предметами (кожному з них надають порядковий номер) або за колекцією (номер надають колекції, додаючи колекційний опис). Запис в Інвентарній книзі розпочинають з предметного слова. При інвентаризації документів, а також художніх пам'яток зазначають насамперед автора, далі — назву та опис твору.

Однією з важливих форм обліку є каталогізація. Це — складання списків, або каталогів, найцінніших музейних предметів. У каталогах зазначають назву твору, автора, сюжет, матеріал, розмір, рік створення. Каталоги виходять друком і дають уявлення про музейні фонди 44 країни. Надалі передбачається створення і публікація каталогів усіх музеїв незалежно від їхнього профілю. Науково-довідковий апарат потрібний в музеях для систематизації колекцій, підготовки пам'яток до експонування, для використання їх в науковій і освітній роботі.

Для наукової роботи з колекціями самих лише даних інвентаризаційного обліку недосить, тому передбачено створення системи різноманітних картотек. Різні види картотек — досягнення радянського музеєзнавства, нині вони широко застосовуються на практиці. Картотеки сучасних музеїв різноманітні. Найпоширеніші серед них такі:

- 1) топографічна,
- 2) інвентарна,
- 3) систематична,
- 4) тематична,
- 5) предметна,
- 6) хронологічна,
- 7) іменна,
- 8) географічна та деякі інші.

Топографічну картотеку складають у музеях усіх профілів. На кожний предмет музейного фонду заводять картку, де зазначають назву пам'ятки, її місцезнаходження (в експозиції чи у фондах), будь-яке переміщення. Для зручності користування картки розташовують в алфавітному порядку.

Різновидом топографічних картотек є описи предметів, що знаходяться в кожній одиниці музейних меблів. Інвентарна картотека містить досить повні відомості про кожен предмет, записаний в Інвентарній книзі. У картці, крім опису предмета, вміщують його фотографію або рисунок.

Форми інвентарних карток у музеях різних профілів різні — залежно від характеру пам'яток. У деяких музеях складають ще науковоінвентарні картки, у яких вміщують результати досліджень. Систематична картотека передбачає опис музейних предметів і їх

систематизацію за певним принципом для зручності наукової роботи з ними. Наприклад, картки, складені на археологічні матеріали, систематизують за історичними епохами, археологічними культурами, місцями розкопок та іншими ознаками.

Тематичну картотеку складають на музейні пам'ятки за певними темами. Мета її — поглиблення та наукова розробка експозиційних тем. У таких картках містяться відомості про музейні експонати з різних джерел, причому ці відомості у подальшому доповнюються. Предметну картотеку складають на найбільш цінні і цікаві історичні, етнографічні, археологічні, художні, технічні та інші експонати.

Хронологічна картотека передбачає систематизацію предметів за датами подій. Картки складають на різні історичні та інші пам'ятки, які потім систематизують за соціально-економічними формаціями та відповідними темами в хронологічному порядку. Такі картотеки використовують в історичних, краєзнавчих та інших музеях.

Іменну картотеку складають на видатних діячів науки, культури, мистецтва, полководців, героїв та інших уславлених або визначних людей. Така картотека дуже важлива для історичних, краєзнавчих, меморіальних та інших музеїв. Дані її систематизовані у довідкових картках.

Географічна картотека дає уявлення про музейні колекції у зв'язку з географічною номенклатурою і допомагає скласти характеристику тих або інших 45 географічних районів. Вона важлива для музеїв природничо-історичного, історичного та краєзнавчого профілів. Крім того, музеї (здебільшого історичні та краєзнавчі), які наглядають нерухомі великі пам'ятки (поселення, кургани, храми, історичні будівлі тощо), складають на них відповідні паспорти — на пам'ятки археології, історії, архітектури.

Музеї були і є основними скарбницями різноманітних пам'яток історії і культури нашого та інших народів світу. Тому охоронній роботі в них приділяється велика увага.

Музейні фонди — це колекції, що знаходяться в сховищах, експозиціях або на виставках музею. Збірки цих різноманітних предметів потребують певних умов і системи зберігання: забезпечення потрібного режиму в фондах, створення відповідних умов для збереження різних категорій пам'яток від псування або розкрадання, нагляду за станом музейних колекцій, консервації їх та реставрації.

Охоронна робота розпочинається відразу ж після надходження пам'ятки до музею і облікування її. Відповідно до розробленої нині системи зберігання всі колекції музею поділяють на дві групи: 1) основний музейний фонд і 2) фонд науково-допоміжних матеріалів.

Основний музейний фонд становлять оригінальні пам'ятки історії, природи, матеріальної і духовної культури людства. Це — найбільш важливі і цінні колекції будь-якого музею незалежно від його профілю. Зберігання їх надають першорядного значення. Матеріали основного фонду насамперед систематизують в історико-хронологічному порядку з дотриманням гео-графічних зон. Наприклад, історичні музеї мають в основних фондах відділи: палеоліту, неоліту, бронзи, залізного віку на території України, на Уралі, в Сибіру тощо. У межах історичних, хронологічних і географічних груп пам'ятки зберігають ще за матеріалами: скло, кераміка, метал та ін., враховуючи при цьому їхні фізичні властивості, неоднакові вимоги щодо зберігання. Іноді в музеях використовують ще тематичну систему зберігання, відповідно до якої пам'ятки розміщують у фондах за тематикою, пов'язаною з профілем музею, його структурою або експозицією.

Наступний етап системи зберігання передбачає розподіл колекцій основного фонду за категоріями пам'яток. Так, у відділі Київської Русі можуть бути виділені такі категорії пам'яток: знаряддя праці, зброя, предмети побуту, прикраси, монети тощо.

Фонд науково-допоміжних матеріалів зберігають окремо від основного, організуючи його за тією самою системою — в історико-хронологічному порядку з дотриманням географічних зон. Так само враховують специфіку зберігання різних матеріалів, їх особливості (наприклад, вид пам'ятки, її розміри тощо).

Окремо зберігають у музеях коштовності, фотоматеріали, рукописи, книги,

створюючи для них відповідні умови та особливий порядок. Для зберігання колекцій від псування і руйнувань у приміщеннях музею створюють певний режим зберігання. Першою умовою його є забезпечення музейних колекцій просторими, світлими, теплими і сухими приміщеннями, де є опалення, електричне освітлення, водопровід, вентиляційна система, спеціальні меблі. Фондові приміщення мають водночас бути науковими лабораторіями, які забезпечували б не лише добру збереженість пам'яток, а й належні умови для роботи з ними. Важливим фактором у режимі зберігання колекції є забезпечення рівномірної температури і певної вологості в музейних приміщеннях, адже коливання призводять до розширення і стискання матеріалів, а отже — до руйнування речей. Висока температура особливо небажана для паперових документів, виробів із дерева, воску, парафіну, тканин, для одягу, килимів тощо. Низька температура згубна для олов'яних виробів, скульптури та ін. Нормальною для музейних приміщень є температура повітря в межах від +12 до +18°C, а відносна вологість — від 55 до 70% при лобових коливаннях не більших за 5%. Температуру і вологість у музейних приміщеннях вимірюють термометрами, гігрометрами, гігрографами або психрометрами, які розміщують, як правило, біля входу у зали. Двічі на добу показання цих приладів заносять до спеціального Журналу реєстрації умов зберігання. При надмірній сухості повітря у приміщенні його зволожують, розставляючи відкриті посудини з водою, при підвищеній вологості посилюють опалення і провітрювання. Важливим фактором режиму зберігання є світло (природне і штучне). Світло потрібне для огляду експонатів, але воно згубно впливає на більшість пам'яток. Особливо шкідливі прямі сонячні промені та яскраві освітлювальні прилади. Вони руйнують насамперед матеріали органічного походження — природні колекції, тканини, дерево, папір, шкіру тощо. З метою створення нормального світлового режиму зберігання в експозиційних залах і фондових приміщеннях вікна забілюють крейдою, обладнують їх шторами, використовують матові абажури на освітлювальних приладах, вживають інших заходів для захисту поверхонь пам'яток від прямих променів сонця та яс-кравого штучного освітлення.

Важливим фактором зберігання є повітряний режим в музеях. Забруднене газами і пилом повітря руйнує пам'ятки. Тому всі приміщення систематично очищають за допомогою різних вентиляційних установок. Колекції тканин, одягу, килимів, хутра, крім того, двічі на рік виносять із приміщень і провітрюють. Режим зберігання музейних колекцій передбачає також боротьбу з шкідниками рослинного і тваринного походження. До 70 видів їх загрожує фондам музеїв. Це бактерії, гриби, мохи, комахи, жучки тощо, які точать дерево, вовну, хутра, папір, картини, різні предмети побуту, музейні меблі. Для боротьби з ними приміщення систематично провітрюють, а пам'ятки періодично обробляють відповідними хімікатами в дезінфекційних камерах.

Обережне поводження з колекціями та оберігання їх від механічних впливів і руйнування — також неодмінна умова збереження музейних фондів. Як зазначалося вище, очолює охоронну роботу в музеї головний хранитель фондів. У нього зберігається вся документація про матеріали, які надійшли до музею, — акти, Книга надходжень. Інвентарна книга, колекційні описи, інвентарні картки і паспорти. Він дбає про стан музейних колекцій в експозиції і в фондах, реєструє температурний режим і режим вологи, помічені порушення, веде Журнал умов зберігання і Журнал переміщення колекцій.

1.5. Експозиційна діяльність музеїв

Найважливіші функції сучасних музеїв: пізнавально-інформаційна, популяризаційна, навчально-просвітницька. Всі ці функції реалізуються завдяки експозиційній діяльності музеїв.

Експозиційна діяльність — це ознайомлення відвідувачів з найцікавішими експонатами музею, розміщеними у певному логічному порядку, побудованому за хронологічним (еволюційним), географічним, етнокультурним чи предметнотематичним критеріями. Це основна складова музейної комунікації і підвалина для реалізації

культурно-освітньої діяльності музею.

Термін «експозиція» (від лат. — виклад, опис) нині вживається щодо предметів, котрі виставлені на огляд за вітринами (музеїв, книжкових крамниць тощо). Першими прото-музейними експозиціями у світовій історії необхідно вважати виставки військових трофеїв, вивішені для всезагального огляду в залах палаців і замків, виставки пишних приношень жертводавців у прадавніх храмах (цей звичай зберігся й у низці сучасних християнських храмів), колекції скульптури та живопису у віллах римських патриціїв і палацах імператорів тощо.

Організація експозиції — це процес добору та логічної наукової композиції експонатів, що складається з кількох технологічних етапів.

Перший етап формування музейної експозиції має науково-технологічні етапи організації експозиції музею.

- Розробка наукової концепції
- Складання тематично-експозиційних планів
- Підбір експонатів.
- Складання пояснювальних текстів
- Монтаж експозиції концептуальний характер.

Дирекція та відповідальні експерти музею на цьому етапі генерують ідеї щодо вигляду та змісту майбутньої експозиції, особливостей її компоновання і розміщення. Ідеї формуються в цілісну концепцію, і вже у руслі цієї концепції триває науковий пошук та здійснюються додаткові експертні дослідження, аналізується власний музейний фонд та ведуться переговори із спорідненими музейними інституціями.

Проектування експозиції відбувається за трьома напрямками: науковим, художнім та технічним.

У науковій концепції експозиції формулюється тема і провідна ідея експозиції, мета і методи досягнення її; вимоги до архітектурно-художнього вирішення й експозиційного устаткування; визначається місце задуманої експозиції в системі експозицій музею. Після схвалення наукової концепції чи одночасно з нею розробляється художня концепція.

В архітектурно-художній концепції експозиції кристалізується провідна художня ідея, палітра художніх образів, в яких повинна втілитися наукова концепція; визначається модель просторової побудови експозиції, задаються тонально-кольорні й дизайнерські рішення. Обов'язковим є аналіз приміщення майбутньої експозиції, особливо якщо це пам'ятка архітектури.

Технічне оформлення експозиції передбачає розробку проектів сучасного експозиційного устаткування та технічних засобів (підсвітка, світлоілюмінація, звукові ефекти тощо). Сучасний рівень розвитку технічних засобів є важливим чинником сприйняття експозиції, дає змогу впливати на емоційну сферу відвідувачів.

Наступний етап діяльності музейних працівників — це розробка тематично-експозиційних планів, найскладніший та найтриваліший у часі етап формування експозиції. У практиці української музейної справи історично склалися уніфіковані вимоги щодо побудови тематично-експозиційних планів.

Такий план оформляється як таблиця й повинен мати такі обов'язкові розділи:

1. Зміст експозиції (подається вступне обґрунтування та перелік назв розділів, тем і підтем спроектованої експозиції).
2. Перелік експонатів (входять назви експонатів й інвентарні відомості про них).
3. Місцезнаходження експонатів в експозиції (подається "прив'язка" індивідуальних шифрів експонатів до загальної нумерації експозиційних залів і стендів).
4. Примітки (додаткові відомості та пояснення).

Загалом тематично-експозиційний план містить вичерпний опис майбутньої експозиції із зазначенням її мети, завдань, послідовним переліком тем, підтем, комплексів

і груп пам'яток, каталожним переліком затверджених експонатів.

Етап підбору експонатів важливий у плані дотримання принципів атракційності й репрезентативності предметів, що обираються з фондосховища для експонування. Якщо предмети (скажімо, монети) є в кількох екземплярах, для експозиції обирається той з них, який зберігся краще чи яскравіший і привабливіший на вигляд.

Доволі відповідальним етапом підготовки музейної експозиції є складання пояснювальних текстів. Адже для пересічного відвідувача більшість експонатів, позбавлених відповідних супровідних пояснень, — «німі», а отже, привертатимуть до себе набагато менше уваги.

При складанні текстового супроводу експозиції важливо здивувати читача, зацікавити його маловідомими фактами, пробудити в ньому інтерес першовідкривача. Пояснювальні тексти експозиції прийнято поділяти на дві складові: — провідні тексти, або експлікації (від лат. — пояснюю). Ці тексти містять основні характеристики та пояснення палітри пам'яток, представлених у тому чи іншому залі музею, їхня мета — ввести відвідувача у відповідну епоху, роз'яснити її особливості, пояснити, що об'єднує зібрані в одному залі експонати. Тексти-експлікації зазвичай обсягом не перевищують одного аркуша друкованого тексту, вони вкладаються у рамки і вивішуються на початку кожного експозиційного залу чи тематичної групи пам'яток;

— етикетаж — це короткі підписи під кожним експонатом та над кожним стендом. Виділяють етикетаж анотаційний (підписи до експонатів із зазначенням їх назви, часу створення чи появи, автора, матеріалу, походження тощо), номенклатурний (заголовки стендів, назви розділів і тем) та орієнтувальний (покажчики порядку огляду експонатів, таблиці й маршрути залів).

Завершальним етапом формування експозиції є її монтаж. Іноді на цьому етапі необхідно робити оперативні, зміни у попередні плани та ескізи, бо лише під час безпосереднього розміщення у виставкових залах нової експозиції та компонування її окремих стендів і тематичних розділів є змога зауважити певні огріхи проектування й вносити відповідні корективи.

Монтажне (технічне) проектування експозиції полягає в розробці групою музейних працівників (науковцями, дизайнерами, інженерами, мистецтвознавцями) комплексу документації, необхідної для виготовлення і збирання експозиційного устаткування, науково-допоміжних матеріалів, освітлювальної апаратури і технічних засобів. Монтажний проект включає цілу низку документів: світлотехнічний проект; креслення, за яким виготовляються окремі деталі устаткування; складальні креслення, за якими здійснюється монтаж устаткування; монтажні «аркуші — креслення ділянок експозиційної поверхні з точною вказівкою розташування експозиційних матеріалів; шаблони — монтажні аркуші, виконані в масштабі 1:1; документи з облаштування систем опалення, вентиляції, охоронної і пожежної сигналізації; ескізи макетів, діорам, монументально-декоративних елементів оформлення й інших допоміжних матеріалів.

На основі монтажних аркушів та шаблонів виготовляється необхідне устаткування, кріплення, планшети для анотацій тощо і здійснюється монтаж експозиції. Для уточнення і корекції можливих помилок перед остаточним монтажем багато музеїв проводять розкладку — прикидочне розміщення експонатів відповідно до монтажних аркушів, у процесі якої перевіряється візуальна сумісність експонатів і загальне враження від експозиції, уточнюється тематико-екс-позиційний план.

Насправді монтаж експозиції — процес доволі складний і дискусійний, адже важливо так взаєморозташувати групи пам'яток, щоб підкреслити головні акценти експозиції, передбачити, в яких саме залах очікуватимуться максимальні скупчення зацікавлених екскурсантів, а в яких плинність екскурсійного потоку буде стандартною.

Не менш важливо дотриматися принципів гармонійності при монтажі експозиційних стендів та залів, враховувати їх масштабні співвідношення, фактурні

особливості й кольорову гаму. І, безумовно, у процесі монтажу експозиції враховується міра уразливості експонатів до дії прямого сонячного світла, фотоспалахів, найменших температурних коливань у періоди скупчень туристів. Для захисту таких уразливих предметів (скажімо, папірусних згорток чи манускриптів) використовують спеціальні технічні засоби захисту, а в окремих випадках узагалі замінюють оригінал пам'ятки на її точну копію.

Побудова експозицій сучасних музеїв ведеться за двома основними проектними схемами:

- лінійна схема — передбачає послідовне позовжне представлення горизонтальними рядами пам'яток і стендів у залах, що переходять одна в одну;

- комплексна схема — передбачає повне відтворення первісного середовища, де експозиційну цінність становить буквально все, що оточує відвідувача.

За такою проектною схемою відтворюються інтер'єри гробниць мавзолеїв, прадавніх храмів, жител, меморіальних кабінетів, природного ландшафту тощо).

Для оптимального компонування експозиційних матеріалів у тематичних чи ансамблевих комплексах науковий співробітник разом з художником вибирає експозиційні прийоми, тобто способи групування експозиційних матеріалів. Існують такі найпоширеніші експозиційні прийоми:

- виділення експозиційних центрів і чільних експонатів, що мають максимальне сутнісне й образне навантаження;

- розрядка шляхом створення ділянок порожнього простору навколо найважливіших експонатів з метою акцентування на них уваги;

- виявлення логічних, образно-естетичних та сприйняттєво-візуальних зв'язків між предметами;

- зіставлення або протиставлення (прийом контрастного показу);

- масований показ однотипних предметів, сконцентрованих на невеликій площі;

- розташування експонатів, котрі вимагають розгляду з близької відстані, у межах найзручнішого для огляду експозиційного поясу — вздовж смуги 52 вертикальної поверхні експозиційного приміщення на рівні від 70-80 см (нижня межа) до 200-220 см (верхня межа) від підлоги;

- застосування дзеркал, луп, обертових подіумів та інших технічних засобів.

Уміння побудувати цікаву експозицію, органічно «вписану» у простір виставкової зали, — це складне поєднання науки й естетично-мистецьких канонів. Адже від того, яким буде дизайн майбутньої експозиції, нерідко залежить її популярність серед екскурсантів.

Проте в основі побудови музейних експозицій визначальним залишається принцип наукової репрезентативності. В добу інформаційного буму актуальною проблемою експозиційної діяльності сучасних музеїв є прагнення утримати «планку» суспільної зацікавленості, актуальності й популярності установи серед відвідувачів. У таких реаліях трансформується сама ідея експозиції як чогось непорушного й сталого в часі.

Західні музеї вирішують цю проблему шляхом постійного оновлення експозиції (не плутати із частковою чи повною зміною теми й предметної суті експозиції та з тимчасовими виставками). Художники та дизайнери цих музеїв перебувають у невпинному творчому пошуку ідей видозміни тла, сюжетнообразної символіки, засобів емоційного відображення й анімації музейних експозицій, доповнення їх новими предметами з відповідною трансформацією логіки побудови всієї композиції та маршрутно-акцентного проведення її екскурсійного огляду.

Тема 2. Класифікація музеїв

1. Типи музеїв, їх характеристика

У міжнародній практиці зазвичай використовується визначення, вироблене Міжнародною радою музеїв (ІКОМ) і включене до його Уставу в 1974 р. З урахуванням поправок, внесених до останнього варіанту Уставу в 1995 р., визначення звучить так: *музей* – це «постійний некомерційний заклад, який знаходиться на службі суспільства і його розвитку й відкритий для людей, він набуває, зберігає, вивчає, популяризує і експонує в освітніх, просвітницьких і розважальних цілях матеріальні свідчення людини й оточуючого її середовища».

Мережа музеїв в Україні будується на основі усталеної в українському музеєзнавстві їх наукової класифікації та типології.

Класифікація музеїв — це поділ музеїв на групи за однією визначальною чи декількома ознаками. Необхідність класифікації зумовлена різноманітністю форм музейних установ. Узагальнення критеріїв класифікації музеїв нашої країни відбулося у 1920-ті роки, коли формувалася державна музейна мережа. Ця класифікація враховувала профілі, а також статус і відомчу підпорядкованість установ. До 1990-х років застосовувався адміністративно-управлінський принцип розподілу музеїв на чотири категорії. Категорія визначалася за формальними ознаками чисельності фондів і відвідування та впливала на фінансування музею, у т. ч. на заробітну плату його співробітників.

Сучасна наукова типологія класифікації українських музеїв остаточно склалася наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст., вона приведена у відповідність до чинних міжнародних типологій музеїв світу.

Тип музею визначається його суспільним призначенням, метою діяльності тощо. Сьогодні співіснують і використовуються на практиці різноманітні критерії типології музеїв. Серед них, зокрема: *за профілем, за родом діяльності, формою власності, масштабом діяльності, статусом (рангом, категорією)*.

Відповідно до цієї класифікації, всі українські музеї розрізняються за типами і профілями. Існують три типи музеїв (за категоріями відвідувачів):

1) науково-освітні масові, або публічні. Ці музеї призначені для широкого кола громадян та гостей України, їх у нашій країні більшість. Це, наприклад, Дніпропетровський історичний музей, Державний історичний музей України в Києві, Львівська галерея мистецтв тощо;

2) 24 науково-дослідні, або академічні — призначені для спеціалістів. Створюються вони при академіях, науково-дослідних інститутах, мають вузькоспеціалізований характер. Це своєрідні наукові лабораторії (наприклад, Центральний науково-природознавчий музей НАН України, Львівський природознавчий музей НАН України);

3) навчальні — призначені для учнів і студентів. Створюються при школах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах з освітньою метою (наприклад, Мінералогічний і Геологічний музеї Львівського університету імені І. Франка, Музей археології при Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України). Університетські музеї — це одні з найстаріших університетів світу.

Ще на початку ХІХ ст. в університетах почали формуватися кабінети рідкісних мінералів, палеонтологічних знахідок тощо, збірки приладів і моделей, необхідні для ведення освітнього процесу, його наочності. Перші університетські музеї являли собою комплексні збірки природної та суспільної історії, технічних досягнень людини. Уже 1805 р. Харківський університет відкрив Музей природничої історії, а з 1830-х років — Музей образотворчих мистецтв. З другої половини ХІХ ст. диференціація наукового знання привела до виділення профільних університетських музеїв природничого (зоологічні, ботанічні, мінералогічні) і гуманітарного (нумізматичні, образотворчого мистецтва і старожитностей) напрямів. З розвитком нових наукових дисциплін з'являлися відповідні університетські музеї: палеонтологічні, етнографічні; наприкінці ХІХ ст. — антропологічні, географічні, фізичні, краєзнавчі тощо. Університетські музеї України створювалися відповідно до університетських статутів, а також з ініціативи приватних

осіб, меценатів, учених в результаті виставкової діяльності. До того ж ці музеї підвищують ефективність навчального процесу, а також виконують низку інших функцій, у т. ч. й історико-меморіальну.

В окремих навчальних закладах створено музеї історії університетів, а також меморіальні музеї видатних учених. Шкільні музеї створюються в школах і позашкільних установах з навчально-виховною, пізнавальною й освітньою метою.

2. Профілі музеїв.

За профілем поділяються на: *історичні, природничо-наукові, меморіальні, літературні, краєзнавчі* тощо. За юридичною приналежністю (власністю) музеї країни поділяються на такі типи: *державні, муніципальні, відомчі* (у т. ч. університетські), *громадські* (у т. ч. шкільні), *корпоративні, церковні, приватні* (у т. ч. приватних ВНЗ).

Державні музеї — це чільна група музеїв держави, що підпорядковані Кабінету Міністрів України і здійснюють свою діяльність у руслі загальнодержавної концепції розвитку музейної мережі. Ці музеї мають пряме бюджетне фінансування. У їхніх фондах зосереджені найцінніші скарби та колекції країни.

Муніципальні музеї — це основна на сьогодні форма недержавного музею, що виконує властиві йому функції щодо збирання, збереження і презентації колекцій. Муніципальні музеї перебувають в управлінні місцевої адміністрації і фінансуються з місцевих бюджетів.

Відомчі музеї — це музеї різного профілю, що підпорядковуються окремим міністерствам і відомствам. Вони створюються з метою репрезентації історії розвитку певної галузі: транспорту, охорони здоров'я, силових відомств (оборони, внутрішніх справ), НАН тощо.

Громадські музеї — поширений тип закладів, що перебуває під опікою громадських організацій (профспілок, партій тощо).

Корпоративні (виробничі) музеї — це структурні підрозділи недержавних установ і підприємств. Музеї історії корпорацій, які з'явилися напередодні їхніх перших ювілеїв, стають в умовах глобалізації невід'ємною частиною іміджу компаній транснаціонального рівня. Церковні музеї — до більшовицької окупації Української республіки становили найчисленнішу групу музеїв нашої країни (у західних областях України церковні музеї існували до 1944 р.). Церковні музеї України виникли як група музеїв історичного профілю з метою збирання і збереження пам'яток церковної старовини. Перший академічний церковний музей України з'явився 1872р. при Київській духовній академії. Він складався з відділів рукописів, стародруків і гравюр, архітектури, іконопису, скульптури, нумізматики, богослужбового начиння. Крім того, у музеї академії зберігалися історичні реліквії Церкви. Існує класифікація музеїв за адміністративно-територіальною приналежністю і значущістю для суспільства. За цим критерієм прийнято вирізняти такі музеї: *національні, загальнодержавні, республіканські (АР Крим), обласні, районні, міські, селищні та сільські*. Генетична класифікація музеїв враховує профіль музею.

Профіль музеїв визначається основним змістом його фондів і зв'язком з тією чи іншою галуззю науки, мистецтва або виробництва. Профіль музею визначає склад колекцій, тематику експозицій, зміст наукових досліджень і впливає на всі напрями музейної діяльності. Усі музеї поділяються на профільні групи, всередині яких можна виокремлювати вужчу спеціалізацію — аж до музеїв одного об'єкта. Зазначимо, що перелік їх не може вважатися вичерпним, оскільки принципові нові музеї виникають в наш час майже щорічно. Поряд із цим наголосимо, що в практиці української музейної справи досі чинною залишається дещо застаріла, спрощена класифікація музеїв.

На початку XXI ст. в Україні виділяють музеї таких профільних типів: *історичні, краєзнавчі, художньо-мистецькі, меморіальні, літературні, природничонаукові, галузеві*.

Музеї кожного з цих профільних типів можуть мати ще вужчу спеціалізацію,

поділятися на види і підвиди. Наприклад, до музеїв художнього профілю належать музеї образотворчого мистецтва, народної творчості тощо; до музеїв природничо-наукового профільного типу — геологічні, палеонтологічні, ботанічні, зоологічні та ін.; до історичного профільного типу — загально-історичні, військово-історичні, археологічні, етнографічні, історико-архітектурні та історико-культурні (музеї або заповідники).

У Законі України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. № 249/95-ВР, ст. 5 подається така класифікація музеїв за видами: «За своїм профілем музеї поділяються на такі види: історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо. На основі ансамблю, комплексів пам'яток та окремих пам'яток природи, історії, культур та територій, що становлять особливу історичну, наукову і культурну цінність, можуть створюватись історико-культурні заповідники, музеїзаповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби. Музеї можуть бути: загальнодержавні - засновниками яких є центральні органи виконавчої державної влади; республіканські (Автономної Республіки Крим) - засновниками яких є органи державної виконавчої влади АР Крим; місцеві - засновниками яких є відповідні місцеві органи державної виконавчої влади або органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадяни. Державному музею, який має музейне зібрання пам'яток загальнодержавного значення, набув міжнародного визнання і є провідним культурно-освітнім та науково-дослідним закладом у відповідних профільних групах музейної мережі України, у встановленому законодавством України порядку може бути надано статус Національного музею України».

3. Характеристика музеїв різних профілів.

Розглянемо коротко основні профілі музеїв.

Музеї історичного профілю. До цієї групи належать музеї, які збирають, зберігають, вивчають і популяризують пам'ятки матеріальної та духовної культури українського народу. Зберігаючи величезні цінності, музеї історичного профілю ведуть широку науково-дослідну та освітньо-виховну роботу. Загалом це найпоширеніша в Україні група музеїв. Перші історичні (археологічні) музеї нашої країни постали на початку ХІХ ст. в Одесі, Миколаєві, Феодосії, Керчі.

Музеї історичного профілю за основними завданнями експозиційної діяльності й складом колекцій пам'яток прийнято поділяти на такі види: загальноісторичні, археологічні, воєнно-історичні, історико-архітектурні, історикокультурні та етнографічні. Сюди ж маємо всі підстави віднести музеї природничонаукової історії та музеї історії науки і культури. Кожен з названих видів музеїв історичного профілю має свою специфіку, що виявляється у характері експозицій і складі фондів колекцій.

Загально-історичні музеї створюють з метою висвітлення історії людства і нашої країни зокрема й формують експозиції згідно з найвагомішими етапами й періодами світової та вітчизняної історії. Традиційно в таких музеях є зали первіснообщинної історії, культур доби міді, бронзи й раннього заліза, епохи становлення слов'янської культури й антської державності, періоди Київської Русі, Речі Посполитої й Держави Війська Запорізького, тощо. В Україні до загально-історичних належать Державний історичний музей України в Києві, а також Харківський, Дніпро-петровський, Львівський, Чернігівський історичні музеї тощо. Для історичних музеїв характерні довготермінові експозиції, а також різні форми виставкової роботи. Більшість історичних музеїв України розташовані в будинках, що є пам'ятками історії і культури, чимало мають філії як у межах окремого міста, так і цілої області. Із здобуттям Україною незалежності ведеться активна робота з організації принципово нових музеїв історії окремих міст, селищ та історичних сіл (наприклад, музей історії міста Болехова чи музей історії міста Коломиї (ІваноФранківська область), що посіли окрему нішу між загально-історичними та краєзнавчими музеями.

Меморіальні музеї є окремим видом музеїв історичного профілю. Меморіальні музеї присвячені пам'яті видатних політичних, державних і військових діячів, учених,

письменників, композиторів, художників та ін. Вони створюються на базі пам'ятних комплексів, які охороняються державою: садиб, будинків, квартир, пов'язаних з життям і діяльністю видатних осіб. Особисті речі, будинки, внутрішнє оздоблення приміщень, деталі обстановки мають властивість, розповідаючи про людей, які серед них жили, передавати колорит минулого. Тому нащадки прагнуть зберегти незмінними будинок, кабінет, рукописи, книги, предмети домашнього побуту визначної особистості.

Експозиції меморіальних музеїв побудовані таким чином, щоб знайомити відвідувачів із життям і діяльністю видатної особистості, її внеском у національну та світову історію, культуру, науку. Це музеї видатних діячів України — академіка Д. Яворницького (Дніпропетровськ), педагога В. Сухомлинського (Павлиш Кіровоградської області), художників В. І. Касіяна (Снятин Івано-Франківської області) і Ф. Ф. Манайла (Ужгород), архітектора В. Г. Заболотного (Переяслав-Хмельницький), письменника І. Я. Франка (Нагуєвичі Львівської області) та ін.

Перший меморіальний музей в Україні створено в 1928 р. — будинок-музей Т. Г. Шевченка в Києві. Єдиним в Україні музеєм-мавзолеєм є меморіал-поховання у складі музею садиби М. І. Пирогова. У ньому похований славетний український хірург, який вперше застосував наркоз, засновник воєнно-польової хірургії — академік М. Пирогов (1810-1881 рр.). Мавзолей, у якому забальзамоване тіло перебуває у підземному приміщенні церкви-усипальниці. Між іншим, спосіб, яким був забальзамований М. Пирогов, досі залишається невідомим.

Воєнно-історичні музеї — окремий вид музеїв історичного профілю. Колекції цих музеїв відображають військову історію країни, розвиток військової техніки й мистецтва війни, історію окремих родів військ і видів озброєнь. В експозиціях воєнно-історичних музеїв представлені колекції холодної та вогнепальної зброї, військової техніки і приладів, форм обмундирування, прапорів, медалей, фото- і кінодокументів, карт, комплекси особистих речей і документів військових.

Воєнно-історичні музеї ведуть широку науково-просвітню діяльність, спрямовану на формування почуття патріотизму, пробудження інтересу до героїчної історії нашої країни. Багато воєнно-історичних музеїв починалися як сховища зброї, предметів військового призначення, арсенали.

Археологічні музеї — це самостійний вид музеїв історичного профілю, які збирають, зберігають, вивчають і експонують предмети, що мають історичну цінність. Їхні збірки комплектуються з пам'яток матеріальної культури від найдавніших часів до середньовіччя, виявлені під час археологічних досліджень.

Об'єктами музеєфікації можуть стати також нерухомі археологічні пам'ятки: древні городища (напр., Херсонес, Тіра, Пантікапей), поховання, різні оборонні, культові, цивільні споруди. Згідно із завданнями збереження і презентації, археологічні музеї можуть існувати у вигляді колекційних музеїв, музеїв-заповідників, музеїв-пам'яток, музеїв просто неба. Атракційність археологічних музеїв багато в чому залежить від рівня реставраційних і консерваційних робіт, що визначають зовнішній вигляд пам'ятки і форми її використання з туристичною, просвітницькою і науковою метою.

Перші археологічні розкопки охопили територію Криму (античні міста та царські скіфські кургани). Найцінніші знахідки з них вивозилися в столицю Російської імперії, більшість із скарбів кримської землі так і залишилися у складі фондів московських і петербурзьких музеїв. Проте значна частина менш цінних археологічних пам'яток залишалася в Україні, тож постало питання про їх організоване збереження й музеєфікацію. На початку 1800-х років був створений археологічний музей у Миколаєві, 1811 р. — у Феодосії, 1825 р. — в Одесі, 1826 р. — у Керчі.

У 1970-ті роки було створено унікальні археологічні музеї-заповідники: Херсонеський, Керченський, Судацький у Криму, "Ольвія" у Миколаївській обл. та ін. По суті, тільки завдячуючи діяльності (а нерідко й самопожертві) радянських археологів у 1960-1970-х роках у сфері музеєфікації археологічних комплексів були виявлені і

врятовані унікальні пам'ятки археології.

На початку ХХІ ст. найбільші історико-археологічні музеї України з унікально багатими експозиціями функціонують в Одесі (Археологічний музей НАН України, 150 тис. експонатів).

Етнографічні музеї — це значно поширений в Україні вид музеїв історичного профілю, що збирають, зберігають, вивчають та експонують етнографічні колекції, які знайомлять сучасників із процесами етногенезу, побутом і культурою різних етнічних спільнот та історичних періодів. Більшість сучасних етнографічних музеїв нашої країни репрезентують відвідувачам тематичні експозиції традиційної культури українського народу (ужитково-побутові й мистецькі предмети ХVІІІ початку ХХ ст.) та її локальних варіантів, зібраних з усіх етнографічних земель України (Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина, Буковина, низинне Закарпаття, Західне і Східне Поділля, Волинь і Центрально-Східне Полісся, Середня Наддніпрянина, Слобожанщина, Донеччина, Надчорномор'я).

Експозиційно найбагатші й найкolorитніші етнографічні музеї колекційного типу географічно тяжіють до західних областей держави. Серед них не можна не згадати, зокрема, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського і Косівський музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини на Івано-Франківщині, Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАНУ у Львові.

Музеї історії релігії — це поширений вид музеїв історичного профілю, колекції яких документують генезис і розвиток релігії (світових релігій) як складного соціокультурного феномену. Масове поширення й тенденційну заідеологізованість ці музеї набули в комуністичну добу з її ідеологією наукового атеїзму. У сучасних умовах частина з цих музеїв просто припинила своє існування, а частина зберегла унікальні фонди й зазнала докорінної трансформації тематично-експозиційного наповнення й суспільних функцій.

Характерною особливістю краєзнавчих музеїв є те, що вони, по-перше, експонують матеріальні пам'ятки і свідoctва, зібрані на порівняно невеликій території, і репрезентують її краєзнавчу спадщину, по-друге, такі музеї можуть мати доволі широку експозиційну палітру, тобто за змістом експонованих предметів можуть поєднувати особливості музеїв історичного, меморіального, природничо-наукового, етнографічного й художньо-літературного профілів. Через це їх часто також називають музеями комплексного профілю.

Попередниками сучасних краєзнавчих музеїв були місцеві музеї, які виникли в Україні наприкінці ХІХ на початку ХХ ст.: Миколаївський (1898 р.), Волинський (в Житомирі, 1902 р.) та ін. Перший міський музей старожитностей заснований 1825 р. в Одесі. Більшу частину його експонатів становили визначні твори мистецтва, які подарували музею міські колекціонери. Нині практично в коленій області функціонують обласні краєзнавчі музеї. Багато пам'яток матеріальної і духовної культури свого краю зібрано у краєзнавчих музеях Тернопілля, Кіровограда, Івано-Франківська.

Краєзнавчі музеї — це найчисленніша група серед музеїв наглої країни.

Першим художнім музеєм на території України став Музей художньої промисловості, відкритий 1873 р. у Львові. Пізніше, у 1886 р. було засновано Міський художній музей у Харкові, у 1889 р. — Міський музей красних мистецтв в Одесі. Провідне місце серед сучасних художніх музеїв України займають: Національний музей українського образотворчого мистецтва України в Києві, Львівська галерея мистецтв, Національний музей українського народного декоративного мистецтва України в Києві, Харківський художній музей, Одеський художній музей. Художні музеї є також у Дніпропетровську, Севастополі, Алуці, Бердянську та в інших містах.

Художні музеї нашої країни не лише зберігають і популяризують твори образотворчого мистецтва, а й організують суспільно резонансні виставки, підготовлені

спільно з іншими музеями чи влаштовані у порядку культурного обміну між; країнами.

Музеї літературного профілю. Цей профільний тип музеїв об'єднує суто літературні, театральні, музичні та кіно-музеї. Прообразами літературних музеїв можна вважати славнозвісні Вавилонську, Ніневійську й Александрійську бібліотеки стародавнього світу, сховища прадавніх і церковних рукописів у середньовічних соборах і монастирях, а також збірки приватних, державних і церковних бібліотек XVI-XIX ст.

За об'єктною націленістю діяльності ця група музеїв поділяється на три типи:

1) загальні музеї, експозиції яких документують історію і сучасні процеси у літературі, театральному, музичному й кіномистецтві (Музей книги та друкарства України у Києві, Музей мистецтва давньої української книги у Львові);

2) так звані мономузеї, присвячені творчості окремо взятих письменників, поетів, композиторів, сценаристів, режисерів, акторів, співаків та музикантів;

3) музеї популярних літературних героїв (Лесі Українки в Колодяжному Ковельського району Волинської області, Ольги Кобилянської та Юрія Федьковича у Чернівцях, Івана Франка та Михайла Грушевського у Львові та в Криворівні Верховинського району Івано-Франківської області, Василя Стефаника у Русові Снятинського району Івано-Франківської області, Івана Нечуя-Левицького у Стеблові Київської області).

Музичні музеї — розповсюджений у світі й Україні вид музеїв, що займаються збиранням, збереженням, вивченням, експонуванням і публікацією пам'яток музичної культури. Перші такі музеї почали виникати в Європі ще наприкінці XVI ст. на основі приватних збірок придворних музикантів та театрів.

Сучасні українські музичні музеї здебільшого функціонують при театрах, консерваторіях, музичних училищах і школах. В їхніх експозиціях представлені не лише колекції музичних інструментів, а й особисті архіви і рукописи композиторів, декорації і костюми до музичних спектаклів, фонотеки, музична іконографія тощо.

У світі історично склалися дві великі групи музичних музеїв:

— колекційні — експонують колекції музичних інструментів різних часів, культур і творчих шкіл. Такими, для прикладу, є Музей історії європейських інструментів у Тронхеймі, Музей А. Страдіварі в Кремоне, Центральний музей музичної культури імені М. І. Глінки у Москві;

— меморіальні — представляють спадщину визначних музичних діячів світу. Наприклад, до них належать музеї В. А. Моцарта в Зальцбурзі, І. С. Баха в Ейзенах, Л. Бетховена в Бонні.

В Україні палітра музичних музеїв доволі широка. Комплексний характер мають Національний музей театрального, музичного та кіномистецтва України у Києві, Львівський будинок органної та камерної музики, Музей при Київському театрі опери і балету імені Т. Шевченка та ін.

Меморіальний характер мають такі визначні музичні музеї: М. В. Лисенка та В. С. Косенка у Києві, С. Людкевича та С. Крушельницької у Львові, П. І. Чайковського у Кам'янці Черкаської області, М. Д. Леонтовича у Тульчині Вінницької області та ін.

Варто виокремити новітню тенденцію відкриття у гірських районах Карпатського регіону України приватних сільських музеїв народних гуцульських інструментів (напр., у смт Верховині Івано-Франківської області).

Архітектурні музеї. Музеї цього профільного типу зберігають та популяризують творіння людських рук, пов'язані з історією і практикою архітектури. У світі історично склалися дві великі групи архітектурних музеїв:

— камеральні — експонують у спеціальних музейних приміщеннях зразки архітектурного інженерно-проектного генію людської думки (ескізи, креслення, макети, рукописні і графічні роботи, обмірні креслення, фото-графії тощо). Камеральні архітектурні музеї світу ведуть свій відлік від музею англійського архітектора Дж. Соуна, відкритого у 1833 р., та Королівської британської архітектурної бібліотеки при

Королівському інституті британських архітекторів (відкрита у 1834 р.);

— меморіальні просто неба — це музеї-заповідники, музеї-замки, музеї-палаці, музеї-садиби, що представляють спадщину визначних взірців світової архітектури й містобудування. Завдяки діяльності ЮНЕСКО актуальними для сучасного суспільства стали міста-музеї (Венеція, Рим, Мілан, Париж, Відень, Зальцбург, Прага, Краків тощо), що зберегли історичну забудову та мають можливість репрезентувати світові унікальну культурно-історичну спадщину. Націо-нальними еталонами таких містмузеїв є Львів та Кам'янець-Подільський.

Музеї природничого профілю. До цього типу належать музеї, які збирають, зберігають, вивчають та експонують різноманітні природничі матеріали й розповідають про найновіші досягнення природничих наук. Такі музеї тісно пов'язані з академічними, науково-дослідними інститутами і вищими навчальними закладами, діяльність їх має як наукову, так і навчальну мету. Одним з найбільших природничо-історичних музеїв України є Центральний науково-природознавчий музей НАН України, відкритий 1973 р. у Києві. Він складається з кількох музеїв: Геологічного, Ботанічного, Палеонтологічного, Зоологічного і Археологічного. Фонди музею величезні - кілька мільйонів експонатів.

Музей проводить велику дослідницьку роботу, організовує багато наукових експедицій. До того ж дуже популярний серед відвідувачів. Львівський природознавчий музей — один з найдавніших. Експонати для музею збирав з 1832 р. відомий орнітолог В. Дзедушицький. Відкрито музей для відвідування з 1860 р. Фонди нараховують понад 500 тис. одиниць. Основні напрями наукової діяльності — вивчення видової різноманітності й екології окремих груп флори і фауни західних областей України; пропаганда природничих знань. У музеї зберігаються об'єкти природи світового значення, зокрема колекції метеоритів, бурштину, тропічних жуків, метеликів.

Екомuzeї. Це інноваційний тип так званих мішаних соціально-середовищних музеїв, націлених на досягнення сталого (збалансованого) розвитку місцевих громад у традиційному середовищі їх проживання та активного залучення їх у суспільну діяльність зі збереження усіх видів своєї спадщини. Головною особливістю концепції екомuzeїв є діяльність зі збереження та презентації не окремих експонатів, а середовища як природного, так і антропогенного (етнокультурні ландшафти з системою живих поселень). Фундатор концепції екомuzeїв Ж.-А. Рів'єр наголошував: У музеї тепер нова місія: відобразити сферу проживання людини та її діяльність... як цілісний творчий процес розвитку; екомuzeї присвячений людині й природі, в ньому індивід репрезентований у звичному середовищі. Тваринний і рослинний світ також показаний тут в природному стані й разом з тим таким, яким його сприймає традиційне чи індустріальне суспільство... Це дзеркало, в якому люди можуть побачити й пізнати себе, а також набути знань про місцевість, де вони мешкають... Приїжджі також отримують можливість заглянути в це дзеркало.

В Україні цей тип музеїв ще не отримав свого визнання, хоча типологічно близькі до екомuzeю форми збереження етно-ландшафтної спадщини в нашій країні існують завдяки організації регіональних ландшафтних парків. (До цієї категорії, на наш погляд, тяжіють і національні природні парки України — Карпатський, Шацький, Подільські Товтри, Гуцульщина та ін.)

Науково-технічні музеї. Це доволі різноаспектна група музеїв технократичної профільної групи, що збирають, зберігають, вивчають, експонують та популяризують творіння людських рук, пов'язані з історією і практикою розвитку техніки та технологій, а також — із життям і творчим генієм визначних експериментаторів, винахідників і вчених.

Науково-технічні музеї за обсягом охоплення галузей науки і техніки поділяються на такі підтипи:

- а) багатопрофільні — музеї, що документують історію науки і техніки в цілому;
- б) галузеві — музеї, присвячені окремим галузям науки, техніки і технології

промислового виробництва.

У світі й в Україні кількісно переважають музеї галузевих профілів: вузькогалузеві та виробничі музеї при окремих підприємствах, установах та організаціях (техніко-технологічні, сільськогосподарські, медичні, фармацевтичні, транспортні, засобів зв'язку, військової техніки, авіації і космонавтики та ін.). Робота в них має свою специфіку і потребує спеціальної підготовки.

У світі за характером експозиційної діяльності історично склалися три великі групи науково-технічних музеїв:

— камеральні колекційні — експонують у спеціальних музейних приміщеннях моделі та реальні зразки інженерно-технічних досягнень (машини, механізми, устаткування, прилади, зброю, технологічні лінії тощо);

— просто неба — це музеї-експозиційні майданчики, музеї-заводи (фабрики, майстерні), що представляють спадщину визначних взірців галузевої техніки та устаткування (напр., технопарки американських міст Сієтла і Х'юстона, Волинський регіональний музей українського війська і воєнної техніки в Луцьку тощо). Сюди ж належать численні європейські та північно-американські підземні музеї гірничорудного промислу (напр. Соляний музей Велічка у Польщі);

— меморіальні — знайомлять з життям і творчим генієм визначних учених і винахідників. Їхні експозиції містять історико-біографічні матеріали та зразки інженерно-проектних досягнень (ескізи, креслення, макети, рукописні і графічні роботи, обмірні креслення, моделі та ін.).

Одним з найвідоміших науково-технічних музеїв України є Державний музей космонавтики ім. С. П. Корольова (Житомир, вул. Дмитрівська).

Музеї-заповідники. Це група музеїв комплексного типу просто неба, що володіють особливою цінністю й отримали статус заповідників згідно з постановами урядових органів країни. Музеї-заповідники за профілями поділяються на археологічні, історико-культурні, історико-архітектурні, історикомеморіальні. Вони створюються шляхом музеєфікації винятково цінних територій, ансамблів, комплексів і окремих пам'яток історії, культури чи природи. Найбільші з них: Національний заповідник Софія Київська, відкритий в 1934 р. в центрі Києва; національний історико-культурний заповідник на о. Хортиця (Запорізька область), Національний історико-етнографічний заповідник Переяслав у Переяславі-Хмельницькому, Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник, Чернігівський архітектурно-історичний заповідник...

Віртуальні музеї. Це музеї, що існують у глобальній інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет завдяки об'єднанню інформаційних і творчих ресурсів для створення принципово нових віртуальних продуктів: віртуальних виставок.

Тема 3. Екскурсознавство - основа організації екскурсійної діяльності. Види екскурсійних послуг

1. Екскурсознавство як основа організації екскурсійної діяльності.

Екскурсознавство узагальнюючий науковий напрям, який охоплює будь-яке знання про екскурсію — загальне і часткове, теоретичне і практичне абстрактне й конкретне.

Екскурсознавство — комплексна наукова дисципліна, що розкриває сутність взаємопов'язаних частин екскурсійної діяльності: теорії, методики та практики туристсько-екскурсійних підприємств, а також вивчає історію розвитку екскурсійної діяльності (рис. 1.).

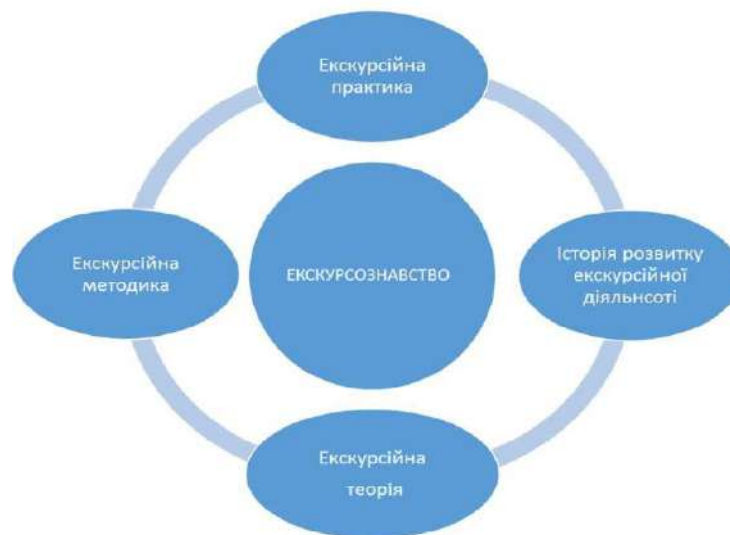

Рис. 1. Структура експертознавства

Структура експертознавства, що наведена на рисунку вище, сформувалася наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Експертознавство належить до суспільно-наукових дисциплін і має тісні зв'язки з такими науками, як: красзнавство, музеєзнавство, педагогіка, логіка, менеджмент, маркетинг, туризмологія.

До головних завдань сучасного експертознавства належать:

- дослідження історичних етапів розвитку експертної діяльності та зміни завдань експертії в ході історії;
- осмислення феномена соціально-філософського сенсу експертії як однієї з форм багатофункціональної діяльності особистості;
- виявлення різноманіття практичних форм та методів експертної діяльності суб'єктів туристського обслуговування;
- вивчення, узагальнення та впровадження закордонного досвіду експертної справи;
- розробка методичних основ оцінки експертного потенціалу територіальних утворень та визначення потенційного попиту на експертні послуги;
- прогнозування розвитку експертної діяльності в умовах невизначеності ринку;
- виявлення шляхів підвищення якості та ефективності ведення експертної діяльності;
- розробка та впровадження системи стандартів якості експертного обслуговування.

3.2. Сутність і значення експертної теорії

В історії розвитку експертної справи основна увага приділялася методиці підготовки експертів і техніці їх проведення, організації експертної справи і змісту експертного обслуговування населення. У той же час мало уваги приділялося експертній теорії.

У дослівному перекладі грецьке слово теорія означає спостереження, розгляд, дослідження. Цей термін розглядається в декількох значеннях:

- 1) теорія – узагальнення досвіду, суспільної виробничої практики, в якому знаходять відображення об'єктивні закономірності розвитку природи і суспільства;
- 2) теорія – сукупність узагальнених положень, що утворюють певну науку або один з її розділів;
- 3) теорія – система ідей в одній з галузей знань;
- 4) теорія – вища, найрозвиненіша форма організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності існуючих зв'язків певної області.

Коли ми розглядаємо питання експертної теорії, то:

- а) моделюємо, якою в ідеалі повинна бути експертія;

- б) маємо на увазі механізм впливу екскурсії на свідомість людини;
- в) припускаємо осмислення, використання основних закономірностей і особливостей екскурсії;
- г) визначаємо критерії якості екскурсій, засоби підвищення їх ефективності;
- д) формулюємо теоретичні основи екскурсійної справи.

Розвиток екскурсійної теорії, який було розпочато, в 20-х роках, триває і в даний час. Протягом першого періоду цей розвиток базувався на засадах шкільної педагогіки. Класифікація екскурсій, їх ознаки і функції, сам екскурсійний процес визначалися, акцентуючи увагу на екскурсії для школярів. При цьому вчені-екскурсіоністи і методисти виходили із завдань і вимог загальноосвітньої школи. Винятком служив розділ музейних екскурсій, де робилися спроби осмислити екскурсійну теорію стосовно до всієї маси екскурсантів (і дорослих, і дітей).

В 30-х роках теорія екскурсійної справи розвивається в умовах творчих пошуків і дискусій та знаходиться в стадії становлення. Більш інтенсивний розвиток екскурсійної теорії почався в 70-х роках.

Розвиток екскурсійної теорії пов'язан також з розширенням екскурсійного обслуговування, зміною ролі екскурсії, тобто перетворенням її з форми відпочинку і розваги в невід'ємну частину ідейно-виховної і культурно-масової роботи з населенням.

У екскурсії з'явилися нові функції, уточнилися ознаки, підвищився науковий рівень екскурсійних заходів, визначилися психолого-педагогічні основи екскурсійної пропаганди, більш цілеспрямовано став використовуватися принцип наочності, з'явилася нормативна методологія, вирости кадри організаторів, методистів і екскурсоводів.

Екскурсійна теорія становить комплекс поглядів, ідей, положень, які лежать в основі екскурсознавства. *Екскурсійна теорія* – це сукупність понять: функції екскурсії, її основні ознаки та аспекти:

- особливості показу і розповіді;
- екскурсійний метод;
- класифікація екскурсій;
- диференційований підхід до екскурсійного обслуговування;
- методологія і методика;
- елементи екскурсійної педагогіки і логіки;
- основи професійної майстерності екскурсовода.

Для працівників туристично-екскурсійної галузі екскурсійна теорія – це загальна сума теоретичних положень, які служать основою екскурсійної справи, визначають основні напрями розвитку і вдосконалення. Не зважаючи на те, що, здебільшого, всі перелічені поняття вже мають усталене розуміння, ця частина екскурсознавства не стоїть на місці.

Так, окремі положення екскурсійної теорії отримують подальший розвиток, замінюються більш сучасними, актуальними та доскональними. Такі зміни відбуваються внаслідок зміни значення і завдань екскурсії, невпинного розширення екскурсійного обслуговування, запровадження його нових форм, застосування в екскурсійному обслуговуванні сучасних інноваційних технологій. До того ж варто відзначити, що виникнення нових і розширення вже існуючих положень екскурсійної теорії є, насамперед, результатом узагальнення практики повсякденної діяльності як окремих екскурсоводів, так і туристсько-екскурсійних підприємств.

3.3. Сутність і значення екскурсійної методики

Екскурсійна методика становить сукупність чітких правил і вимог, що ставляться до екскурсії. *Екскурсійна методика* – це сума методичних прийомів підготовки й проведення екскурсії. Її головне завдання – реалізація досягнення цілей екскурсійного процесу – допомогти екскурсантам побачити, почути й відчувати зорові й словесні матеріали.

Предмет екскурсійної методики цілеспрямоване вивчення, систематизація,

формулювання та застосування на практиці методичних прийомів, за допомогою яких екскурсійні працівники здійснюють свою діяльність.

Екскурсійна методика складається з декількох самостійних, але пов'язаних між собою частин:

- методика (технологія) розробки нової екскурсії;
- методика розробки екскурсоводом нової для нього теми;
- методика підготовки екскурсовода до проведення чергової екскурсії;
- методика проведення екскурсії (різновиди та застосування методичних прийомів);
- методика післяекскурсійної роботи.

Найповніше і найчіткіше сформульовані рекомендації щодо методики (технології) розробки нової екскурсії та методичні рекомендації щодо різновидів та застосування прийомів проведення екскурсії – це методичні прийоми екскурсійного показу й методичні прийоми екскурсійної розповіді, саме вони лежать у площині методики як науки про метод. Такі складові, як розробка нової теми й підготовка екскурсовода здебільшого належать до площини організації роботи окремого підприємства, яке надає екскурсійні послуги, і становлять виробничі ноу-хау, є частиною фірмового стилю, або взагалі є особистим авторським здобутком екскурсовода.

Екскурсійна практика – це власне проведення екскурсій спеціалістами відповідної кваліфікації, узагальнений накопичений досвід проведення екскурсій та нормативно-правові аспекти ведення екскурсійної діяльності (закони, положення, державні стандарти). Паралельно з терміном «екскурсознавство» останнім часом у науковій та методичній літературі використовується його аналог – «екскурсологія».

Екскурсологію визначають як галузь теоретичних знань, що вивчає проблеми моделювання ідеальної екскурсії і впливу екскурсії на свідомість людей, практичних методів підготовки екскурсій, техніки їхнього проведення, підготовки екскурсоводів. Використання цього поняття пояснюється тим, що воно найвлучніше в концептуально-концентрованому вигляді відбиває сутність такого фрагмента суспільної культури, як «екскурсія»; відповідає науковій традиції утворення теорій, які базуються на знанні закономірностей свого об'єкта та наголошує на фундаментальному характері того знання, що воно репрезентує.

1.4. Історія екскурсійної справи в Україні

Вагомого значення в розвитку країни набуває вивчення та осмислення загальних закономірностей і складових частин культурного будівництва, серед яких чільне місце займає екскурсійна справа. У зв'язку з цим, стає необхідним наукове узагальнення досвіду розвитку екскурсійної справи з моменту її зародження до набуття Україною незалежності, з урахуванням усіх позитивних та негативних моментів.

Історія розвитку екскурсійної діяльності – складова частина екскурсознавства, яка становить ретроспективний аналіз досягнень і найважливіших моментів у розвитку екскурсійної діяльності з виділенням її історичних етапів. Екскурсійна справа пройшла великий історичний шлях, перш ніж досягти свого сучасного стану. У різні історичні періоди розвитку нашої країни екскурсії виконували різні завдання. Історія екскурсійної справи в Україні налічує понад 200 років. Вона є органічною частиною історії, культури нашої країни, її історичних етапів. Вона показує, як розвивалася національна самосвідомість, культурний рівень суспільства в той чи інший історичний період.

У зв'язку з цим історію розвитку екскурсійної справи можна розділити на етапи.

Перший етап припадає на другу половину XVIII-п.п. XIX ст. Це був період, коли в Російській імперії зароджувалось підприємництво, зміцнювались визвольні ідеї. У цей час починають проводитися перші екскурсії, екскурсійні прогулянки для учнівських груп у природу, до поміщицьких мануфактур, майстерень ремісників та інших підприємств. Ініціаторами таких екскурсій-прогулянок виступали педагоги-просвітителі.

Другий етап (середина – к. XIX ст.) відбувався в умовах поживлення суспільно-

політичного руху, звернення інтелектуальних кіл до інтересів народу, його життя. Тому в цей період екскурсіям надавалось значно більшого значення, насамперед, науковим і освітнім. Запровадженню освітніх екскурсій в Україні значною мірою сприяло вивчення демократичною українською інтелігенцією кращого досвіду у цій справі низки європейських держав, просвітителі яких вважали прогулянки та екскурсії учнів важливою формою навчання (тобто вихід за межі класичного схоластичного уроку).

Третій етап (90-ті рр. XIX ст. – 1918 р.). ознаменувався зародженням організаційних засад у розвитку екскурсійного руху. Усвідомлюючи виняткове значення краєзнавчої роботи для виховання учнів, українські школи та гімназії почали впроваджувати її в позакласний навчально-виховний процес, проводили мандрівки й екскурсії по рідному краю. Найпоширенішими екскурсіями, що організовувалися, були екскурсії у природу, історичні екскурсії, паломницькі, літературно-мистецтвознавчі, виробничі екскурсії. Організаторами екскурсійної діяльності на той час були видатні громадські діячі.

Четвертий етап (1919-27 рр.). У цей час розгортався масовий науковоекскурсійний рух, що сприяв розвитку вітчизняних традицій екскурсійного обслуговування. Екскурсійна робота визначалася однією з основних у мережі політичної освіти та вихованні трудящих мас і займала важливе місце в культурному будівництві країни. В 20-30-ті рр. екскурсійною роботою організаційно керували чимало структур, які почали працювати на задоволення ідеологічних вимог партійного керівництва, почала розроблятися «науковореволюційна та виробнича» тематика екскурсій.

П'ятий етап (1928-41 рр.). Цей період пов'язаний з утворенням перших радянських туристичних організацій: Українське Екскурсійне Товариство, ВАТ «Інтурист», Всеукраїнське товариство пролетарського туризму і екскурсій (Укртуре), Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція, Центральне туристсько-екскурсійне управління (ЦТЕУ). У 30-х рр. туристсько-екскурсійна діяльність стає одним з найважливіших напрямків діяльності радянських 10 профспілкових організацій.

Починається шостий етап (1946-68 рр.), для якого характерні відбудова та реконструкція екскурсійних установ, історичних міст після Другої світової війни, зростання їхньої матеріально-технічної бази, розширення мережі екскурсійних об'єктів. Після Другої світової війни у західних областях України на екскурсійну справу посилюється ідеологічний тиск, вимагалось проводити екскурсії без будь-якого прояву націоналізму.

Сьомий етап (1969-1986 рр.) – це період посилення екскурсійної роботи, що було викликано умовами суспільно-політичного життя України, в якому відбувалися серйозні зміни. У 60-х рр. XX ст. з'являється інакодумство, похитнулась ідейна монолітність, якої протягом останніх років так домагалися державно-політичні структури.

Восьмий етап (1987 - 1990-ті рр.). Цей період визначається як перехідний. Екскурсійні установи переходять на самофінансування та госпрозрахунок. Починаючи з 1991 р. екскурсійна справа переживає «велику руїну». Все це продовжувалося близько п'яти років. Екскурсійна справа починає будуватися на інших засадах. Змінюється й тематика екскурсій. Відбувається повний відхід від історико-революційної, ленінської, партійно-комсомольської, атеїстичної тематики до історико-краєзнавчої, релігієзнавчої.

Наприкінці 90-х рр. XX - на п. XXI ст. (сучасний етап) в Україні відбуваються певні зрушення і в сфері екскурсійної діяльності. Починає активізувати екскурсійну діяльність ЗАТ «Укрпрофтур», створене у 1991 р. З моменту проголошення незалежності молода українська держава впевнено встала на шлях розбудови власної туристичної галузі. За пройдений час туризм переорієнтувався з частини народногосподарського комплексу колишнього СРСР у високорозвинену галузь, що відповідає сучасному стану ринкового середовища, вимогам ефективного використання наявних туристських ресурсів. У прийнятому у вересні 1995 р. Законі України «Про туризм» подані окремі положення щодо екскурсійної термінології. У цьому ж році був прийнятий Міждержавний стандарт ГОСТ 28682.2-95 «Туристсько-екскурсійне обслуговування», згідно з яким затверджена

необхідна методична документація екскурсії, у 1997 р. введений в Україні. Важливе значення для екскурсійної справи мають й прийняті останнім часом Закон України «Про охорону культурної спадщини» (червень 2000 р.). Об'єктивне і всебічне вивчення історії, історико-культурної спадщини мають стати основою організації екскурсійної справи в Україні на сучасному етапі.

Тема 4. Організація надання екскурсійних послуг на туристсько-екскурсійних підприємствах.

4.1. Поняття та види екскурсійних послуг туристських підприємств

Екскурсійні послуги – це специфічний вид послуг, спрямований на задоволення інформаційно-пізнавальних потреб споживачів (туристів і екскурсантів) у місцях тимчасового перебування. Надання екскурсійних послуг реалізується шляхом організації екскурсійного обслуговування, яке становить комплекс цілеспрямованих дій туристсько-екскурсійних підприємств з розробки, організації та реалізації екскурсійних послуг. Організація екскурсійного обслуговування на туристсько-екскурсійних підприємствах представлена формами, які наведені на схемі на рис. 2.

Рис. 2. Форми організації екскурсійного обслуговування на туристсько-екскурсійних підприємствах

Екскурсія як самостійна форма туристських послуг. *Екскурсія* – комплексна туристська послуга, спрямована на ознайомлення туристів і екскурсантів з екскурсійними об'єктами, тривалістю до 24 годин, з обов'язковим супроводом екскурсовода, проходить по заздалегідь затвердженому маршруту та виключає послуги розміщення.

Організація надання екскурсійних послуг як самостійного виду послуг туристсько-екскурсійних підприємств реалізується в двох формах:

- організація однієї самостійної екскурсії (оглядової або тематичної);
- організація циклу екскурсій.

Сутність циклового екскурсійного обслуговування полягає в об'єднанні від чотирьох до десяти екскурсій і передбачає надання системи поглиблених знань. Кожна екскурсія є продовженням попередньої і не повторює її зміст.

Усі цикли екскурсій можливо розподілити на такі види:

- загальноосвітній (здебільшого розрахований на змішану групу не беручи до уваги освіти, вік та інтереси екскурсантів, який складається з різноманітних тем);
- тематичний (формується на підставі класифікації екскурсій за тематикою);
- для певної групи екскурсантів (формується на підставі врахування вимог диференційованого підходу до обслуговування окремих груп екскурсантів).

Екскурсії, які включені в програми турів і є їхньою невід’ємною частиною (тобто екскурсія є складовою туристського продукту) По суті подане вище визначення екскурсії цілком підходить і до другої форми організації екскурсійного обслуговування, проте, у цьому разі варто зважати на те, що: екскурсійне обслуговування здійснюється туристськими підприємствами на території їхньої адміністративної приналежності (місто, район).

Роботу з групами, що виїжджають в інші міста (навіть в області) проводять екскурсійні установи або туристські підприємства, які розташовані в цих містах. Тобто екскурсійне обслуговування в турах здійснюється місцевими екскурсоводами, які працюють у місцях перебування туристів і екскурсантів. Для цього туристсько-екскурсійне підприємство – організатор туру укладає відповідні угоди щодо кількості та якості екскурсійних послуг по всьому маршруту туру.

У турах екскурсійне обслуговування організовується в таких формах:

- програмою туру заплановані обов’язкові для відвідування екскурсії, які включені в загальну вартість, а решту турист обирає і оплачує додатково;
- коли турист, виходячи з зазначеної вартості екскурсійного обслуговування обирає з наявного переліку екскурсій, ті які його зацікавили;
- до кожної з планових екскурсій додається перелік альтернативних.

У такий спосіб турист має можливість отримати запланований обсяг екскурсій з огляду на власні переваги.

Шляхова екскурсійна інформація. Шляхова екскурсійна інформація – одна з форм екскурсійного обслуговування на туристських і екскурсійних маршрутах, яка отримала свою назву за місцем свого проведення та яка кардинально відрізняється від екскурсії як за змістом, так і за методикою подання інформації. Ця форма екскурсійного обслуговування використовується під час супроводження групи екскурсоводом на замських екскурсіях або турлідером під час прямування туристської групи – переїздив від одного до іншого пункту маршруту туру.

Шляхова екскурсійна інформація відрізняється від екскурсії за рядом ознак:

- перевага розповіді над показом;
- непередбачені виходи до об’єктів;
- зміст інформації не завжди повністю відповідає темі і має фрагментарний характер (в більшості випадків це цікаві довідкові відомості, про видатних особистостей, життя та діяльність яких пов’язана з місцевостями, якими проходить маршрут).

Головна вимога до шляхової екскурсійної інформації – не повторювати матеріал екскурсій, які будуть проводитися на об’єктах, до яких спрямовуються туристи й екскурсанти.

Важливим моментом в організації надання послуг шляхової екскурсійної інформації є контроль якості її змісту, шляхом підготовки контрольних текстів та періодичного прослуховування шляхової екскурсійної інформації на маршрутах.

Надання послуг екскурсоводів, гідів-перекладачів, спеціалістів туристського супроводу. Гіди-перекладачі, екскурсоводи, інші фахівці туристського супроводу – фізичні особи, які проводять діяльність, пов’язану з туристичним супроводом, крім осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об’єкти відвідування є суб’єктами туристської діяльності.

Перелік посад фахівців туристського супроводу та кваліфікаційні вимоги до них визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, за погодженням із центральним органом

виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері трудових відносин.

До проведення екскурсій допускаються екскурсоводи, гіді-перекладачі та інші фахівці туристського супроводу за наявності у них свідоцтва про присвоєння відповідної кваліфікації.

4.2. Суб'єкти ринку екскурсійних послуг

На ринку екскурсійних послуг функціонують чотири різновиди організацій (суб'єктів ринку):

- організації, які виробляють власну продукцію (екскурсійні організації);
- посередницькі (під час організації турів із фірмами-партнерами);
- постачальники (музеї, підприємства харчування, транспортні компанії тощо);
- торговельні (турагенції, екскурсійні бюро тощо).

Серед туристсько-екскурсійних організацій у чистому вигляді, тобто таких, які б виконували якусь одну з перерахованих вище функцій, майже не існує. Багато організацій сполучають дві або три функціональні ролі з організації обслуговування екскурсантів. Наприклад, екскурсійна фірма не тільки створює екскурсійний продукт, але й за умов комплектації екскурсійних програм виконує посередницькі функції стосовно постачальників послуг (транспорт, харчування тощо) або щодо приймаючої в іншому місті фірми, музею, і паралельно займається реалізацією екскурсій інших фірм або окремих послуг.

У великих туристсько-екскурсійних організаціях зазначені функції виконують різні відділи, зокрема екскурсійні й методичні. У малих і середніх організаціях може функціонувати один відділ – екскурсійно-методичний, або ця діяльність здійснюється групою екскурсоводів і менеджерів.

Екскурсійні фірми комбінують послуги безпосередніх виробників (музеїв, транспортних, видовищних та інших організацій) за своїм розсудом і за бажанням споживачів, а також самі створюють й надають екскурсійні послуги (екскурсії), тобто є, по суті, екскурсійними туроператорами.

Екскурсійний туроператор планує і створює маршрут, програму й пакет послуг екскурсії для екскурсантів на груповій або індивідуальній основі.

Екскурсійна фірма водночас є турагентом, залучаючи до цієї діяльності екскурсоводів, керівників екскурсійних груп, викладачів шкіл, працівників профспілок і доручаючи їм роль турагента – продавця власних екскурсійних послуг, також виконує функцію продавця екскурсійних послуг, розроблених іншим туроператором.

Однак, відповідно до Закону України «Про внесення змін до закону «Про туризм» дані підприємства не повинні одержувати ліцензії ні на туроператорську, ні на турагентську діяльність. Отже, для заняття наданням послуг з екскурсійного обслуговування достатнім буде реєстрації як суб'єкта підприємницької діяльності.

Крім того, екскурсійні фірми, що прагнуть розширити коло своїх комерційних операцій із метою збільшення товарообігу, займаються також наданням додаткових або так званих супутніх послуг: продаж квитків на культурно-видовищні заходи, путівників, карт, консультаційних і транспортних послуг тощо.

Отже, діяльність екскурсійних підприємств представлена:

- 1) екскурсійним туроперейтингом:
  - розробка екскурсій (до 1 доби);
- 2) турагентською діяльністю:
  - продаж власних екскурсійних продуктів;
  - продаж екскурсійних продуктів інших операторів;
- 3) наданням додаткових послуг.

Організація надання екскурсійних послуг на туристсько-екскурсійних підприємствах Успіх роботи будь-якого підприємства полягає у правильній організації керування, або менеджменті. Залежно від характеру операцій і спеціалізації туристсько-

екскурсійної фірми (або екскурсійного відділу в туристськоекскурсійній фірмі) її управлінська структура приймає відповідні форми. Функціональні напрями роботи з організації надання екскурсійних послуг на туристському підприємстві схематично подані на рис. 3.

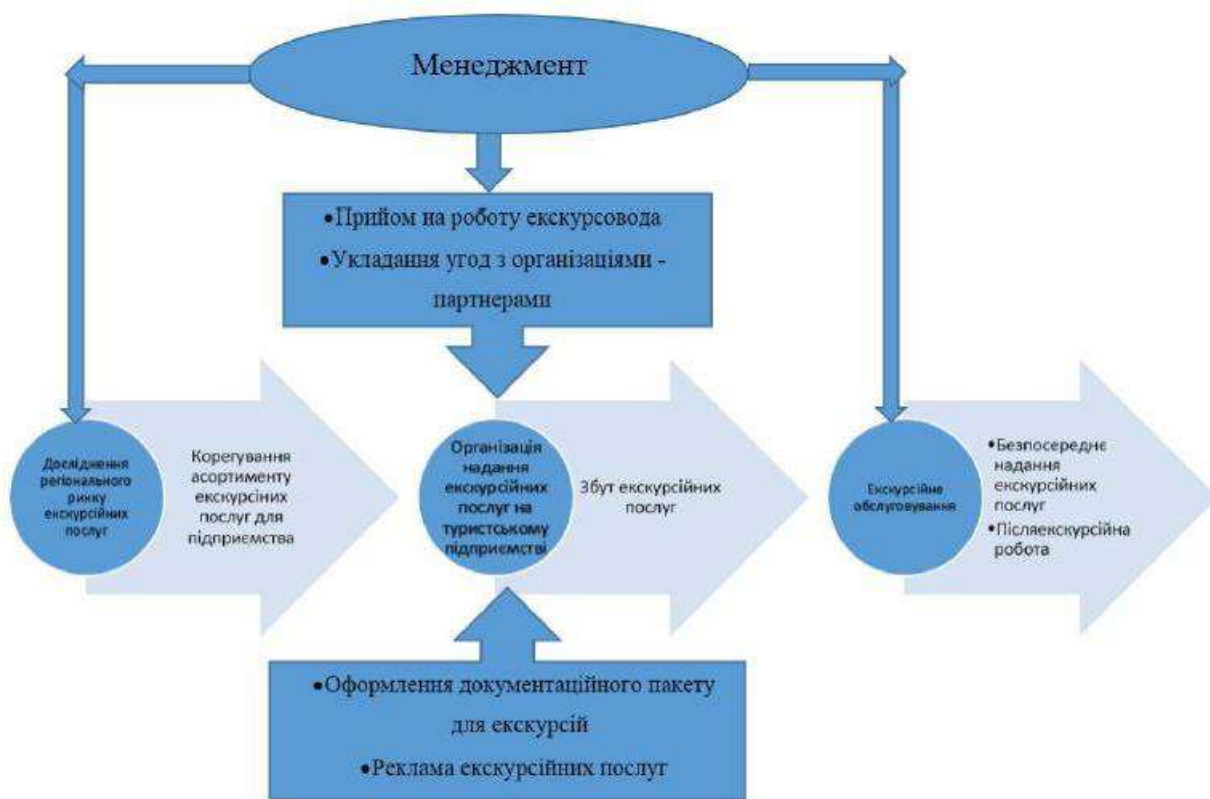

Рис. 3. Схема функціональних напрямків роботи з організації надання екскурсійних послуг на туристському підприємстві

Наведемо стисло характеристику кожної зі складових. Дослідження ринку екскурсійних послуг (екскурсійний маркетинг). Використання маркетингових механізмів дуже потрібно в екскурсійній діяльності через трудомісткість і наукомісткість такого виду послуги, як екскурсія, що спричиняє неможливість нескінченного розширення переліку екскурсійної тематики на підприємстві.

Сфокусувати свої зусилля, розробити мінімально необхідний пакет екскурсійних послуг та правильно визначити напрями його подальшого вдосконалення та розширення – головні завдання маркетингу на туристсько-екскурсійному підприємстві.

Під маркетингом розуміється така система внутрішньофірмового керування, що спрямована на вивчення та облік попиту й вимог ринку для орієнтації виробничої діяльності на випуск конкурентоспроможних видів продукції.

Маркетинг як управлінська діяльність фірми передбачає:

- вивчення попиту (поточного й перспективного) на певний продукт і послуги на певному ринку (або його сегменті), вимог споживачів до якості, новизні, корисності, рівня ціни, а також вивчення можливих каналів збуту;

- складання з огляду на ринковий попит програми маркетингу стосовно продукту (або групи продуктів), в якій розглядаються можливі витрати виробництва певного продукту, враховуються необхідні капіталовкладення, витрати (виробничі, збутові, на рекламу), транспортні видатки тощо;

- установлення верхньої межі ціни продукту й рентабельності його виробництва;

- визначення певного результату господарської діяльності фірми.

На підставі програми маркетингу ведеться постійний пошук нових цільових ринків, споживачів, видів продукції. Особливості екскурсійного маркетингу:

- важливішим є не стільки стимулювання попиту, скільки спрямування його в потрібне русло;
- великого значення набуває старанність розробки диференційованих екскурсійних програм;
- у процесі керування маркетингом варто брати до уваги не тільки матеріальні аспекти, але й психологію, духовно-емоційний стан, місцеві й регіональні особливості споживача;
- важливим є комунікаційний аспект роботи з клієнтами як для їхнього утримання, так і для контролю якості обслуговування;
- є можливість координації маркетингу учасників ринку туристсько-екскурсійних послуг.

Як вже зазначалося, провідним завданням екскурсійного маркетингу є формування продуктового асортименту – набору екскурсій, які пропонуються для реалізації на певному підприємстві. Загалом, асортимент охоплює різні види товарів, які зі свого боку поділяються на асортиментні групи, які відрізняються за функціональними особливостями, ціною та якістю. Кожна група складається з асортиментних позицій. Асортимент підприємства характеризується широтою, тобто кількістю асортиментних груп, глибиною, тобто кількістю позицій у кожній асортиментній групі, спільністю між різними асортиментними групами. Формування асортименту передбачає такі стадії:

- маркетингове дослідження товарів і ринків, при цьому визначається місткість, кон'юнктура ринку (кількісні показники), потреби покупців, аналізуються способи використання товарів й інші особливості купівельної поведінки (якісні характеристики), дослідження власних товарів і товарів конкурентів (оцінка і порівняння);
- формування базового товарного асортименту (БТА);
- розгляд пропозицій про створення нових продуктів, про вдосконалення наявних, про нові сфери застосування товару;
- здійснюється вирішення питань, які продукти додати в асортимент, а які виключити, і чи потрібно проводити диверсифікацію виробництва;
- проводиться оцінка економічних характеристик товарів, що входять у БТА, здійснюється розробка специфікацій, розрахунок собівартості, ціни, рентабельності, обсяг виробництва, трудомісткість, тривалість освоєння капітальних вкладень;
- тестування, тобто випробування продуктів зважаючи на думку споживачів.

Пропозиція є головним компонентом туристського ринку, що виражає відношення його суб'єктів до певного обсягу й асортиментів туристсько-екскурсійних продуктів і послуг, які в певний час, з певним рівнем цін перебувають на ринку або можуть бути пропоновані на ринок. До особливостей екскурсійної пропозиції належать спеціалізація послуг і тематичність продукту.

Спеціалізація послуг є необхідною формою для розширення й зміцнення позицій екскурсійного бізнесу шляхом удосконалення якості продукту й послуг, забезпечення цілісності й повноти процесу задоволення потреб екскурсантів. Вдало продуманий асортимент є результатом послідовної продуктової політики і закладає основи ринкового успіху туристсько-екскурсійних підприємств.

Якісні та споживчі характеристики екскурсійних послуг суттєво змінюються впродовж усього існування її на ринку, що проявляється в існуванні життєвого циклу екскурсійної послуги, на який необхідно зважати під час планування номенклатури екскурсій. Особливо це актуально у сучасних умовах, коли зміни туристсько-екскурсійних послуг на ринку відбуваються досить швидко, важливо мати можливість запропонувати покупцеві різноманітніший асортимент продукції, краще й повніше задовольняючи зростаючі запити клієнтів. Для підбору вдалого асортименту необхідно чітко відрізнити всі категорії асортиментної політики.

По-перше, вид продукції – це кінцевий продукт виробництва, для туристсько-екскурсійної фірми це екскурсія.

По-друге, підвиди виділяються за функціональними особливостями, рівнем якості, ціною.

По-третє, модифікація та марки. З позиції наведеного підходу й існуючої класифікації екскурсій асортимент екскурсійних послуг на туристсько-екскурсійних підприємствах формується за категоріями наведеними на рис 4.

Рис. 4. Формування асортименту екскурсійних послуг

На асортимент екскурсійних послуг впливають:

- поява нових екскурсійних об'єктів та проходження видатних подій;
- оновлення товарного асортименту фірмами-конкурентами;
- зміни у попиті на продукцію зумовлені зміною ціннісних орієнтирів й інтересів суспільства.

Практика показує, що на туристсько-екскурсійних підприємствах використовується не повний комплекс маркетингу, а тільки певні його частини. Для новостворюваного підприємства до початку екскурсійної діяльності варто обмежитися дослідженням ринку екскурсійних послуг певного регіону й розробити на його основі власний пакет екскурсійних послуг.

Тема 5. Сутність екскурсії. Класифікація екскурсій

5.1. Основні визначення екскурсії.

Екскурсія як вид діяльності та форма спілкування. Слово «екскурсія» походить від латинського «екскурсіо». У мовний обіг це слово увійшло в XIX ст. і спочатку означало «вибігання, військовий набіг», пізніше – «вилазка, поїздка». Згодом відбулася видозміна цього слова за типом імен на «ія» (екскурс + ія). З самого початку екскурсія була лише прогулянкою, що мала практичні цілі, наприклад, вихід за місто на пошук і збирання лікарських трав та ін. Саме в такому розумінні тлумачив це слово у 1882 р. у своєму словнику В. Даль: «Екскурсія – прогулянка, вихід на пошук чогось, для збирання трав та ін.» На цей час за поняттям «екскурсія» закріплюються такі характеристики, як цілеспрямованість, тобто відвідування певних місць з конкретною метою, та невіддалений і короткотривалий характер поїздки чи прогулянки.

З часом екскурсія залучається до навчального процесу в школі. Зокрема, для розкриття теми «природа рідного краю» вчитель виводить учнів з класу «на вулицю». У цій ситуації чітко виявляються основні ознаки екскурсії:

– по-перше, з'являється пізнавальна ціль. Процес пізнання не лише стає головним завданням екскурсії, але й набуває таких характеристик, як тематична спрямованість, унаочнення, тобто поєднання показу та розповіді;

– по-друге, вимальовуються основні дійові особи: з одного боку, це вчитель, який скеровує процес пізнання, – прототип екскурсовода, з іншого – учні, на яких спрямований пізнавальний процес.

Недаремно чисельність екскурсійної групи така ж, як і шкільного класу, – від 15 до 30 осіб, а мінімальна тривалість екскурсії – 45 хв.

У 1916 році з'їзд директорів і викладачів Київського навчального округу у своїх резолюціях указав на необхідність залучення до місцевих екскурсій усіх учнів. Екскурсія перетворилася на обов'язкову форму роботи з учнями в навчальних закладах, відтоді вона існує як одна із форм уроку. Проте це не була ще екскурсія в сучасному розумінні. Такою вона стала після того, як перетворилася на одну із форм організації дозвілля. Поруч із пізнавальною ціллю з'являється мета відпочинку. Як наслідок, науково-освітній характер пізнання трансформується в культурно-просвітницький, що висуває до екскурсії нові вимоги: пізнавальний процес повинен задовольняти потребу в активному відпочинку, забезпечувати розширення світогляду, збагачувати духовний світ людини.

Ключовою вимогою до екскурсії стає те, що вона повинна бути «цікавою». Це забезпечується, по-перше, відповідними об'єктами пізнання: ними стають визначні пам'ятки; по-друге, інтерес до об'єкту має утримуватися за допомогою відповідних методів екскурсійного пізнання.

Саме з таким змістом екскурсія увійшла в туризм. Сьогодні вона є однією з основних послуг туристичного продукту та невід'ємною складовою пізнавального туризму. У енциклопедії (1978 р.) наведене таке визначення: «Екскурсія – відвідування визначних об'єктів (пам'ятки культури, музеї, підприємства, місцевість та ін.), форма і метод набуття знань. Проводиться, як правило, колективно під керівництвом фахівця-екскурсовода». Наведене визначення можна доповнити з урахуванням цілі відпочинку: «Екскурсія – форма і метод набуття знань та організації дозвілля. Передбачає відвідування визначних місць та об'єктів, їх пізнання під керівництвом фахівця-екскурсовода».

В англійському середовищі замість слова «екскурсія» набуло поширення словосполучення «тур з гідом» (guided tour). В основному воно має такий самий зміст. Зокрема, в енциклопедичному словнику «Macmillan Dictionary» це поняття тлумачиться як короткочасна мандрівка до місць і споруд з особою, яка розповідає про побачене.

У сучасному тлумачному словнику української мови екскурсія визначається як колективне відвідування визначних місць з освітньою, науковою, спортивною або іншою метою. У законодавстві України визначення «екскурсія» відсутнє. Проте *екскурсійна діяльність розглядалася як діяльність з організації подорожей, що не перевищують 24 години, у супроводі фахівця – екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами з метою ознайомлення з пам'ятками історії, культури, природи, музеями, визначними місцями* тощо (Закон України «Про туризм», 1995 р.).

Термін «екскурсія» як туристська послуга було визначено Міждержавним стандартом ДЕСТ 28681.2-95 «Туристично-екскурсійне обслуговування. Туристичні послуги. Загальні вимоги». *Екскурсія – туристська послуга, що забезпечує задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб туристів*. Проте обидва згадані нормативні документи втратили свою чинність і на сьогодні не існує жодної їхньої заміни.

Підсумовуючи наведені вище визначення терміну «екскурсія», можна відзначити, що з роками це поняття ускладнювалося і розширювалося.

Отже, впродовж свого становлення розглядане поняття еволюціонувало та набувало сучасного змісту. В даний час екскурсія виступає чимось закінченим, цілісним,

що має свої специфічні функції й ознаки, своєрідну індивідуальну методика. Значною мірою вона збагатилася за змістом, формами проведення і методикою подання матеріалу. Шлях становлення екскурсій табл. 1.

Таблиця 1.

Становлення екскурсій

Цілі	Завдання	Форми проведення
Прикладна	Пошук лікарських трав, ягід, грибів, фруктів	Прогулянка
Навчальна	Засвоєння учнями тематичних знань зі шкільного предмета (географії, історії рідного краю тощо)	Урок поза класним приміщенням
Наукова	Пошук експонатів для краєзнавчого музею	Експедиція
Культурно-просвітницька та організація дозвілля	Розширення загального світогляду людини, ознайомлення з визначними місцями та пам'ятками, набуття знань у поєднанні з активним відпочинком	Бесіда в туристському поході, шляхова екскурсійна інформація, оглядова і тематична екскурсії

Екскурсія як вид діяльності. Екскурсія розглядається як поєднання взаємозалежних і взаємозумовлених дій. Вони досить різноманітні – пересування групи по маршруту, обхід і спостереження об'єктів, пояснення побаченого. Поради екскурсовода роблять дії екскурсантів цілеспрямованими й усвідомленими.

Екскурсійна діяльність відбувається з двох сторін:

- з боку екскурсантів – це спостереження і зорове дослідження об'єктів, сприйняття та розуміння почутого. Однак варто розуміти, що ця діяльність, здебільшого, сприймається екскурсантами як активний відпочинок. Тому не можна їх перевантажувати та вимагати від них надмірних зусиль для засвоєння нових знань;
- з боку екскурсовода – це професійна діяльність, що передбачає взаємодію з аудиторією та організацію пізнавального процесу на екскурсії. Вона включає також підготовчий етап: вибір теми та відповідних об'єктів, прокладання маршруту, укладання тексту та методичної розробки.

Екскурсія як форма спілкування. Екскурсія є формою прямого спілкування, що передбачає взаємозв'язок і взаємодію суб'єктів (екскурсовода й екскурсантів) на основі їх спільної комунікативної діяльності. При такому спілкуванні не лише здійснюється обмін інформацією, але й формується спільність почуттів і настроїв, досягається взаєморозуміння, в результаті чого відбувається засвоєння знань. Головний тут зворотний зв'язок, що проявляється в реакції екскурсантів на процес комунікації, з якої видно, чи досягає екскурсовод свої мети, чи потрібно з його боку внести корективи у процес комунікації. Знання основ психології й педагогіки допомагає екскурсоводові правильно організувати пізнавальний процес на екскурсії. Практично спілкування є комунікативною фазою його діяльності.

У практичній діяльності екскурсія розглядається в кількох аспектах:

- як самостійна форма виховання або складова частина інших форм виховання (патріотичного, трудового, естетичного);
- як одна з форм навчання або складова частина інших форм пізнання;
- як форма роботи з масовою аудиторією;
- як епізодичний (разовий) захід, частина тематичного циклу, а також як один із шаблів пізнання;
- як форма міжособистісного спілкування екскурсовода з групою, екскурсантів один з одним у ході пізнання об'єктів;
- як форма поширення наукових знань, ідейного виховання;
- як форма організації культурного дозвілля;

– як складова частина організованого туризму.

Найбільш адекватне уявлення про екскурсію дає поєднання кількох аспектів. Розгляд крізь призму одного з них не дозволяє виявити сутності поняття екскурсії. Узагальнюючи різні підходи до визначення і розуміння екскурсії, відзначимо два головних, притаманних дисципліні «Організації екскурсійної діяльності».

Екскурсія – цілеспрямований та запрограмований наочний процес пізнання особистістю оточуючого світу, побудований на поєднанні зорових, слухових та інших вражень, який проходить під керівництвом кваліфікованого фахівця – екскурсовода.

У широкому розумінні послуга – результат діяльності підприємства по задоволенню відповідних потреб споживачів. В організації екскурсійної діяльності саме друге визначення поняття екскурсії як комплексної послуги є визначальним, і саме воно дає можливість трактувати цю послугу як продукт.

5.2. Екскурсійний продукт та його особливості

На сучасному ринку туристсько-екскурсійних послуг термін екскурсійний продукт використовується дещо обмежено, проте розглянуті нижче характеристики екскурсії як продукту дають повне право на його широке застосування. Це поняття стало поширюватися на підставі поняття «турпродукт». Визначення *турпродукту* подається в численних підручниках, а також міститься в Законі України «Про туризм» і означає таке: *«попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, який поєднує не менше ніж дві такі послуги, що реалізується або пропонується для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги перевезення, послуги розміщення та інші туристичні послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції тощо)»*.

Здебільшого, туристський продукт – комплексне поняття, що охоплює три головні види можливої пропозиції туристського підприємства на ринку: тур, туристсько-екскурсійні послуги й туристські товари.

Отже, екскурсія є одним із видів туристського продукту. Тому введення в обіг терміну «екскурсійний продукт» є цілком доцільним і підтверджується низкою тенденцій, які присутні на сучасному ринку екскурсійних послуг, а саме:

- екскурсія як послуга на сьогодні складається з комплексу окремих послуг;
- до числа обов'язкових екскурсійних послуг входять: страхування екскурсантів та надання інформаційних послуг – супровід кваліфікованого екскурсовода (тобто не менше ніж дві послуги);
- до числа додаткових послуг входять транспортне обслуговування (оскільки існують екскурсії пішохідні, хоча їхня частина в загальному обсязі досить незначна), організація відвідування музейних та видовищних установ під час екскурсії, послуги харчування, організація анімаційної діяльності учасників екскурсії (наприклад піж час екскурсій-прогулянок для дитячих та молодіжних груп), послуги з реалізації сувенірної продукції; послуг, що дозволяє збільшити вартість екскурсії і відповідно отримувати більші прибутки від організації екскурсійної діяльності.

Отже, екскурсійний продукт – це попередньо сформований комплекс послуг, які надаються екскурсанту під час екскурсії і реалізується за єдиною ціною. Екскурсійний продукт є специфічним товаром, який має низку особливостей, але в деяких аспектах схожих з особливостями турпродукту.

Особливості екскурсійного продукту

Перша особливість екскурсійного продукту полягає у великій глибині взаємозв'язків між його складовими елементами. У сфері надання екскурсійних послуг працює багато різних підприємств і організацій, які для своєї стабільної діяльності повинні постійно контактувати між собою. В екскурсійній справі такі підприємства й організації визначаються як підприємства-постачальники, до них належать: транспортні підприємства, музейні установи, розважальні заклади, страхові компанії, підприємства харчування тощо.

Друга особливість екскурсійного продукту полягає у комплексності екскурсійної послуги. Екскурсійна послуга – це все те, що екскурсант бере до уваги або чим користується під час екскурсії. Це спричиняє те, що екскурсійна послуга складається для її користувача з цілого комплексу послуг (як матеріальних, так і нематеріальних), які є специфічними для екскурсійного продукту.

Третя особливість полягає в сильному впливі з боку зацікавленої клієнтури. Кожне туристсько-екскурсійне підприємство здійснює свою діяльність в оточенні різних зацікавлених осіб і клієнтів. Туристсько-екскурсійні організації працюють із великою кількістю зацікавлених осіб, які роблять сильний вплив на організацію.

Крім того, усередині окремих зацікавлених груп є свої інтереси. Туристсько-екскурсійні організації не можуть очікувати від своїх учасників того, що всі вони будуть поводитися однаково, оскільки в процесі співпраці виникають певного роду суперечності, наприклад між власниками транспортних засобів та підприємствами, які організують екскурсію, під час затримки екскурсійної групи.

До четвертої особливості належить невіддільність екскурсійного продукту від джерела формування. Товар у матеріальному вигляді (одяг, побутова техніка) існує незалежно від його виробника, екскурсійний продукт (а це також товар) не відділяється від джерела його створення. Тобто для того, щоб ним скористатися споживача спочатку треба доставити в місце виробництва, тобто доправити екскурсантів до запланованих по маршруту екскурсійних об'єктів.

П'ята особливість визначається неможливістю зберігання екскурсійного продукту і виготовлення його в певній кількості. Заздалегідь готуються тільки відповідні документи для проведення екскурсії та складається список екскурсоводів, які отримали дозволи в установленому порядку для роботи на відповідних екскурсійних маршрутах.

Шоста особливість полягає у невідчутності екскурсійного продукту. На відміну від товарів в матеріальному вигляді, екскурсію неможливо побачити під час укладання договору, спробувати її на смак. Складність у роботі менеджера туристсько-екскурсійного підприємства полягає в тому, щоб переконати покупця у вигідності саме його послуги, адже якість екскурсійного продукту коливається у досить широких межах і залежить не тільки від постачальників, але й від часу і місця пропозиції.

До сьомої особливості екскурсійного продукту варто включити сезонність, тобто залежність попиту на екскурсійні послуги від пори року, та місця розташування туристсько-екскурсійного підприємства. Здебільшого так званий високий сезон у наданні екскурсійних послуг спостерігається на початку квітня і зберігається до кінця травня, середини липня, а також настає з початком вересня та залежно від погодних умов триває до кінця жовтня. Восьма особливість екскурсійного продукту – неможливість забезпечення його постійної якості. В екскурсоводстві навіть існує такий постулат, що не буває двох однакових екскурсій, тобто кожна проведена екскурсія, навіть якщо вона проведена на ту саму тему і тим самим екскурсоводом за своєю якістю буде завжди різна. Це пов'язано з безліччю виробничих моментів і ситуацій, які виникають під час екскурсійного обслуговування. Наприклад, у певний момент можуть виникати затримки транспорту, або некоректно поведе себе працівник музею, виникнуть суперечності між членами екскурсійної групи тощо. Ця особливість вимагає забезпечення максимальної стабільності якості обслуговування. Якість екскурсійного обслуговування зазвичай проявляється безпосередньо під час надання послуги. В екскурсійному обслуговуванні немає прихованих дефектів. Немає також можливості виправити допущені помилки у процесі обслуговування (на зразок гарантійного ремонту або заміни бракованого товару новим). Це призводить до особливої важливості стабільного забезпечення належного рівня якості екскурсійних продуктів.

Дев'ятою особливістю екскурсійного продукту є також те, що основна послуга – надання інформації щодо певної теми – повинна доповнюватися системою додаткових послуг. З погляду споживацьких якостей і властивостей яких-небудь відмінностей між

ними немає. Так, вхідні квитки до музейних установ, якщо вони включені в комплексне обслуговування і в ціну екскурсійного продукту, вважаються основними послугами. А, наприклад, послуги харчування в запропонованих закладах, які екскурсант придбає за власним бажанням – це вже додаткові послуги. Отже, різниця між основними і додатковими послугами полягає в їхньому відношенні до придбаного спочатку екскурсійного пакету. Основний комплекс послуг – це набір послуг, що складають програму екскурсійного обслуговування. Програмні послуги становлять комплекс інформаційних, супроводжувальних, страхових, транспортних та інших послуг, що формуються відповідно до цільового призначення екскурсії. Основний комплекс послуг є обов'язковим елементом кожного екскурсійного продукту, незалежно від того, на який контингент він орієнтований. Набір послуг включається до екскурсійного пакету та не підлягає заміні або відмові споживача від них. Основний комплекс послуг формує основу вартості екскурсійного продукту. Додаткові послуги – важливий компонент екскурсійного продукту, що включає будь-які послуги, що можуть бути надані споживачу за його бажанням і відповідно до його інтересів за додаткову плату. Додаткові послуги надаються у додаток до основних.

Додаткові послуги можуть бути запропоновані споживачу у момент придбання екскурсійного продукту та будуть враховані у його вартість, або можуть пропонуватися у процесі екскурсії та оплачуватися екскурсантом безпосередньо на місці. Варто зважати на те, що додаткові, послуги не можуть підміняти або замінювати собою основний комплекс послуг.

Водночас широка пропозиція додаткових послуг у рамках однієї екскурсії дозволяє туристсько-екскурсійним підприємствам зробити стандартну екскурсію більш індивідуальною, і таким чином, повніше задовольнити особисті потреби кожного зі споживачів.

Основою екскурсійного продукту в практичній діяльності є комплексне обслуговування, тобто стандартний набір послуг, що продається споживачам в одному пакеті. Розглянемо цю категорію докладніше. Пакет послуг – це вироблений туристсько-екскурсійним підприємством екскурсійний продукт, що складається з певного набору послуг. Пакет послуг формується залежно від мети екскурсії, її тематики, контингенту споживачів. На підставі переліку послуг, що включено до екскурсійного продукту формується програма обслуговування.

Програма обслуговування – це набір послуг, що надаються екскурсантам відповідно до їхніх потреб і тематики екскурсії, наперед сплачений і розподілений за часом проведення екскурсії. При складанні програм екскурсій необхідно брати до уваги не тільки певний рівень комфортності обслуговування, але й відповідність програм обслуговування меті екскурсійної діяльності.

До основних споживчих властивостей екскурсійного продукту належать:

1. Обґрунтованість – надання усіх послуг повинно бути обумовлено метою екскурсії та відповідати умовам, що визначаються потребами екскурсантів.

2. Надійність – відповідність реального продукту рекламі, достовірність інформації.

3. Ефективність – досягнення максимального результату для екскурсанта за оптимальним, прийнятним для нього рівнем витрат.

4. Цілісність – завершеність екскурсійного продукту, його здатність повністю задовольняти потреби відповідної категорії обслуговуваних екскурсантів.

5. Ясність – споживання продукту, його направленість мають бути зрозумілі як екскурсантам, так і обслуговуючому персоналу.

6. Гнучкість – спроможність екскурсійного продукту у системі обслуговування пристосовуватися до іншого типу споживача.

7. Корисність – спроможність сприяти досягненню однієї або декільком цілям (відпочинок, пізнання тощо).

На наведені властивості екскурсійного продукту потрібно зважати під час його створення та в технології обслуговування екскурсантів.

Загальні вимоги до екскурсійних послуг.

Відповідність призначенню. Екскурсійні послуги повинні відповідати очікуванням і фізичним можливостям споживачів, яким адресується послуга.

Точність і своєчасність виконання. Екскурсійні послуги, що надаються споживачеві за обсягами, термінами й умовами обслуговування мають відповідати вимогам, передбаченим в путівках, квитках, квитанціях тощо.

Комплексність. Надання екскурсійних послуг має забезпечувати можливість отримання не тільки основних, але і додаткових послуг (побутових, послуг зв'язку, торговельних тощо), що створюють нормальні умови для життєзабезпечення споживачів.

Етичність обслуговуючого персоналу. Обслуговуючий персонал повинен дотримуватися етичних норм поведінки. Споживачеві повинно бути гарантовано ввічливість, доброзичливість, комунікабельність персоналу.

Комфортність. Екскурсійні послуги мають надаватися у комфортних умовах обслуговування, створених для споживача (зручне планування траси екскурсійного маршруту, стан збереженості та санітарний стан екскурсійних об'єктів, комфортні транспортні засоби тощо).

Естетичність. Художнє оформлення відвідуваних екскурсійних об'єктів, просторова організація маршруту, оформлення інтер'єрів приміщень обслуговування повинні відповідати вимогам композиційної гармонійності й архітектурної цілісності. Зовнішній вигляд і культура мовлення обслуговуючого персоналу мають відповідати вимогам естетичності.

Ергономічність. Тривалість обслуговування, тривалість і складність екскурсійних маршрутів, спорядження та інвентар, транспортні засоби, меблі й інші предмети оснащення, що використовуються, повинні відповідати фізіологічним і психологічним можливостям екскурсантів.

5.3. Основні ознаки та функції екскурсії

Важливим відправним моментом в організації екскурсійної діяльності є дотримання загальних *ознак екскурсії*:

1. Тривалість за часом проведення від однієї академічної години (45 хвилин) до однієї доби.
2. Наявність екскурсантів (групи або індивідуалів).
3. Наявність екскурсовода, який проводить екскурсію та має відповідну професійну підготовку, що підтверджена документально.
4. Наочність, зорове сприйняття.
5. Пересування учасників екскурсії по заздалегідь складеному маршруту.
6. Цілеспрямованість показу об'єктів, наявність певної теми.
7. Активна діяльність учасників (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів).

Крім цих загальних ознак у кожного виду екскурсій є свої специфічні ознаки:

- в автобусних – обов'язковий вихід з автобуса для огляду екскурсійних об'єктів – потрібно не менш трьох виходів;
- у музейних – ознайомлення з матеріалами, розташованими на стендах;
- у виробничих – демонстрація діючих об'єктів (верстатів, агрегатів, механізмів).

У сучасних умовах екскурсія виконує низку важливих соціальнокультурних *функцій*. *Функція наукової пропаганди*. Екскурсія сприяє поширенню політичних, філософських, наукових, мистецьких та інших поглядів, ідей і теорій. Виконуючи функцію пропаганди, кожна екскурсія повинна мати чітку спрямованість. В основу екскурсії покладені принципи пропаганди, науковості, ідейності, зв'язок з життям, дохідливості і переконливості. Ці принципи виражають сутність пропаганди, дозволяють виділити в ній головне. Їх слід розглядати в сукупності, тобто у взаємному зв'язку один з одним.

Інформаційна функція. Екскурсія відповідно до своєї теми містить інформацію по конкретному розділу знань: про досягнення історичної науки, медицини, біології; про відкриття археологів; винаходи, досягнення в господарському і культурному будівництві. Від таких важливих засобів інформації, як газета, радіо, телебачення, лекція, екскурсію відрізняє більш висока наочність. Значна частина інформації на екскурсії підтверджується показом об'єктів. Наявність інформації в екскурсіях не означає, що екскурсовод повинен, відступаючи від теми, робити повідомлення про останні події міжнародного життя.

Основою для проведення екскурсії є затверджений текст. Не слід доповнювати зміст тематичної екскурсії матеріалами з ранкових радіопередач або свіжих номерів газет, якщо мова не йде про повідомлення надзвичайної важливості.

Виховна функція невід'ємно пов'язана з пізнавальним процесом. Вона має на меті розвиток навичок пізнання, закладає гуманістичні цінності, вчить «бачити прекрасне». Реалізувати цю функцію допомагає не лише добирання відповідних об'єктів і матеріалів, але й тенденційність екскурсовода як об'єктивний прояв його активної життєвої позиції. Він у своїй діяльності повинен керуватися чіткими засадами гуманістичного й естетичного виховання, бути носієм усіх тих цінностей, які він намагається передати екскурсантам. Побачене й почуте на екскурсії має підштовхувати до оцінок і висновків. Проте процес виховання повинен відбуватися ненав'язливо – головне, щоб оцінні судження сприймалися екскурсантами як їхні власні. Цьому може допомогти створення атмосфери загального переживання у групі, яка могла б викликати певні почуття. Активні емоції в аудиторії викликає, насамперед, зоровий ряд, меншою мірою вони є наслідком власних емоцій екскурсовода.

Культурологічна функція (функція організації культурного дозвілля). Під дозвіллям розуміють ту частину часу, що залишається в розпорядженні людини після робочого дня. Це вільний час у межах доби, тижня, року, який людина витрачає на власний розсуд, у т.ч. на активний відпочинок. З огляду на це, екскурсію відносять до тієї групи занять, що визначається терміном «пізнання і відпочинок». Будучи формою культурного дозвілля, вона забезпечує задоволення духовних і рекреаційних потреб людини.

Найбільшої популярності екскурсії, як форма організації культурного дозвілля, набули в туристів. Вони міцно вкоренилися в мандрівництві та навіть сформували окремий вид туризму – пізнавальний. Унікальні об'єкти природи, визначні пам'ятки історії, культури, архітектури, розкидані по всьому світу, валять мільйони подорожуючих. Бажання їх пізнати, поєднуючись із метою побачити світ, роблять екскурсію популярним заняттям.

Помітно зростає роль екскурсії в організації культурного дозвілля місцевого населення, особливо там, де екскурсійні установи і музеї перейшли від епізодичних заходів до екскурсійних циклів. У такий спосіб можна дати людям систему знань, наприклад, з історії рідного міста, про пам'ятки культури та архітектури, розташовані на його території. *Просвітницька функція* (функція розширення світогляду та формування інтересів). Кожна екскурсія сприяє духовному збагаченню людини. Її учасники дізнаються чимало нового з історії, мистецтва, архітектури, літератури, економіки. Нерідко екскурсія конкретизує вже набуті знання, допомагає екскурсантам «побачити на власні очі» те, про що відомо з літературних джерел, зі шкільної програми тощо.

Одним із головних завдань екскурсії, з огляду на цю функцію, є розширення та поглиблення загальних знань, які протиставляються професійним і збагачують духовний світ людини. Зважаючи на це, екскурсовод повинен від конкретного матеріалу, який прив'язаний лише до певної території, перейти до загальних знань. Формування інтересів людини нерозривно пов'язане з розширенням світогляду.

Завдання екскурсії – не лише занурити людину в певну галузь знань, але й сформувати до неї інтерес. Усе зводиться до того, щоб екскурсанти надалі намагалися самостійно почитати літературу з історії, архітектури, образотворчого мистецтва та ін.

Можливо, цей інтерес переросте в хоббі людини, збагативши в такий спосіб її життя.

5.5. Класифікація екскурсій за тематикою.

Класифікація екскурсій є центральним питанням екскурсійної теорії й має значення для:

- постановки цілей і завдань нових екскурсій;
- правильної розробки маршруту;
- формування підтем і використання методичних прийомів;
- забезпечення умов тісної співпраці екскурсовода з екскурсантами; – діяльності методичної комісії.

Класифікація екскурсій – це розподіл екскурсій на групи та види, виділення в кожній з них основних рис, які визначають характер її проведення. Класифікація екскурсій динамічна. Провідною класифікаційною ознакою екскурсій є їхній розподіл за тематикою на оглядові й тематичні.

Оглядові екскурсії завжди багатотемні та багатопланові, здебільшого такі екскурсії організуються по місту, району, туристській дестинації, іншому цілісному територіальному утворенню. Характерними для оглядових екскурсій є такі ознаки:

- використання історичного й сучасного матеріалу. Екскурсійна інформація подається з часів заснування міста (першої документальної згадки про нього) до теперішнього часу з обов'язковим оглядом перспектив подальшого розвитку;

- побудова екскурсійного маршруту підпорядковується тематикохронологічному порядку. Бажано, щоб такі екскурсії починалися з історичного місця заснування міста, а закінчувалися в його сучасних кварталах;

- для показу обираються різноманітні екскурсійні об'єкти (пам'ятки історії й культури, будинки і споруди, природні об'єкти, місця проходження подій, промислові і сільськогосподарські підприємства та інші) для забезпечення жвавості сприйняття екскурсійної інформації;

- в оглядових екскурсіях події викладають крупним планом, без зайвої деталізації, з метою формування у екскурсантів загального уявлення про відвідувану місцевість;

- структура оглядових екскурсій складається здебільшого з однакового набору підтем: історія міста, зокрема військово-історична підтема, архітектурна, характеристика господарства, науки, освіти, культури (музика, література, театр та ін.), природних особливостей.

Тематичні екскурсії за змістом навпаки присвячені розкриттю однієї теми (рис.6).

КЛАСИФІКАЦІЯ ЕКСКУРСІЙ ЗА ТЕМАТИКОЮ

Історичні	Виробничі	Літературні	Мистецтвознавчі	Архітектурно-містобудівні	Природознавчі	Релігійні
<ul style="list-style-type: none"> •Краєзнавчі •Археологічні •Етнографічні •Військово-історичні •Біографічні •В історичні музеї 	<ul style="list-style-type: none"> •Виробничо-історичні •Виробничо-економічні •Виробничо-технічні •Професійно-орієнтаційні 	<ul style="list-style-type: none"> •Літературно-біографічні •Історико-літературні •Літературно-художні •Екскурсії до літературних музеїв 	<ul style="list-style-type: none"> •Історико-театральні •Історико-музикальні •По народним художнім промислам •У художні музеї, картинні галереї, виставкові зали 	<ul style="list-style-type: none"> •Будівлі даного міста •Пам'ятники архітектури певного періоду •Творчість одного архітектора •Планування і забудова міста •Сучасна архітектура і новобудови 	<ul style="list-style-type: none"> •Ландшафтні •Геологічні •Зоологічні •Ботанічні •Гідрологічні •Еколого-просвітницькі •Екскурсії по екологічним тропам •Екскурсії для насолоди естетичними якостями ландшафтів - фото-екскурсії 	<ul style="list-style-type: none"> •Пізнавальні •Наукові •Паломницькі

Рис.6. Класифікація екскурсій за тематикою

Їм властиве всебічне глибоке висвітлення певної теми. Тематичні екскурсії також розподіляються на підтеми, присвячені певним проміжкам часу існування чи частинам обраного предмету екскурсійного показу. Усі підтеми пов'язані між собою логічними переходами. Будуватися така екскурсія може й на одноманітних об'єктах. Наприклад, під час проведення екскурсій на архітектурну тематику, коли предметом вивчення здебільшого стають найцікавіші окремі архітектурні об'єкти або цілі архітектурні ансамблі.

Слово «тема» в перекладі із грецької означає «те, що покладено в основу». Тема являє собою поняття, що належить до змісту чого-небудь. Кожна екскурсія повинна мати свою чітко визначену тему. *Тема в екскурсії – предмет показу й розповіді.*

Формування теми являє собою короткий і концентрований виклад основного змісту екскурсії. Підготовка нової теми, змісту екскурсії – це багатомісячна напружена праця колективу працівників. Особливістю кожної екскурсійної теми є те, що вона тісно пов'язана з об'єктами показу й з тим екскурсійним матеріалом, що насичує її зміст. Цей матеріал повинен бути поданий у такому обсязі, що може бути засвоєний екскурсантами при показі об'єктів.

Тема відіграє вирішальну роль в об'єднанні зовні розрізнених частин екскурсії в єдине ціле. Вона регулює розповідь, не даючи можливості екскурсоводу розповісти про об'єкт усе, що він про нього знає, особливо в тих випадках, коли об'єкт буває багатоплановим і містить велику інформацію. Саме темою екскурсії визначається як показати об'єкт, яку частину інформації дати екскурсантам у цьому випадку. Деякі об'єкти показуються в декількох екскурсіях. Наприклад, площа Свободи в м. Харків або Будинок Харківського академічного театру опери й балету ім. Лисенка показуються й в оглядових, й у тематичних екскурсіях. І в кожній з них про один і той самий об'єкт дається різний обсяг інформації, у розповідях він висвітлюється в різних ракурсах.

Велике значення має витриманість тематики екскурсії. Вся розповідь і показ повинен «працювати» на її основну тему. По шляху проходження групи в екскурсію можуть «вторгатися» об'єкти, розташовані на даному маршруті, але не стосовні до обраної теми. Відомості про такі об'єкти можуть бути дуже цікавими, але другорядними до конкретно розглянутої теми. Тому екскурсовод може повідомити про їх екскурсантам тільки як відповіді на питання. Кожна тема являє собою сукупність цілого ряду підтем.

У кожній підтемі повинна бути повнота й логічна завершеність. Правильно розроблена підтема повинна сприйматися екскурсантами не сама по собі, а разом з іншими підтемами, у композиції.

Композицією екскурсії називають розташування, послідовність і співвідношення підтем, основних питань, вступу й заключної частини екскурсії. Провідна підтема – композиційний центр екскурсії, навколо якого будується вся розповідь екскурсії. Вона сприяє більше глибокому розкриттю змісту екскурсії, робить її переконливою і такою, що запам'ятовується.

Деякі вчені, розглядаючи структуру екскурсії, *окрім вступу основної частини і висновків виділяють такі поняття, як сюжет, фабула, кульмінація.*

Сюжет – подія або кілька подій, пов'язаних один з одним. *Фабула* – ланцюг подій, про які оповідає твір. *Кульмінація* – момент найвищого напруження в розвитку фабульної дії. Багатотемність оглядової екскурсії не дає можливості досить глибоко розкрити зміст кожної підтеми, дати більш глибоке тлумачення подій. У такій екскурсії звичайно буває більше фактів без їхнього тлумачення. Однак оглядова екскурсія має велике значення для розвитку екскурсійної тематики, тому що майже кожна її підтема може надалі стати темою для розробки самостійної екскурсії.

Назва екскурсії – це мовний вираз, який у прямій і непрякій формі позначає зміст екскурсії. Він повинен бути точним і не допускати двоякого або незрозумілого

тлумачення. *Тематичні екскурсії підрозділяються на історичні, виробничі, природознавчі (екологічні), мистецтвознавчі, літературні, архітектурно-містобудівні, релігійні.*

За своїм змістом історичні екскурсії розподіляються на такі підгрупи:

- Історико-краєзнавчі (наприклад, «Історія виникнення м. Харкова»);
- Археологічні (наприклад, екскурсія до Археологічного музею в с. Старий Салтів Вовчанського району Харківської обл.);
- Етнографічні, що розповідають про побут, культуру, традиції і звичаї різних націй і народностей, наприклад «Весільні традиції на Слобожанщині».

Найповніше ознайомитися з цією тематикою можливо в так званих музеяхскансенах, або музеях під відкритим небом. В Україні вони мають назву музеї національної архітектури та побуту.

– Військово-історичні, які проводяться по місцях бойової слави (битва, бій, бойова операція, оборона, штурм, звільнення міста), військово-інженерних спорудах, по місцях, пов'язаних із виготовленням зброї, пов'язаних із життям і діяльністю героїв та ветеранів, меморіалах і тематичних музеях й експозиціях (наприклад «Поле Полтавської битви», «Меморіали Харкова», «Харків в роки Другої світової війни» тощо);

– Історико-біографічні (по місцях життя і діяльності відомих людей «Чугуїв – батьківщина І. Й. Репіна», «Життя і діяльність Г. С. Сковороди на Слобожанщині»);

– Екскурсії в історичні музеї. Виробничі екскурсії мають на меті задоволення інтересів екскурсантів у пізнанні об'єктів індустріального характеру та підвищення їхнього культурного та ділового (професійного) рівня. Ці екскурсії сприяють розширенню трудового досвіду екскурсантів, вихованню поваги до праці та певних професій, знайомлять екскурсантів з різними формами господарювання, підприємництва, технологічними сторонами виробництва певних видів продукції.

Виробничі екскурсії підрозділяються на:

- Виробничо-історичні.
- Виробничо-економічні.
- Виробничо-технічні.
- Виробничі екскурсії для підвищення кваліфікації кадрів.
- Профорієнтаційні виробничі екскурсії (для школярів та учнівської молоді).

Мистецтвознавчі екскурсії мають підгрупи:

- Історико-театральні (наприклад, «З історії харківських театрів»).
- Історико-музичні (наприклад, «Музичне життя в столиці»).
- По народним художнім промислам (наприклад «Опішня – центр українського гончарства», «Петриківський розпис – пам'ятка нематеріальної культури ЮНЕСКО»).

– У художні музеї, картинні галереї, виставкові зали, в майстерні художників і скульпторів. Метою мистецтвознавчих екскурсій є сприяння розвитку художнього смаку та естетичному вихованню особистості, розвиток творчого потенціалу та надання можливість спробувати власні сили щодо занять певними видами мистецтва, шляхом залучення до участі у майстер-класах.

Літературні екскурсії класифікуються на:

– Літературно-біографічні, які проводяться по місцях, які зберігають пам'ять про життя і творчість письменників, поетів, драматургів (наприклад екскурсія в державний історико-культурний заповідник «Нагуєвичі», Львівська обл., де народився і часто бував І. Я. Франко; «Г. С. Сковорода на Харківщині»);

– Історико-літературні, що розкривають певні періоди розвитку національної літератури або літературно-оглядові, наприклад «Харків літературний», які крупним планом висвітлюють літературну тему певного місця;

– Літературно-художні – це поетико-текстові екскурсії (наприклад, «Сватання на Гочарівці», яка проходить в одному з районів Харкова і присвячена однойменному літературному твору Г. Ф. Квітки-Основ'яненка) або екскурсії по місцях, які знайшли відображення в творах того чи іншого письменника (наприклад «Київ у житті та творчості

М. Булгакова» тощо).

Архітектурно-містобудівні екскурсії розподіляються на такі підгрупи:

– Екскурсії з показом архітектурних споруд певної місцевості (наприклад «Архітектурний ансамбль міста Харкова»).

– Екскурсії, пов’язані з показом пам’яток архітектури певного історичного періоду «Архітектура Харкова кінця XIX – початку XX ст.». – Екскурсії, що дають уявлення про творчість одного архітектора «Творчий геній О. М. Бекетова в Харкові».

– Екскурсії, що знайомлять із плануванням і забудовою міст (наприклад, «Архітектура історичного центру міста»).

Релігійні екскурсії. Сучасні умови зростання інтересу екскурсантів до релігійної складової життя, та відповідно створення тематичних екскурсій виключно на релігійну тематику, спричинили необхідність виділення релігійних екскурсій у самостійну класифікаційну групу тематичних екскурсій, які залежно від мети проведення екскурсії розподілилися на:

– Паломницькі (наприклад, «По святих місцях Ізюмщини»).

– Пізнавальні (наприклад, «Три світові релігії в Харкові»).

– Наукові (наприклад, «Витоки православ’я в Києві»).

Природознавчі екскурсії мають за мету розширення природничих знань, формування екологоцентричного світогляду, знаходження в оточенні природного середовища не задіяного в людській діяльності. Місцем проведення таких екскурсій зазвичай є природні об’єкти й місцевості з певними типовими або навпаки унікальними властивостями й характеристиками. За змістом природознавчі екскурсії завжди тематичні та розподіляються залежно від природних оболонки на такі: *ботанічні, зоологічні, гідрологічні, геологічні, ландшафтні*, а також залежно від мети на еколого-просвітницькі, фотоекскурсії, екскурсії – прогулянки та пікніки.

Варто відзначити, що тематичні екскурсії того чи іншого виду зрідка існують ізольовано один від одного. Наприклад, історичний матеріал використовується в екскурсіях на архітектурно-містобудівні теми; елементи природознавчих екскурсій знаходять місце в екскурсіях майже кожної групи тематичних екскурсій.

Зміст залежить від певних умов проведення екскурсії, від екскурсійних ресурсів конкретного територіального утворення.

Класифікація екскурсій за основними ознаками: рис. 7.

За складом учасників	За тривалістю	За засобом пересування	За тематикою	За місцем проведення	За формою проведення
<ul style="list-style-type: none"> • Індивідуальні • Групові • Для місцевого населення • Для приїзжих • Для школярів і студентів • Для дорослих • Для осіб однієї професії	<ul style="list-style-type: none"> • Коротко-термінові • Тривалі	<ul style="list-style-type: none"> • Пішохідні • Транспортні	<ul style="list-style-type: none"> • Оглядові • Тематичні	<ul style="list-style-type: none"> • Міські • Заміські • Музейні • Виробничі • Комплексні	<ul style="list-style-type: none"> • Консультація • Спектакль • Концерт • Прогулянка • Масовка • Лекція • Пробна • Рекламна • Показова • Учбова • Урок • Демонстрація

Рис. 7. Класифікація екскурсій за ознаками

Екскурсії класифікуються також за такими ознаками: змістом; складом й кількістю учасників; місцем проведення; засобом пересування; тривалістю; формою проведення.

Класифікація екскурсій за основними ознаками.

Класифікація екскурсій за складом і кількістю учасників передбачає виділення таких підвидів:

- індивідуальні та групові;
- для місцевого населення або для осіб з інших місць, зокрема для тих, які прибули з-за кордону,

- для дорослих, школярів та студентів;

- для осіб представників певної професії.

Особливості сприйняття екскурсійного матеріалу кожною з зазначених груп вимагають внесення змін до змісту, методики, техніки проведення, тривалості екскурсій.

За місцем проведення екскурсій розподіляються на:

міські, позаміські, виробничі, музейні, комплексні (коли певні частини екскурсій проходять у різних місцевостях).

Міські екскурсії проводяться по одному місту або його певному району, чи навіть одній вулиці/площі. Міські екскурсії можуть бути як оглядові, так і тематичні. Доволі часто міські екскурсії мають комплексний характер і передбачають для докладнішого ознайомлення з темою відвідування експозицій музеїв, зоопарків, ботанічних садів, парків відпочинку тощо. Позаміські екскурсії відповідно проходять поза межами міста й передбачають, зазвичай, подолання значних відстаней до остаточного пункту призначення.

Оптимально ця відстань становить до 200 км або вимірюється максимальною тригодинною транспортною доступністю в один бік. Основна екскурсія проходить у кінцевому пункті маршруту і проводиться місцевим екскурсоводом.

По маршруту обов'язково плануються виходи до додаткових об'єктів, передбачаються санітарні та відпочинкові зупинки. Час у дорозі супроводжується розповіддю екскурсовода – представника фірми – організатора екскурсій. При цьому він викладає текст шляхової інформації, доповнюючи її тематичними відео й аудіо матеріалами, демонстрацією експонатів із «портфеля екскурсовода».

За способом пересування всі екскурсії поділяються на пішохідні та транспортні.

Перевага пішохідних екскурсій полягає в тому, що, створюючи необхідний темп руху, вони забезпечують сприятливі умови для показу і розповіді.

Транспортні екскурсії (здебільшого автобусні) складаються з двох частин: аналізу екскурсійних об'єктів (наприклад пам'яток історії і культури) на зупинках і розповіді в дорозі між об'єктами, пов'язаної з темою екскурсій.

Деякі екскурсійні установи використовують для проведення екскурсій тролейбуси, трамваї, річкові та морські теплоходи, вертольоти, велосипеди сигвеї, тварин (коні, верблюди, слони, осли, собаки).

Тривалість екскурсій вимірюється в академічних годинах (45 хвилин).

Тривалість стандартної оглядової екскурсій становить від 2 до 4 годин, такі екскурсії можна класифікувати як короткотермінові. Усі інші екскурсії, тобто такі, які мають тривалість від 4 до 24 годин – класифікуються як тривалі.

За формою проведення екскурсій мають доволі значний перелік різновидів:

- Екскурсія-масовка. Сутність такої форми проведення екскурсій в тому що за однаковим маршрутом одночасно пересувається декілька груп на різних автобусах, у кожному з яких працює свій екскурсовод. Екскурсії-масовки організуються з метою відвідування фестивалів, ярмарок, святкування різноманітних подій, концертів, карнавалів. Приклади такої форми проведення екскурсій можливо навести в закордонній практиці екскурсійного обслуговування, зокрема, такі форми проведення практикуються крупними туроператорами в Єгипті при зборі груп для екскурсій на піраміди та до Каїру, та в Туреччині при екскурсіях на рафтинг або театралізоване вечірнє танцювальне шоу. Прикладом в Україні може бути формування екскурсійних груп для відвідування Сорочинського ярмарку, святкування Дня незалежності в Києві.

- Екскурсія-прогулянка, особлива форма екскурсійного обслуговування яка

поєднує в собі елементи пізнання з елементами відпочинку. Головна мета цього заходу – відпочинок. Здебільшого такі екскурсії мають тематичне природниче спрямування і проводиться в природному оточенні; – Екскурсія-лекція (розповідь переважає над показом);

– Екскурсія-концерт присвячується музичній темі з прослуховуванням музичних творів у салоні автобуса або відвідуванням концертної музичної програми, наприклад у філармонії;

– Екскурсія-спектакль – це форма проведення, що найбільше притаманна тематичним мистецтвознавчим та літературним екскурсіям. Такі екскурсії передбачають наявність театралізованої вистави як однієї з підтем екскурсії, особливості викладання тексту з великою кількістю цитувань, поетичний стиль, нестандартний вигляд екскурсовода (театральний костюм) або заплановане відвідання реального спектаклю наприкінці екскурсії;

– Екскурсія-консультація, здебільшого проводиться для представників певної професії на виробництві чи науково-дослідних установах і дає наочні відповіді на питання, поставлені в підтемах екскурсії, її можна розглядати як один з методів підвищення кваліфікації;

– Екскурсія-демонстрація – це найбільш наочна форма ознайомлення з явищами, об'єктами, процесами, яка на підставі діючих зразків, технологічних ліній демонструє виконання певних різновидів робіт, виробництва продукції, функціонування механізму, тощо. Здебільшого така екскурсія має рекламний характер і вже усталено використовується в комплексах маркетингових заходів крупних підприємств;

– Екскурсія-урок становить наочну форму повідомлення знань і вже давно запланована в шкільних навчальних програмах із дисциплін природничого циклу;

– Пробна екскурсія становить завершальний етап роботи екскурсовода з підготовки та проведення екскурсії, і використовується як метод перевірки готовності екскурсовода до проведення екскурсії на нову тему;

– Показова екскурсія – це навчальна екскурсія, яка має мету продемонструвати зразки використання методичних прийомів та елементів техніки на певному об'єкті або варіантів розкриття певної підтеми;

– Рекламна екскурсія – проводиться туристсько-екскурсійним підприємством – туроператорам для підприємств – майбутніх партнерів, з метою більш детального ознайомлення з характеристиками та особливостями пропонованого екскурсійного продукту.

Тема 6. Екскурсійний процес та екскурсійний метод. Особливі елементи екскурсійної діяльності.

6.1. Екскурсійний процес і екскурсійний метод

При подальшому розгляді сутності поняття «екскурсії» необхідно мати на увазі обумовленість екскурсійного процесу об'єктивними вимогами. Кожна екскурсія – процес особливої діяльності, суть якої обумовлюється тематичністю, наочністю, активністю, емоційністю та іншими характеристиками.

Під час екскурсійного процесу екскурсовод допомагає екскурсантам:

- побачити об'єкти, на основі яких розкривається тема (перше завдання);
- почути про ці об'єкти необхідну інформацію (друге завдання);
- відчути значення екскурсійного об'єкта або історичної події (третє завдання);
- опанувати практичні навички самостійного спостереження й аналізу екскурсійних об'єктів (четверте завдання).

У виконанні цих завдань значне місце займає формування в екскурсантів умінь спостерігати, тобто розвивати в екскурсантів почуття естетичного сприйняття архітектурних мас, фарб, ліній і їх комплексів у перспективі, наявності світла, повітря,

певного кута зору. Застосовувати історичне сприйняття об'єктів, яке полягає у таким: по-перше, необхідно вміти знайти в екскурсійному об'єкті типові риси й особливості історико-культурного характеру; по-друге, потрібно вміти визначити нашарування в екскурсійному об'єкті, зроблені часом, і його еволюцію; по-третє, необхідно вміти знайти історичні факти в монументальних і музейно-історичних пам'ятках.

Об'єкти екскурсії та розповідь екскурсовода дають можливість екскурсантам аналізувати, робити висновки, формувати власне ставлення до теми екскурсії.

Зважаючи на це важливі *принципи в роботі екскурсовода такі*:

1. Принцип науковості. Екскурсії здебільшого мають науковий характер і мають за мету поширення наукових знань. Відповідно до цього зміст екскурсії будується на досягненнях сучасної науки.

2. Принцип ідейності. Ідейність необхідно розглядати як свідому прихильність до певної системи ціннісних орієнтирів. Проте в екскурсознавстві цей принцип означає об'єктивний підхід до змісту та висвітлення фактичного матеріалу екскурсії. Екскурсовод, як будь-яка особистість, безумовно, має свої уподобання та є провідником певних життєвих орієнтирів та цінностей, має власну думку з приводу фактів та подій, однак у своїй професійній діяльності він повинен керуватися чіткими принципами не нав'язування власних думок, а тільки об'єктивного всебічного висвітлення теми екскурсії.

3. Зв'язок теорії з життям. Матеріал екскурсій має бути пов'язаний із життєвою дійсністю, з тими змінами, які відбуваються в соціумі, промисловості, культурі, державотворенні.

4. Переконливість і дохідливість. Переконливість екскурсійного матеріалу забезпечується: відбором найважливіших фактів, які розкривають тему; використанням порівнянь; вмілим підбором доказів; посиланнями на авторитетні джерела, спогади учасників і очевидців подій; демонстрацією допоміжних матеріалів. Ефективність екскурсії залежить від того, наскільки зрозуміло викладається матеріал, наскільки він за своїм змістом доступний для сприйняття певній аудиторії.

У практиці використовується чимало різних *методів пізнання: індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичний, методи абстрагування, аналогії, моделювання, узагальнення, експерименту тощо*. Усі ці методи тією чи іншою мірою використовуються при проведенні екскурсій. Однак у процесі розвитку й ускладнення екскурсійної методики екскурсійний метод виокремився в один з часткових методів пізнання (використовуються в одній із наук або галузі знань).

У вузькому значенні *екскурсійний метод являє собою сукупність методичних прийомів, які застосовуються на екскурсія*. У широкому сенсі це – комплексний метод, який є основою екскурсійного процесу.

Екскурсійний метод має такі характеристики:

1. Екскурсійний метод спрямований на вивчення головного в темі та виборі у спостережуваних об'єктах найважливішого й істотного;

2. Дослідження нового матеріалу узгоджується з раніше отриманим екскурсантами досвідом і знаннями.

3. Предметність, речовинна доказовість (наочність). Висунуті в розповіді екскурсовода положення аргументуються за допомогою зорових доказів.

4. Обов'язкове сполучення двох елементів – показу й розповіді, де перевагу (головне значення) потрібно віддавати показу. Нерідко розповідь є тільки коментарем до зорової характеристики екскурсійних об'єктів.

5. Оптимальна взаємодія трьох компонентів – екскурсовода, екскурсійних об'єктів та екскурсантів.

6. Моторність (рух) екскурсантів.

7. Пізнання предметів і явищ навколишнього світу проходить за участю всіх органів чуття людини.

8. Цей метод дозволяє органічно поєднувати завдання освіти (передача системи

знань за темою) і виховання (формування гармонійно розвиненої особистості). Екскурсійний метод є активним способом практичних дій екскурсовода й екскурсантів, створює умови для їхнього спілкування з об'єктами й для організованої ефективної діяльності екскурсантів. Досвід екскурсійної роботи переконливо свідчить про те, що тільки ті екскурсії досягають поставленої мети, які побудовані з огляду на особливості й вимоги екскурсійного методу.

6.2. Особливі елементи в екскурсійній діяльності.

Педагогіка – наука про закономірності виховання, освіти й навчання зростаючого покоління і дорослих. Зважаючи на функції і завдання, які виконує екскурсія, цілком зрозуміло, що в процесі її підготовки й проведення використовуються елементи педагогіки. Варто також відзначити, що екскурсії отримали широкого розповсюдження як складова частина педагогічного процесу. Екскурсії активно пропагувалися педагогами-новаторами як найбільш наочний і ефективний засіб всебічного вивчення рідного краю та природничих дисциплін. Наявність основних елементів педагогіки під час проведення екскурсії дозволяє визначити її як педагогічний процес. Як і в будь-якому педагогічному процесі, в екскурсії беруть участь дві сторони: та, яка надає знання – екскурсовод, і та, яка здобуває знання – екскурсанти. Активна взаємодія цих двох сторін є основою педагогічного процесу, а ефективність екскурсії багато в чому залежить від рівня цієї активності.

Екскурсовод проявляє свою активність на зовнішньому (видимому) і внутрішньому рівнях (розумова діяльність, побудова плану розповіді, аналіз поведінки екскурсантів, їхньої реакції на інформацію). У цьому разі у нагоді екскурсоводу стає знання з педагогічної техніки – комплексу знань, умінь і навичок, необхідних педагогові для того, щоб ефективно застосовувати їх на практиці.

Складовими елементами педагогічної техніки є:

1. Мовні вміння (говорити грамотно, зрозуміло, красиво).
2. Мімічна й пантомімічна виразність: точні жести, виразні погляди, доречна усмішка.
3. Уміння управляти своїм емоційним станом – завжди бути привітним, доброзичливим, толерантним, приховувати негативні емоції, бути впевненим.

3. Володіння елементами режисерських і акторських умінь. Екскурсійна методика спирається на методи навчання, запозичені у педагогіки: словесні, наочні та практичні. У розповіді екскурсовода використовуються словесні методи: усний виклад матеріалу, бесіда, пояснення, переказ змісту того або іншого джерела, пояснювальне читання. У значній частині показу використовуються наочні методи: демонстрації об'єктів, що вивчаються, в натурі або в зображенні; практичні методи — самостійна робота екскурсантів над засвоєнням матеріалу, огляд об'єктів, спостереження, запам'ятовування.

Екскурсоводу, як і педагогу, властиві чотири компоненти діяльності: конструктивний, організаторський, комунікативний і пізнавальний.

Конструктивний компонент – уміння відібрати і правильно оформити екскурсійний матеріал, перебудувати план проведення екскурсії, схему використання методичного прийому, зміст екскурсійної інформації.

Організаторський компонент – уміння забезпечити виконання програми обслуговування, здійснювати керівництво групою, спрямовувати та зберігати увагу екскурсантів на необхідні об'єкти.

Комунікативний компонент – уміння встановити відносини з групою, водієм автобуса, працівниками підприємств – постачальників та колегами.

Пізнавальний компонент – це уміння екскурсовода передати свої знання екскурсантам; удосконалювати зміст екскурсій, методику і техніку їхнього проведення. Цей компонент є найважливішим.

Знання, які екскурсанти отримують на екскурсії мають викликати у них емоційний відгук, активізуючи їхні моральні, інтелектуальні, естетичні почуття. Для цього екскурсовод використовує відповідні методичні прийоми та підкріплює матеріал фактами,

прикладми, спогадами очевидців подій. Також необхідно, щоб екскурсійна інформація мала компонент новизни, розширювала й доповнювала знання екскурсантів, сприяла глибшому сприйняттю матеріалу та спонукала до подальшого самостійного вивчення та опрацювання теми екскурсії. Для цього наприкінці екскурсії, роблячи висновки, екскурсовод надає екскурсантам рекомендації, як продовжити самоосвіту – повідомляє інформаційні джерела, кінофільми для перегляду, запрошує на нові екскурсії, які доповнюють та поглиблюють зміст побаченого. Отже, екскурсія постає на сьогодні як педагогічний процес, а екскурсовод під час екскурсії здійснює два педагогічні завдання: дидактичне – надання екскурсантам знань і виховне – розширення світогляду, прищеплення норм поведінки й мовного етикету. *Елементи психології в екскурсійній діяльності* Знання з психології становлять невід’ємну частину загальних знань і вмій екскурсовода, а також необхідні під час підготовки методичної розробки екскурсії з метою врахування психологічних особливостей різних груп екскурсантів.

Психологія – це наука про психічні явища й факти, до складу яких належать:

- психічні процеси: мислення, сприйняття, пам’ять, відчуття;
- психічні стани: бадьорість чи пригніченість, працездатність чи втома, уважність або неуважність;
- психічні властивості особистості: темперамент, характер, здібності, переконання.

У разі орієнтування на певну аудиторію з відповідними запитам, інтересами, особливостями мислення екскурсоводові необхідно користуватися такими компонентами психології груп:

- соціальні потреби та інтереси (матеріальні й духовні), які є спонукальним мотивом до прийняття участі в екскурсії;
- соціальні почуття, емоції, настрої, які характеризують аудиторію;
- характер, зміст установок, ціннісних орієнтирів та життєвих планів соціальних груп; – пізнавальні можливості екскурсантів, що засновані на наявних знаннях, досвіді, які визначатиме підготовленість до сприйняття екскурсійної інформації;
- переконання, погляди та оцінки, характерні для даної соціальної групи.

У процесі проведення екскурсії екскурсовод орієнтується на певну групу з огляду на те, що рівень активності (підвищений або знижений) залежить від психічного стану кожного з екскурсантів.

Психічний стан – це певний рівень психічної діяльності, який виявляється в активності особи. Підставою для появи різних психічних станів є конкретні умови, в яких знаходяться екскурсовод і екскурсанти: умови побуту і праці; мікроклімат в колективі; стан здоров’я (фізіологічний чинник); атмосферні процеси (погода, тиск тощо). 43 Перебуваючи на екскурсії людина знаходиться в стані активного логічного і чуттєвого пізнання дійсності. *Пізнання* здійснюється за допомогою пізнавальних психічних процесів: відчуття, сприйняття, мислення, уяви. Процес пізнання починається з виникнення контакту органів чуття людини з об’єктом.

Спостереження об’єктів призводить до виникнення у екскурсантів певних відчуттів-образів. Тому відчуття – психічний процес віддзеркалення людським мозком окремих властивостей предметів і явищ. Відчуття дозволяють людині відобразити в своїй свідомості такі властивості й якості предметів і явищ, як їхні розміри, форму, звук, температуру, запах, швидкість, твердість, тяжкість тощо.

Сприйняття в екскурсії – результат дії об’єкта й інформації про нього на органи чуття екскурсанта. За допомогою екскурсовода екскурсант усвідомлює та розуміє цілісний образ об’єкта на підставі наданої інформації та поєднання різного роду відчуттів (зорових слухових, дотикових, нюхових, смакових), власного попереднього досвіду та інтегрує їх у загальне сприйняття.

Для ефективного сприйняття екскурсійних об’єктів у своїй діяльності екскурсовод використовує настанови на сприйняття об’єктів, спостереження певних деталей, особливостей, оточуючого середовища, запам’ятовування подій та фактів пов’язаних з

об'єктом. Настанови проявляються в розповіді екскурсовода під час якої він робить відповідні організаційні вказівки на сприйняття (наприклад «запам'ятайте», «зверніть увагу») або щодо дій екскурсантів (наприклад «підійдіть ближче», «поверніться праворуч»). Такі настанови допомагають зберігати активність учасників екскурсії, спрямовують діяльність екскурсантів, організують спостереження, вивчення, дослідження екскурсійних об'єктів. Важливе місце в сприйнятті матеріалу займає психологічний клімат в екскурсійній групі. Під психологічним кліматом розуміють переважний і відносно стійкий настрій в екскурсійній групі. Ознаками сприятливого клімату є оптимізм, життєрадісність, захопленість екскурсантів.

Одним із завдань екскурсовода є налагодження та утворення сприятливого психологічного клімату шляхом активної невимушеної комунікаційної діяльності, уважного та поважного відношення до всіх членів групи, дотримання режимів навантаження та відпочинку на екскурсії, якщо можна, задоволення особистих потреб екскурсантів.

Уявлення – чуттєво-наочний образ предметів або явищ дійсності, що зберігається і відтворюється у свідомості людини поза безпосереднім впливом їх на органи чуття. На відміну від відчуття і сприйняття, містить більше узагальнень. Уявлення не визначається тільки тим, що екскурсанти спостерігають перед собою цієї миті. Уявлення дають можливість екскурсантам порівняти, поєднуючи раніше відображені у своїй свідомості образи, з тим, що вони спостерігають зараз. Проте й уявлення не розкриває внутрішніх зв'язків об'єкта. Уявлення здійснюється в двох формах – у вигляді спогаду й уяви. Якщо сприйняття стосується тільки сьогодення, то уявлення одночасно стосується і сьогодення, і минулого. Уявлення пов'язані з мисленням і є проміжною ланкою між чуттєвим і логічним пізнанням.

Мислення дає розуміння внутрішніх законів, зв'язків і відносин між предметами та явищами дійсності, це вищий ступінь людського пізнання. У процесі мислення екскурсанти порівнюють і зіставляють, аналізують і синтезують, роблять висновки, абстрагують, з одних думок виводять інші, де міститься щось нове. Результатом мислення є утворення понять. *Поняття* – сукупність думок про найзагальніші та найсуттєвіші ознаки, закономірності та зв'язки, що відрізняють спостережуваний об'єкт або явище від інших об'єктів. В екскурсії поняття – це підсумок пізнання об'єкта або явища, він формулюється екскурсоводом, коли він робить висновки з підтеми чи окремого її питання.

Такі висновки повинні бути доступними для розуміння екскурсантів, лаконічними та однозначними. Саме за цих умов буде досягнута головна мета екскурсії – отримання екскурсантами знань з певної теми.

Важливе значення в процесі пізнання має пам'ять.

Пам'ять – властивість нервової системи, яка забезпечує особистості здатність запам'ятовувати інформацію. Все те, що бачив і чув екскурсант, про що він думав, що пережив, отримуючи зорову і слухову інформацію, відкладається в його пам'яті. Основними процесами пам'яті є запам'ятовування, збереження, відтворення, пізнавання, спогад. Для екскурсовода важливо, щоб сприйнята екскурсантом інформація об'єднувалася і систематизувалася. Тоді вона буде збережена в пам'яті й може бути відтворена. Успіх процесу запам'ятовування залежить від індивідуальних інтелектуальних особливостей; від того, наскільки осмислений матеріал; від ступеня його значущості для особи; від настанов, які дає екскурсовод.

Увага – спрямованість психічної діяльності людини та її зосередженість у певний момент на об'єкти або явища, які мають для людини певне значення при одночасному абстрагуванні від інших, внаслідок чого вони відображаються повніше, чіткіше, глибше, ніж інші; увага на екскурсії – це зосередженість думок, зору і слуху екскурсантів на певному об'єкті показу.

Успіх екскурсії залежить від таких властивостей уваги, як активність, спрямованість, широта, інтенсивність, стійкість. Екскурсовод повинен враховувати також

таку особливість уваги, як її легке відволікання. Це важливо у процесі проведення екскурсій по жвавих міських вулицях, де увагу учасників постійно відволікають сторонні предмети, що не є об'єктами показу (транспорт, перехожі, несподівана поява пожежної або поліцейської машини). Успіх екскурсії залежить від ступеня концентрації уваги. Зосередженість уваги навіть у екскурсантів однієї групи різна – одні захоплені темою, зацікавлені об'єктами й розповіддю екскурсовода, не звертають увагу на те, що оточує, інших це відволікає, заважає їм зосередитися. Увага екскурсантів залежить від низки обставин: інтересу до теми, майстерності показу, форми розповіді, підготовленості аудиторії. Завдання екскурсовода – сформувати інтерес слухачів до теми й основних питань екскурсії. Робиться це за допомогою психологічної настанови на 45 сприйняття, продуманого тексту вступної частини екскурсії, який сповіщає екскурсантів про основний зміст екскурсії, вдало спланованого маршруту екскурсії та чергування об'єктів на ньому.

Знання законів психології дозволяє екскурсоводові володіти увагою групи впродовж всієї екскурсії, зважаючи на особливості сприйняття матеріалу екскурсантами, ефективно впливаючи на свідомість і відчуття учасників заходу. Важливе значення в екскурсійному процесі має уява – здатність екскурсантів у думках представляти, наприклад, те, про що йде мова в розповіді екскурсовода. У цьому разі багато залежить від здатності екскурсовода створювати розумові образи.

У психології уява розглядається як психічний пізнавальний процес, в якому віддзеркалення дійсності відбувається в специфічній формі – об'єктивно або суб'єктивно нового (у вигляді образів, уявлень або ідей), створеного на підставі образів сприйняття пам'яті, а також знань, придбаних у процесі мовного спілкування. В екскурсійній практиці уява розглядається як процес створення уявлень і уявних ситуацій. Уява дозволяє екскурсантам комбінувати свої враження під час спостереження об'єктів, отримуючи нові уявлення, відображати в своїй свідомості дійсність. Відповідно однією з вимог до екскурсовода є наявність розвиненої уяви та уміння образно мислити. Розповідаючи про екскурсійні об'єкти які вже втрачені (або яких зараз немає перед очима екскурсантів) екскурсовод ніби «створює» в уяві екскурсантів їх образи таким чином, що вони починають «бачити» цей об'єкт.

Емоції на екскурсії. Велике значення для успіху екскурсії, засвоєння і запам'ятовування екскурсійного матеріалу має емоційна сторона здійснення екскурсійного процесу. Емоція – на ментальному рівні, стан збудження чи хвилювання, що позначається сильними почуттями і зазвичай імпульсом щодо певної форми поведінки. На екскурсії емоційний вплив на екскурсантів справляє розповідь екскурсовода, її зміст, правильно обрані інтонації та акценти в її викладі. Активні емоції викликає також і зоровий ряд – будівлі, споруди, історичні місця, пов'язані зі знаменними подіями, меморіальні дошки, експонати в музеях. Передавати відношення до об'єктів показу та подій може також і емоційність екскурсовода, проте тут потрібно дотримуватися принципу дозованості й не перевищення певного емоційного рівня, щоб не викликати в екскурсантів зворотної реакції, відчуття нещирості та «перегрівання».

Найважливішим для розуміння і засвоєння екскурсійного матеріалу має вміння екскурсовода викликати в екскурсантів стан співпереживання учасникам подій, пояснити творчій задум автора, наприклад художника, через пояснення його емоційного стану та життєвих обставин. Багато в чому рівень емоційності екскурсантів (захоплення або навпаки байдужість, гордість, розчарування, жалість) залежать від того, наскільки вони задоволені отриманою інформацією про певні екскурсійні об'єкти. Також для цього важливе значення має наскільки правильно й чітко виражено відношення екскурсовода до об'єкта показу і змісту розповіді та власне підготовленість екскурсантів до сприйняття теми екскурсії.

З огляду на елементи психології в екскурсійній діяльності в роботі екскурсовода можливо виокремити дві фази:

- 1) докомунікативна (підготовка до екскурсії);

2) комунікативна (безпосередня робота з групою на екскурсії).

Кожній фазі притаманне вирішення власних завдань. Так, в докомунікативній підготовці екскурсіводу бажано: – дізнатися склад екскурсійної групи (вік, професія, школярі або студенти, місцеві мешканці або приїжджі) і опосередковано для себе визначити рівень підготовленості екскурсантів до сприйняття теми; – визначити шляхи розкриття теми, побудову та обсяг екскурсійного матеріалу за підтемами, обміркувати використання методичних прийомів. У комунікативній фазі екскурсівод, використовуючи знання з психології: – встановлює контакт із групою і в подальшому управляє нею; – формує та підтримує інтерес до теми; – організовує увагу екскурсантів; – спостерігає за зворотною реакцією екскурсантів.

Елементи логіки в екскурсійній діяльності Логіка – наука про закони й форми, в яких протікає людське мислення. Володіння законами логіки потрібно на всіх етапах створення та в процесі проведення екскурсій.

Знання логічних законів дозволяє методистам і екскурсіводам успішно вирішувати такі завдання:

- забезпечення доказового викладу екскурсійного матеріалу за допомогою переконливих доводів і умілого використання зорових аргументів;
- визначення логічної послідовності й наступності у викладенні екскурсійного матеріалу;
- формування композиції екскурсії – виділення і послідовність окремих підтем та питань.

Композиція визначається як логіка розвитку теми за наміченим методичною розробкою планом;

- вибір логічної схеми у використанні кожного методичного прийому показу і розповіді;
- формулювання висновків, які поєднують в єдине ціле словесну частину екскурсії та її зоровий ряд.

Методистам і екскурсіводам при створенні екскурсії слід враховувати дію основних законів логіки: тотожності, несуперечності, виключення третього і достатніх підстав.

Закон тотожності: кожна думка має бути чіткою за обсягом, ясною за змістом і залишатися незмінною у процесі того самого міркування. У екскурсії цей закон знаходить відображення в тому, що в розповіді екскурсівода не може бути нечітких, неясних, розпливчатих думок, неконкретності їхнього висловлення, двозначності та багатозначності. Закон несуперечності: два судження, в одному з яких щось стверджується, а в другому те саме, в той самий час і в тому самому відношенні заперечується, не можуть бути одночасно істинними. Це значить, що будь-яка думка в розповіді екскурсівода не може змінювати свій зміст на протязі всієї екскурсії (тобто ніяке твердження не може бути водночас і вірним, і невірним), тобто не можна в екскурсії допускати протилежностей у тлумаченні історичних подій та їхньої оцінки, думок стосовно того самого питання. Закон виключення третього: із двох суперечних суджень одне неодмінно є істинним, друге хибним, а третього бути не може. Тобто в розповіді екскурсівода може бути або твердженням, або запереченням, але немає нічого третього. Якщо одна думка затверджує, інша – заперечує, то істинною є одна з цих думок, а не якась третя думка. У разі висунення в екскурсійній розповіді варіантних думок з приводу однієї події або об'єкта, екскурсівод вибирає переважний варіант, у такий спосіб затверджуючи його істинність. До того ж до іншого варіанту висловлюється негативне відношення. Закон достатньої підстави: достовірною треба вважати тільки ту думку, істинність якої достатньо обґрунтована. Будь-яка дійсна думка повинна бути підтверджена іншими думками, істинність яких безперечна, тобто доведена. У розповіді екскурсівода варто уникати голослівних, необґрунтованих думок. Будь-яка думка повинна бути належним чином обґрунтована.

Тема 7. Технологічні етапи створення нової екскурсії. Методичні прийоми проведення екскурсій

7.1. Технологія підготовки нової екскурсії.

Технологія – сукупність знань про методи здійснення виробничих процесів та наукова дисципліна, що описує, розробляє і вдосконалює зазначені вище способи, процеси та порядок (регламенти, режими) їхнього здійснення. Технологія – власне технологічні процеси одержання, обробки й переробки, складання чи будівництва, а також опис цих процесів у вигляді інструкцій щодо їхнього виконання, технологічних правил, вимог, графіків, карт тощо. *Екскурсія* – це результат двох найважливіших процесів: її підготовки й проведення. Вони пов'язані між собою, взаємообумовлені. Неможливо забезпечити високу якість проведення екскурсії за непродуманою підготовкою. Саме тому у роботі з підготовки нової екскурсії можна виділити два напрями:

- розробка нової теми екскурсії (створення нового екскурсійного продукту в певній туристсько-екскурсійній організації);
- підготовка екскурсовода до проведення нової для нього, але вже раніше розробленої в певному туристсько-екскурсійному підприємстві екскурсії.

В основі технологічного процесу створення нової екскурсії полягає екскурсійна методика.

Створення нової екскурсії за будь-якою темою – складний трудомісткий технологічний процес. Підготовка нової екскурсії доручається творчій групі в складі 3-7 осіб, а в окремих випадках і більше, залежно від складності теми. Здебільшого це працюючі екскурсоводи та методисти. Часто до участі в розробці екскурсії долучають консультантів – фахівців різних галузей – наукових співробітників музейних установ, архівів, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів шкіл, краєзнавців, співробітників виробничих підприємств тощо.

Обов'язково призначають керівника творчої групи. Зазвичай кожному з учасників творчої групи доручається розробка однієї з підтем екскурсії або одного чи декількох питань підтеми, враховуючи при цьому інтереси та рівень професійної майстерності виконавців. Кожний з учасників групи підготовляє власний матеріал, який об'єднується і редагується керівником.

У найпростішому вигляді *схема всіх екскурсій*, незалежно від теми, виду й форми проведення, однакова: *вступ, основна частина, висновок.*

Вступ, зазвичай, складається з двох частин:

- організаційної (знайомство екскурсовода з групою, групи з водієм та інструктаж екскурсантів щодо правил безпеки й поведінки на маршруті);
- інформаційної (коротке повідомлення про тему та основні об'єкти, довжину й тривалість маршруту, час відправлення й прибуття назад, санітарні зупинки й місце закінчення екскурсії, виходи екскурсантів до об'єктів).

Вступ повинен бути в інформаційній частині яскравим і таким, щоб відразу привернути увагу екскурсантів, викликати їх інтерес до теми та об'єктів екскурсії. Організаційна частина навпаки має бути лаконічною та корисною за змістом. Вступ як початок екскурсії – доволі відповідальний момент, саме під час вступу у екскурсантів виникають перші враження про екскурсовода, відбувається емоційне налаштування, створюється психологічний клімат у колективі.

Основна частина (власне екскурсія) – будується на певних екскурсійних об'єктах, сполученні показу й розповіді. Її зміст складається з підтем (від 5 до 12). Рис. 7.

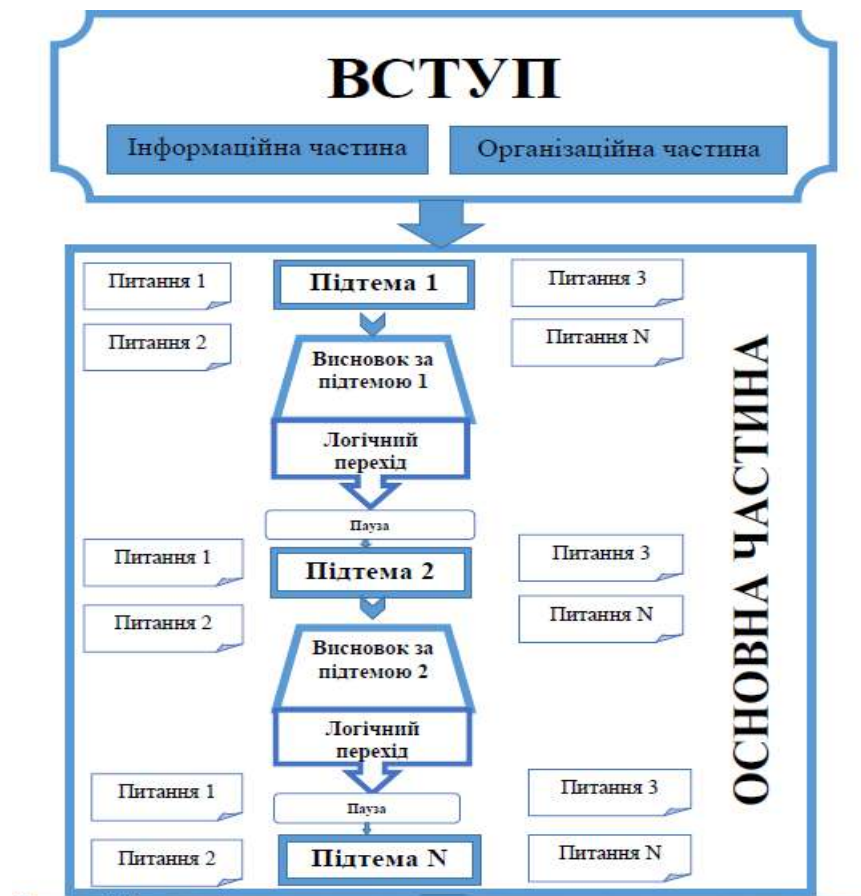

Рис.7. Узагальнена схема екскурсії

Підтема – складова частина теми, яка висвітлює декілька пов’язаних між собою питань. Кожна підтема викладається на конкретних об’єктах (одному або декількох) і зі свого боку розподіляється на окремі питання. Їхня кількість зазвичай не перевищує трьох-п’яти. Підтеми надають екскурсії чітке тематичне розділення, визначають співрозмірність окремих її частин. Підтеми послідовно розкривають тему відповідно до внутрішньої логіки матеріалу екскурсії. З кожної підтеми в екскурсії обов’язково робляться висновки, а також складається текст логічного переходу до наступної підтеми. Кількість підтем в екскурсії залежить від теми, наявності екскурсійних об’єктів, цільової екскурсійної аудиторії. У тематичних екскурсіях підтем менше. В оглядових, їхній перелік здебільшого складається з однакового набору підтем: історична, зокрема військово-історична підтема, архітектурна, характеристика господарства, науки, освіти, культури (музика, література, театр тощо), природних особливостей.

Висновок – підсумок з усієї екскурсії, як і вступ складається з двох частин:

– підсумкова – подається підсумок основного змісту екскурсії, висновок за темою загалом – екскурсовод узагальнює побачене і почуте, нагадує екскурсантам основні об’єкти та події, подає рекомендації щодо подальшого вивчення теми, відповідає на запитання екскурсантів;

– рекламна – подаються відомості стосовно пропозиції інших екскурсій, які пропонуються туристсько-екскурсійним підприємством як пов’язані й такі, що можуть розширити й поглибити знання з теми екскурсії, так і не пов’язані з нею.

Висновок і вступна частина екскурсії не повинні бути занадто довгими й за часом орієнтовно становлять по 5-7 хвилин. Екскурсанти не в змозі постійно сприймати екскурсійний матеріал, тобто безперервні розповіді і показ на екскурсії недопустимі.

Оскільки, сприйняття матеріалу, спочатку знижується, а потім і зовсім

припиняється. Для цього в екскурсіях завжди передбачаються *паузи*. Паузи бувають двох видів:

– сутнісна – час перерви використовується екскурсантами для обмірковування екскурсійної інформації, самостійного ознайомлення з об'єктами, закріплення фактичного матеріалу в пам'яті, формулювання власних висновків і запам'ятовування;

– відпочинкова – не несе смислового навантаження, а використовуються екскурсантами для відпочинку, купівлі сувенірів, прийому їжі, задоволення санітарних потреб.

Паузи варто планувати в періоди переходів та переїздів, в хвилини, вільні від показу і розповіді, між висвітленням різних питань однієї підтеми. Під час паузи екскурсовод замовкає і також має короткочасний відпочинок. Паузи існують у кожній екскурсії і плануються залежно від маршруту. Більше пауз буває в заміських екскурсіях.

Розташування, позиційність, співвідношення підтем, основних питань, пауз, вступу і висновку разом становлять композицію екскурсії.

Технологічний процес підготовки нової екскурсії можливо розподілити на три окремі загальні етапи:

1. Підготовчий етап – підбір матеріалів для майбутньої екскурсії, їхнє вивчення (тобто процес нагромадження знань з певної теми, визначення мети й завдань екскурсії). Одночасно відбувається підбір об'єктів, на яких буде побудована екскурсія.

2. Безпосередня розробка самої екскурсії.

3. Заключний етап – доведення екскурсія до стану, готового до реалізації продукту – прийом (захист) екскурсії на маршруті, затвердження нової екскурсії керівником, допуск екскурсоводів до роботи на маршруті, облік вартості.

7.2. Основні етапи створення нової екскурсії.

Теоретиками екскурсознавства у процесі підготовки нової екскурсії виділяється 15 етапів, які розташовуються в певному порядку й наведені на рис. 5.2.

Рис. 5.2. Етапи створення екскурсії

Етап 1 Визначення мети й завдань екскурсії Робота над будь-якою новою екскурсією починається з чіткого визначення її мети. Це допомагає авторам екскурсії більш організовано вести роботу надалі. Мета екскурсії – це те, задля чого показуються екскурсантам екскурсійні об'єкти. Приклад формулювання мети екскурсії: виховання любові й поваги до своєї Батьківщини; естетичне виховання; розширення світогляду; одержання додаткових знань із певних галузей науки або окремих тем; знайомство з історією й сучасністю міста тощо. Завдання екскурсії – досягти цілей шляхом розкриття її теми.

Етап 2 Вибір теми Вибір теми залежить від потенційного попиту, певного замовлення або цілеспрямованого створення певної тематики екскурсій. Кожна екскурсія повинна мати свою чітко визначену тему. Тема в екскурсії – предмет показу й розповіді, короткий і концентрований виклад основного змісту екскурсії. Тема є стрижнем, що поєднує окремі об'єкти й підтеми екскурсії в єдине ціле. Тема екскурсії відображає її зв'язок з певною галуззю науки і покладається в основу класифікації екскурсій.

Особливістю кожної екскурсійної теми є те, що вона тісно пов'язана з об'єктами показу й з тим екскурсійним матеріалом, що насичує її зміст. Цей матеріал повинен бути поданий у такому обсязі, що може бути засвоєний екскурсантами під час показу об'єктів. Тема регулює розповідь, не даючи можливості екскурсоводу розповісти про об'єкт усе, що він про нього знає, особливо в тих випадках, коли об'єкт буває багатоплановим і містить значний інформаційний обсяг. Саме темою екскурсії визначається, як показати об'єкт, яку частину інформації дати екскурсантам у цьому випадку. Деякі об'єкти показуються в декількох екскурсіях. У кожній із них про один і той самий об'єкт подається різний обсяг інформації, а у розповідях він висвітлюється в різних ракурсах.

Кожна тема становить сукупність цілої низки підтем. У кожній підтемі повинна бути власна назва, повнота (розподіл на окремі питання) й логічна завершеність (висновки). Кожна підтема може розкриватися на одному або декількох екскурсійних об'єктах. Правильно розроблена підтема повинна сприйматися екскурсантами не сама собою, а водночас з іншими підтемами, у композиції.

Назва екскурсії – це мовний вираз, який у прямій і непрямій (образній) формі позначає зміст екскурсії. Він має бути точним і не допускати двоякого або незрозумілого тлумачення. Одночасно, назва повинна викликати інтерес у споживачів, бути яскравою, гарно запам'ятовуватися, при її формулюванні можливо використовувати правила копірайтингу. Копірайтинг (англ. copywriting – це сполучення слів «copy» – рукопис, текстовий матеріал та «writing» — написання) це – професійна діяльність із написання рекламних і презентаційних текстів (реклама (пряма або прихована) товару, компанії, послуги тощо). Потрібно також уникати назв, які визначають маршрут екскурсії, наприклад, Харків – Дніпро. Одна тема може мати декілька назв залежно від складу учасників і поставленого завдання (наприклад, оглядова екскурсія Харковом може мати 60 такі назви: «Харків: сторінки історії й сучасність» «Харків: учора-сьогодні-завтра», «Я люблю моє рідне місто Харків», «Харків – моя мала Батьківщина» тощо).

Етап 3 Відбір літератури й складання бібліографії У процесі розробки нової екскурсії складається список книг, зокрема довідкової та особливо краєзнавчої літератури, брошур, статей, опублікованих у періодичному друці, що розкривають тему. Призначення списку – визначити межі майбутньої роботи з вивчення літературних джерел, надати допомогу екскурсоводам у використанні необхідного фактичного й теоретичного матеріалу під час підготовки тексту. У разі значного обсягу літературних джерел список може бути розділений на дві частини: «Основна література» і «Додаткова література».

Етап 4 Визначення інших джерел екскурсійного матеріалу До інших джерел екскурсійного матеріалу належать: дані державних архівів, експозиції музеїв, хронікально-документальні й науково-популярні кінофільми, відеоматеріали телебачення, електронні й інтерактивні інформаційні ресурси, де містяться відомості за темою екскурсії. Як джерело екскурсійного матеріалу також можуть бути використані спогади учасників і очевидців історичних подій. До того ж їхні спогади докладно записуються (диктофон), розшифровуються та літературно обробляються. Також значну допомогу в підготовці екскурсійного матеріалу становить ознайомлення з тематичними музейними експозиціями, виставками, відвідування наукових установ, промислових підприємств, залучення консультантів-фахівців із зазначеної теми. Усі зазначені джерела вивчаються, систематизуються, складається їхній перелік та опис (анотація). Кожній галузі науки властива специфічна термінологія, в зв'язку з чим рекомендується під час ознайомлення з інформаційними джерелами складати словник найважливіших термінів за темою екскурсії.

Етап 5 Відбір і вивчення екскурсійних об'єктів

Екскурсійний об'єкт – це предмет або явище, яке дає уявлення про особливості певного історичного періоду розвитку суспільства, науки, техніки, культури, природи, мистецтва, викликає інтерес екскурсантів і спонукає їх до пізнання оточуючої дійсності. Правильний відбір об'єктів, їхня кількість, послідовність показу визначають якість екскурсії. Екскурсійними об'єктами можуть бути:

– Пам'ятні місця – місцевості, пов'язані з історичними подіями (наприклад, Поле Полтавської битви);

– будівлі й споруди, меморіальні пам'ятники, пов'язані з життям і діяльністю видатних особистостей, пам'ятки архітектури й містобудування, житлові й суспільні будівлі, промислові підприємства, інженерні споруди, будівлі культурного, культового призначення, фортифікаційні споруди та інші будівлі;

– природні об'єкти – ліси, гаї, парки, ріки, озера, ставки, об'єкти природнозаповідного фонду (заповідники, заказники, національні природні парки, парки пам'ятники садово-паркового мистецтва, а також пам'ятки природи – окремі дерева,

реліктові рослини, зоопарки) акваріуми, дельфінарії тощо;

- експозиції музеїв, картинних галерей, постійних і тимчасових виставок;
- пам'ятки археології – городища, стоянки, поселення, кургани з похованнями, земляні вали, дороги, святилища тощо;
- пам'ятки мистецтва – витвори образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва, скульптури й твори інших видів мистецтва, які здебільшого зберігаються й експонуються в музейних умовах.

Екскурсійні об'єкти класифікуються:

- за змістом – однопланові (шедеври живопису, ріка, рослина, тварина, будинок) і багатопланові (архітектурний ансамбль, ліс, поле, вулиця, площа міста);
- за функціональним призначенням – основні, які є основою для розкриття підтем, і додаткові, які показуються під час переїздів (переходів) між основними об'єктами, в дорозі по маршруту слідування до основного об'єкта, в ході логічних переходів у розповіді;
- за ступенем збереженості – повністю збережені, такі, що дійшли до наших днів зі значними змінами, частково збережені, втрачені.
- залежно від значення в екскурсії розподіляються на основні й додаткові.

Основні об'єкти піддаються глибокому аналізу, на них розкриваються підтеми екскурсії.

Показ додаткових об'єктів, зазвичай, здійснюється під час переїздів (переходів) екскурсійної групи. Правильний відбір об'єктів забезпечить зорову основу сприйняття екскурсійного матеріалу й глибоке розкриття теми. Бажано, щоб об'єкти з однієї екскурсії не демонструвалися в іншій. Якщо можна, в кожній темі повинні бути «свої» об'єкти. Однак, для багатопланових об'єктів, значення яких, наприклад, для конкретного міста визначне, можливо зробити виняток. Проте важливим при доборі об'єктів є забезпечення розмаїтності візуального ряду, що дозволяє забезпечити правильне чергування вражень в екскурсантів, зберігати й переключати увагу екскурсантів, вносити елементи новизни під час відвідування різних екскурсійного туристсько-екскурсійного підприємства.

Неправильно, наприклад, коли вся оглядова екскурсія побудована винятково на показі будівель певного міста. Тоді зоровий ряд такої екскурсії буде одноманітним, а враження екскурсантів будуть неповними й неясними. Доречно при підборі об'єктів забезпечити чергування, наприклад, архітектурних і природних об'єктів, сучасної і давньої забудови. Загалом добір об'єктів залежить від теми екскурсії, її змісту, наявності і достатності екскурсійних об'єктів у певній місцевості.

У практиці підготовки екскурсій вироблена певна методика оцінки екскурсійних об'єктів. Застосування цієї методики особливо важливо в тих випадках, коли творці нової екскурсії, зустрічаючись на маршруті з декількома об'єктами, подібними за змістом, можуть обирати ті з них, які найцікавіші для певної теми.

Для оцінки об'єктів, які включаються в екскурсію, рекомендується використовувати такі критерії:

1. Пізнавальна цінність – зв'язок об'єкта з певною історичною подією, з певною епохою, життям і творчістю відомого діяча науки або культури, художня цінність пам'ятки, можливість використання в естетичному вихованні учасників екскурсії.

2. Популярність об'єкта, його відомість серед широких верств населення.

3. Незвичайність (екзотичність) об'єкта. Мається на увазі особливості, неповторність об'єкта (наприклад, суцільнозварний міст Е. О. Патона через Дніпро в Києві). Незвичайність об'єкта може бути також пов'язана з певною історичною подією, що відбулася в певній будівлі, на певному місці, або з легендою.

4. Зовнішня виразність об'єкта, тобто його взаємодія із навколишнім середовищем – будівлями, спорудами, природою. Перевага віддається тому об'єкту, який найкраще вписується в місцевість, гармонійне з іншими об'єктами, з ландшафтом.

5. Збереженість об'єкта. Робиться оцінка стану об'єкта в певний момент, і

відповідно визначається можливість його показу екскурсантам.

6. Місце розташування об'єкта. У процесі відбору об'єктів потрібно брати до уваги відстань до пам'ятника, зручність під'їзду до нього, придатність дороги для автотранспорту, можливість підвозу до об'єкта екскурсантів, природна обстановка, що оточує цей об'єкт, наявність місця, придатного для розташування групи з метою спостереження.

7. Тимчасове обмеження показу об'єкта (за часом доби, за днями, місяцями та сезонами) – це коли відвідування й огляд об'єкта неможливі через погану видимість, сезонність, графік роботи.

Екскурсія не повинна бути перевантажена великою кількістю об'єктів, оскільки це збільшує її тривалість і викликає стомлюваність екскурсантів, а увага й інтерес у цьому разі слабшають. Оптимальна тривалість міської оглядової екскурсії становить 2–4 академічних години, до того ж екскурсанти з інтересом сприймають *не більше 15–20 екскурсійних об'єктів*. Однак й ця кількість екскурсійних об'єктів доволі значна. Допускається така кількість об'єктів тільки тому, що на оглядових екскурсіях про більшість об'єктів подаються лише довідкові відомості.

У тематичних екскурсіях кількість об'єктів значно менша і становить 6-10.

Відбір об'єктів закінчується складанням картки на кожний з них.

Картки об'єктів утворюють загальний каталог. На сьогодні, доцільно вести електронний каталог карток екскурсійних об'єктів, до якого рекомендується вносити такі відомості:

1) найменування об'єкта (первісне й сучасне), а також назва, під якою об'єкт відомий серед місцевих мешканців;

2) місце розташування об'єкта, його адреса, особливості під'їзду і підхід до нього;

3) час виникнення об'єкта, відкриття, спорудження, історична подія, з якою пов'язана його поява (дата події);

4) характеристика об'єкта (автор, дата спорудження, стиль, з яких матеріалів виготовлений, текст меморіального напису, особливості тощо);

5) призначення, коротка історична довідка (зміни в зовнішньому або внутрішньому вигляді) та сучасне використання;

6) джерело відомостей про об'єкт;

7) в яких екскурсіях об'єкт використовується;

8) дата складання картки, прізвище й посада укладача;

9) додаткові відомості (у разі потреби);

10) фотографічні зображення об'єкта в його нинішньому й колишньому вигляді.

Етап 6 Складання маршруту екскурсії *Маршрут екскурсії – це найзручніший шлях проходження екскурсійної групи, що сприяє розкриттю теми.* Одне із завдань маршруту – сприяти найповнішому розкриттю теми. Розробка маршруту – складна багатоступінчаста процедура, що потребує досить високої кваліфікації та є одним із головних елементів технології створення нової екскурсії. Під час розробки автобусного маршруту варто керуватися «Правилами дорожнього руху», «Правилами перевезення пасажирів» тощо.

У практиці екскурсійних установ існують *три варіанти побудови маршрутів*:

– хронологічний (наприклад екскурсії, присвячені життю та діяльності видатних людей);

– тематичний (екскурсії, пов'язані з розкриттям певної теми в житті міста, наприклад «Храми Харкова»);

– комплексний або тематико-хронологічний (всі оглядові міські екскурсії).

Вимоги до екскурсійного маршруту

1. Організація показу об'єктів у логічній послідовності й забезпечення зорової основи для розкриття теми.

2. Виключення «екскурсійних петель» – повторний проїзд тою самою ділянкою маршруту.

3. Забезпечення доступності екскурсійних об'єктів (зручний під'їзд/підхід, наявність упоряджених зупинок і місць паркування транспортних засобів, площадок для огляду).

4. Наявність санітарних зупинок і місць для відпочинку, прийому їжі.

5. Переїзд або перехід між об'єктами не повинен перевищувати в міській екскурсії більше 10-15 хвилин, щоб не було занадто тривалих пауз у показі й розповіді (для позаміських екскурсій ця вимога може не виконуватися).

У позаміських тривалих екскурсіях, коли автобус проходить 400–500 км необхідно прокласти маршрут у такий спосіб, щоб забезпечити виходи через кожні 100–150 км не менш ніж на 10 хвилин.

6. Розробка принаймні двох варіантів маршруту – перший – основний, другий – додатковий на випадок непередбачуваних ситуацій – перекриття дороги, аварії, затори, ремонтні роботи, псування дорожнього покриття тощо.

7. Розробка автобусного маршруту завершується узгодженням і затвердженням паспорта й схеми маршруту, розрахунку кілометражу й часу використання автотранспорту. Маршрут екскурсії зображується у вигляді схеми (з тлумаченням умовних позначень), затверджується керівником туристсько-екскурсійного підприємства і зберігається разом з усією необхідною документацією на туристсько-екскурсійному підприємстві. У разі потреби надається транспортним підприємствам-постачальникам. Також схема маршруту повинна бути включена до матеріалів «портфеля екскурсовода» і для наочності демонструватися під час проведення екскурсії.

Етап 7 Об'їзд (обхід) маршруту Об'їзд (для транспортної екскурсії) / обхід (для пішохідної екскурсії) маршруту є одним із важливих технологічних етапів розробки нової екскурсії.

На цьому етапі творчій групі необхідно вирішити наступні завдання:

1. Ознайомитися із плануванням траси, вулицями, площами, по яких прокладений маршрут, дорожніми знаками й відповідними правилами проїзду/проходу.

2. Уточнити місця, де розташовані об'єкти, визначити місця зупинок транспорту для висадки групи, місць паркування.

3. Освоїти під'їзд на транспорті до об'єктів та місць паркування.

4. Провести хронометраж часу, необхідного для показу об'єктів, їхньої словесної характеристики й пересування транспорту (пішохідної групи), а також уточнити тривалість екскурсії загалом.

5. Вивчити об'єкти безпосередньо в місці розташування, в натурі, з огляду на об'єкти оточуючого середовища та перевірити доцільність їхнього включення в екскурсію.

6. Обрати найкращі точки для показу об'єктів і варіанти розташування екскурсійної групи.

Потрібно обрати декілька варіантів залежно від різних вимог. По-перше, необхідно брати до уваги найкращі ракурси для показу. Таких варіантів потрібно декілька, на випадок, якщо заплановане основне місце буде зайняте іншою екскурсійною групою. По-друге, при розташуванні групи необхідно зважати на погодні умови. Так, на випадок дощової погоди або навпаки занадто сліпучих сонячних променів, потрібно знайти місця для показу які б захистили екскурсантів, наприклад, навіс, піддашся будинку, крона розлогого дерева.

7. Обрати методичні прийоми для ознайомлення з об'єктами.

8. З метою забезпечення безпеки пересування екскурсантів по маршруту виявити потенційно небезпечні місця й вжити необхідних заходів. В об'їзді (обході) маршруту обов'язково приймають участь усі члени творчої групи, методисти та по можливості консультанти. Пізніше організовується колективне обговорення побаченого та виробляються спільні рішення стосовно зазначених завдань.

Етап 8 Підготовка контрольного тексту екскурсії Текст екскурсії становить

матеріал, необхідний для повного розкриття всіх підтем, що входять в екскурсію. Завдання тексту – забезпечити тематичну спрямованість розповіді екскурсовода на факти й події, яким присвячена екскурсія, в ньому дається об'єктивна оцінка екскурсійних об'єктів.

Згідно з вимогами технології створення нової екскурсії на різних її етапах готуються два різні тексти: *контрольний* (готується творчою групою) та *індивідуальний* (готується кожним екскурсоводом самостійно). Вимоги до тексту екскурсії *Контрольний текст – ретельно підібраний і звірений відповідно до джерел матеріал, який є основою для всіх екскурсій за певною темою.* Контрольний текст – технологічний документ, що включає науковий, актуалізований зміст інформації, яка подається на екскурсії. Контрольний текст містить хронологічний виклад матеріалу й не відбиває структури екскурсії, не будується в маршрутній послідовності з розподілом матеріалу, що викладається, по зупинках, де відбувається аналіз екскурсійних об'єктів. В окремих випадках допускається розбиття контрольного тексту на окремі підтеми під власними підзаголовками, найчастіше для оглядових екскурсій, де матеріал неможливо розташувати в хронологічному порядку.

Крім основного матеріалу в контрольний текст включають матеріали, які складають зміст вступу й висновків з екскурсії, а також тексти логічних переходів. Цитати, цифри й приклади в контрольному тексті супроводжуються посиланнями на джерела. Контрольний текст екскурсії складається творчою групою. Використовуючи положення й висновки, які містяться в контрольному тексті, екскурсовод складає свій індивідуальний текст. Контрольний текст у цьому випадку виконує роль еталона. Звичайний обсяг тексту для автобусної трьохгодинної екскурсії становить 40-50 сторінок (формат А 4, шрифт 14, інтервал 1,5), а для пішохідної – 25-30 сторінок.

Етап 9 Комплектування «портфеля екскурсовода» «Портфель екскурсовода» – умовне найменування комплекту наочних матеріалів, використовуваних під час проведення екскурсії. Для зручності зазначені матеріали зазвичай містяться в папці або невеликому портфелі від чого й отримали таку назву.

У «портфель екскурсовода» включаються фотографії, географічні карти, схеми, креслення, малюнки, зразки продукції, копії справжніх документів, рукописів, літературних творів, макети, муляжі, гербарії, колекції мінералів тощо. Завдання «портфеля екскурсовода»: – відновити відсутні ланки при показу (об'єкт не зберігся до сьогодні, дати уявлення про первісний вигляд об'єкта, показати перспективу в майбутньому);

– дати зорове уявлення про об'єкт (рослини, мінерали, механізми дії шляхом показу справжніх зразків, макетів), події (картини, фотографії карти), видатних особистостей (фотографії, портрети);

– показати копії справжніх документів, рукописів, літературних творів.

Такі «портфелі» створюються зазвичай з кожної теми та використовуються в кожній екскурсії. Нормативних вимог щодо кількості матеріалів включених до портфеля немає. Головна рекомендація – вона не повинна бути зовнішньою, тому що в цьому випадку експонати будуть відволікати екскурсантів від огляду справжніх об'єктів, розсіювати їхню увагу.

Вимоги до підготовки матеріалів «портфеля екскурсовода»:

– матеріали, які включаються в портфель по темі екскурсії не повинні бути одноманітними (не складатися виключно з фотографій);

– матеріали мають бути зручними для використання (цупкі й такі, що не швидко псуються, наприклад заламіновані);

– матеріали повинні бути достатніх розмірів (не занадто дрібними) для зручного й ефективного показу групі людей, останній з яких може знаходитися від екскурсовода на відстані 3-5 метрів;

– до кожного експоната, включеного в «портфель», прикладається картка з поясненнями або довідковим матеріалом.

Іноді пояснення прикріплюється зі зворотного боку експоната. Така анотація є вихідним матеріалом для екскурсовода при показі експоната екскурсантам;

– усі матеріали портфеля екскурсовода нумеруються, складається їхній загальний перелік. Після завершення формування «портфеля екскурсовода» інформації про його складові заноситься до технологічної карти екскурсії з рекомендаціями щодо місця і прийомів демонстрації (будуть розглянуті в наступному підрозділі цього видання).

Етап 10 Визначення методичних прийомів проведення екскурсії Успіх проведення екскурсії залежить від використаних у ній методичних прийомів показу й розповіді. Вибір того або іншого методичного прийому визначається завданнями, поставленими перед екскурсією та інформаційною насиченістю певного об'єкта.

Робота творчої групи на цьому етапі складається з декількох частин:

а) відбір найбільш ефективних методичних прийомів для висвітлення підтем (показ, розповідь, особливі методичні прийоми); методичних прийомів, які рекомендуються залежно від екскурсійної аудиторії (дорослі, діти), часу проведення екскурсії (зима, літо, день, вечір); б) визначення прийомів збереження уваги екскурсантів й активізації процесу сприйняття екскурсійного матеріалу;

в) вироблення рекомендацій стосовно використання матеріалів «портфеля екскурсовода». Рекомендації щодо використання зазначених методичних прийомів заносяться до технологічної карти екскурсії.

Етап 11 Визначення техніки ведення екскурсії Техніка ведення екскурсії – звіти методичних рекомендацій, які спрямовані на вирішення організаційних питань здійснення екскурсійного процесу. Ці рекомендації спрямовуються на всіх учасників екскурсії – екскурсовода, водія та екскурсантів. В основному формулюються вказівки щодо:

1. Перевірки екскурсоводом необхідної документації.
2. Знайомства з групою.
3. Розміщення групи біля об'єктів.
4. Виходу і повернення екскурсантів у транспортний засіб.
5. Пересування екскурсантів.
6. Місця екскурсовода.
7. Дотримання часу, відведеного на екскурсію загалом і розкриття окремих підтем.
8. Техніки ведення розповіді при русі транспорту.
8. Організації відповідей на запитання екскурсантів.
9. Використання пауз в екскурсії.
10. Техніки використання «портфеля екскурсовода».
11. Дотримання елементів ритуалу.

Етап 12 Складання методичної розробки Методична розробка – головний документ туристсько-екскурсійного підприємства, в якому в скороченій формі викладаються вимоги екскурсійної методики до певної екскурсії з огляду на особливості екскурсійних об'єктів, змісту матеріалу, що викладається та аудиторії, на яку вона орієнтована.

Наявність методичної розробки та контрольного тексту надає туристсько-екскурсійному підприємству право на проведення екскурсій за визначеною темою. Методична розробка складається творчою групою та визначає, як правильно й ефективно провести екскурсію.

Методична розробка поєднує всі компоненти екскурсії в єдине ціле: маршрут, зупинки, об'єкти показу, підтеми, організаційні та методичні рекомендації. Методична розробка складається на кожен тему екскурсії, зокрема враховує вимоги диференційованого підходу до підготовки й проведення екскурсії. Тобто за однією темою вона може мати декілька варіантів з огляду на вікові, професійні й інші інтереси екскурсантів.

Стисло вимоги до методичної розробки можливо визначити через наявність наступних елементів:

– Актуальність – методична розробка повинна вдосконалюватися у процесі вивчення (накопичення практичного досвіду проведення) певної екскурсійної теми, появи нових об'єктів та виявлення нових фактичних та наукових відомостей;

– Цілеспрямованість і тематичність – вибір об'єктів та підбір підтем, формулювання мети та завдань екскурсії з огляду на обрану тему.

– Дотримання структурної схеми екскурсії: вступ, основна частина, висновок.

– Логічність – послідовність розташування підтем в екскурсії, побудова екскурсійного маршруту, формулювання логічних переходів, раціональне співвідношення показу та розповіді, загального та локального матеріалу.

Методична розробка оформлюється в такий спосіб:

1. На титульному аркуші розташовують такі дані: найменування туристськоекскурсійного підприємства, назва екскурсії, вид екскурсії, довжина маршруту, тривалість в академічних годинах, прізвища й посади укладачів, дата затвердження методичної розробки керівником підприємства (печатка й підпис).

2. На наступних сторінках викладають мету й завдання екскурсії, схему маршруту із вказівкою зупинок під час екскурсії. Перелік підтем.

3. Текст вступу.

4. Технологічна карта. *Технологічна карта екскурсії* – технологічний документ, який визначає логічну послідовність огляду екскурсійних об'єктів на маршруті. Технологічна карта включає просторово-часові характеристики окремих етапів екскурсії та висвітлює творчі завдання екскурсовода на кожному з них.

5. Ефективність методичної розробки багато в чому залежить від правильного, точного та змістовного заповнення всіх граф технологічної карти екскурсії.

Розмір технологічної карти – 6-12 сторінок тексту (обсяг документа залежить від кількості екскурсійних об'єктів, числа підтем, тривалості екскурсії за часом і довжиною маршруту).

Технологічна карта екскурсії має форму таблиці, приклад якої показаний в таблиці 2.

Таблиця 2

Технологічна картка маршруту

Маршрут(ділянки маршруту)	Зупинка	Об'єкт показу	Час	Найменування підтеми	Організаційні вказівки	Методичні прийоми

У графі 1 «Ділянки (етапи) маршруту екскурсії». Прописуються етапи переміщення екскурсійної групи від точки початку екскурсії (екскурсовод виконує вступну частину) до закінчення першої підтеми (вказуються найменування вулиць, площ, бульварів, проспектів, виробничих приміщень, музейних комплексів, монастирів тощо, по яких буде переміщатися екскурсійна група); далі по маршруту початок і закінчення другої підтеми і т.і.

У графі 2 «Місця зупинок» називаються ті точки маршруту, де передбачений вихід з автобуса; передбачається огляд об'єкта з вікон автобуса без виходу екскурсантів або передбачається зупинка на пішохідній екскурсії. Усі записи в цій графі потрібно робити максимально точно, вказуючи географічні місця розташування зупинок.

У графі 3 «Об'єкти показу» перераховують ті об'єкти, які показують групі на зупинці, у процесі переїзду або пересування групи до наступної зупинки. У замській

екскурсії об'єктами показу можуть бути загалом місто, селище, а у разі їхнього розташування вдалині – видимі частини (висока будівля, вежа, дзвіниця тощо), будівлі підприємств, сільськогосподарські угіддя, пейзажі.

Графа 4 «Тривалість». Час, що називається в цій графі становить суму часу, що витрачається на показ об'єктів, розповідь екскурсовода й на пересування екскурсантів по маршруту до наступної зупинки. Тут також необхідно враховувати час, який витрачається на рух біля об'єктів, між об'єктами, час, відведений екскурсантам на самостійне вивчення об'єктів, купівлю сувенірів, санітарні потреби, прийом їжі, паузи тощо. Найточніше визначити час необхідно при здійсненні етапу 7 – об'їзд (обхід) маршруту.

Графа 5 «Найменування підтем і перелік основних питань» або «Основний зміст інформації». Вказується назва підтеми, що розкривається на певному відрізку маршруту, в певний відрізок часу, на перерахованих у графі 3 об'єктах. Формулюють основні питання, що викладаються при розкритті підтеми.

Назва підтеми повинна відбивати сутність того розділу екскурсії, який розкривається на зазначених у графі 3 об'єктах, а основні питання повинні визначити послідовність і логічність викладення матеріалу підтеми. Ця графа не повинна передавати повністю зміст екскурсії – для цього існує текст.

Графа 6 «Організаційні вказівки». У цю графу включають усі питання, які входять у поняття «Техніка ведення екскурсії», і рекомендації, що були розроблені на 11 етапі підготовки екскурсії, а також щодо забезпечення безпеки екскурсантів, правил їхньої поведінки на об'єктах, дотримання санітарногігієнічних вимог.

Головна вимога – зробити так, щоб формулювання з техніки ведення екскурсії були якомога конкретними, чіткими, однозначними і зрозумілими. Наприклад, «Місце зупинки й очікування автобуса на парковці напроти пам'ятника N», «Екскурсійну групу вивести з автобуса і провести по правій бічній алеї скверу до місця розташування фонтану».

Графа 7 «Методичні вказівки» – найважливіша графа технологічної карти екскурсії. У ній формулюють основні вимоги до використання методичних прийомів, вказується, які власне прийоми та як їх варто використовувати по відношенню до певних об'єктів і відповідних ним питань. У цій графі також викладається зміст логічного переходу до наступної підтеми, даються рекомендації з показу матеріалів «Портфеля екскурсовода», а також вказівки такого характеру: «Підготувати групу до подальшого самостійного сприйняття об'єктів», «Чітко орієнтувати групу на...», «Налаштувати групу на сприйняття...», «Надати поради групі щодо подальшого знайомства з об'єктом».

Текст висновків. Рекомендації, подані в розробці є обов'язковими для виконання екскурсоводами під час проведення екскурсії за певною темою для визначеної аудиторії. Методична розробка регламентує діяльність екскурсовода як із погляду змісту та послідовності викладення екскурсійної інформації, так і з боку методики висвітлення підтем і основних питань. У процесі подальшого вивчення теми екскурсії, появи нових фактичних даних та наукових відомостей, накопиченні досвіду в проведенні конкретної екскурсії в методичну розробку вносяться зміни та доповнення.

Етап 13 Складання індивідуального тексту Основою розповіді екскурсовода є індивідуальний текст. Такий текст кожний екскурсовод складає самостійно, спираючись на контрольний текст. Це певною мірою полегшує роботу кожному екскурсоводу, оскільки над контрольним текстом працювала творча група найбільш підготовлених екскурсоводів, і екскурсовод, що готує нову для себе тему, не зуміє домогтися того, що до нього було зроблено колективними зусиллями.

Проте, ознайомлення з контрольним текстом можливе тільки після того, як попередня робота екскурсовода над новою темою буде закінчена (збір, вивчення й первинна обробка матеріалу). За своїм змістом обидва тексти (контрольний і індивідуальний) збігаються. Це означає, що за наявності правильно складеного контрольного тексту у всіх екскурсоводів, які освоїли певну тему, екскурсії бувають

«стандартні». Вони однакові за своїм змістом, збігаються в оцінках історичних подій і фактів, у висновках, які роблять за окремими підтемами й за темою загалом. Зрозуміло, що всі екскурсоводи, перебуваючи біля одного об'єкта, будуть говорити те саме.

Головна відмінність індивідуального тексту від контрольного полягає в тому, що він відбиває структуру екскурсії й побудований відповідно до методичної розробки екскурсії. Матеріал розміщується в тій послідовності, в якій показуються об'єкти, і має чіткий розподіл на частини. Кожна з них присвячується окремій підтемі. Складений відповідно до цих вимог індивідуальний текст є готовою для «використання» розповіддю.

Індивідуальний текст містить повний виклад того, що варто розповісти на екскурсії. Не допускається також згадування фактів без їхнього датування, посилань на джерела. Водночас індивідуальний текст відбиває особливості мови «виконавця», відрізняється ступенем емоційності, використанням різних прийомів показу й розповіді, те саме положення може бути розкрито на різних прикладах, текст може містити більше або менше цитат. Прагнення до жвавості подачі матеріалу на екскурсії не повинне вести до спроб розважати екскурсантів.

При вирішенні питання про сполучення на екскурсії елементів пізнавальних і розважальних справа повинна бути вирішена за формулою: максимум пізнавального, мінімум розважального. Індивідуальний текст варто писати від першої особи. Індивідуальний текст не потрібно заучувати напам'ять цілком і доносити до екскурсантів слово в слово. Професійна майстерність екскурсовода як раз передбачає вільне володіння текстом і можливість оперувати ним залежно від обставин.

Крім того обов'язковим для екскурсовода є прийняття участі в оновленні контрольного та індивідуального тексту. Це пов'язано з постійною появою нових та оновленням вже існуючих інформаційних матеріалів, зокрема статистичних, зміною графіка роботи екскурсійних об'єктів (наприклад закриття на реконструкцію), появою нових об'єктів, оновленням експозиції музеїв і виставок тощо. Для внесення своєчасних змін до тексту екскурсовод повинен уважно стежити за новою інформацією і оперативно реагувати на її появу, шляхом внесення змін до тексту.

Переходи в тексті екскурсії Як вже було зазначено раніше, екскурсія складається з низки підтем, внаслідок цього виникає питання їхнього ув'язування у єдине ціле. Воно вирішується за допомогою логічних переходів, які є важливою частиною екскурсії.

Логічний перехід – текстова частина екскурсії, метою якої є встановлення зв'язків між окремими підтемами й об'єктами на основі пізнавального матеріалу екскурсії. Добре складені логічні переходи надають екскурсії стрункість, цілісність, закінченість, забезпечують послідовність у викладі матеріалу, є гарантією того, що наступна підтема буде сприйматися з інтересом.

Переходи бувають двох видів: *логічні й формальні*. Часто в екскурсіях під час переходу від однієї підтеми до іншої користуються формальними (конструктивними) переходами. Формальним називається такий перехід, що не пов'язаний зі змістом екскурсії та не є «перехідним містком» від однієї частини екскурсії до іншої (наприклад, «А тепер проїдемо по вулиці», «Зараз ми з вами під'їдемо до наступного об'єкта», «Давайте оглянемо ще одне визначне місце», «Прошу звернути увагу на пам'ятник, розташований поруч»). Такий перехід використовують у випадках, коли пересування між об'єктами займає лічені секунди, такі переходи неминучі. Вони нерідко використовуються під час огляду експозицій у музеях і на виставках, де зали, тематичні розділи й окремі стенди, присвячені різним підтемам, розташовані неподалік один від одного.

Конструктивний перехід, не будучи «перехідним містком» між підтемами, здебільшого націлює екскурсантів на ознайомлення з наступним об'єктом. Найефективнішим є логічний перехід, пов'язаний із темою екскурсії. Він обумовлюється не стільки особливостями екскурсійного об'єкта, скільки змістом самої екскурсії, тієї підтеми, після якої робиться цей перехід.

Логічний перехід – це словесний місток між двома підтемами в екскурсії. Такі

переходи викликають необхідні емоції, налаштовують екскурсантів на сприйняття підтеми та її основних питань, сприяють глибшому розкриттю теми. Тривалість переходу зазвичай дорівнює за часом переїзду (переходу) групи від об'єкта до об'єкта, але вона може бути й більшою (закінчитися безпосередньо біля наступного об'єкта), і меншою (розпочатися біля попереднього об'єкта і займати не весь час переходу або переїзду надаючи екскурсантам необхідну паузу для відпочинку чи налаштування на сприйняття наступного об'єкта). Логічний перехід – активний компонент екскурсії, у разі вдосконалення та зміни змісту тексту змінюються і знаходяться нові органічні переходи.

Етап 14 Прийом (здача) екскурсії Прийом (здача) екскурсії полягає у проведенні рецензування розробленої документації та процедури захисту екскурсії (шляхом дискусії або пробної екскурсії). *Головне завдання* цього етапу – виявлення недоліків і вироблення рекомендацій щодо їх усунення. Рецензуванню підлягають контрольний текст та методична розробка екскурсії.

До рецензування залучаються досвідчені екскурсоводи, керівники туристсько-екскурсійних підприємств, наукові співробітники, які не є членами творчої групи. Рецензент підготує письмовий відгук щодо повноти представлення екскурсійних об'єктів, виправданості та послідовності підтем, правильності складання маршруту, раціональності використання методичних прийомів, оцінки вступної і заключної частин екскурсії.

У разі позитивної оцінки рецензента призначається дата прийому (здачі) нової екскурсії. Здача екскурсії доручається керівникові творчої групи. У прийомі (здачі) екскурсії беруть участь керівники туристсько-екскурсійного підприємства, всі члени творчої групи, а також керівники інших зацікавлених підприємств, представники місцевих органів туризму, краєзнавці, викладачі навчальних закладів, представники ЗМІ. Учасники заходу мають бути попередньо ознайомлені з усіма необхідними документами екскурсії.

Прийом (здача) екскурсії має діловий характер, проводиться у формі творчої дискусії, обміну думками. Прийом також може проходити у вигляді проведення пробної екскурсії з її подальшим обговоренням. Якщо були виявлені недоліки, авторам даються рекомендації і час на їх виправлення. У разі потреби призначається дата повторного прийому екскурсії.

Етап 15 Затвердження екскурсії У разі позитивного висновку про контрольний текст і методичну розробку, а також на підставі розрахунку вартості й визначення норми прибутку нової екскурсії керівником туристсько-екскурсійного підприємства видається наказ про затвердження нової екскурсійної теми й списку екскурсоводів, допущених до її проведення. До проведення екскурсії за новою темою, екскурсоводи допускаються тільки за наявності індивідуального тексту та після їхнього прослуховування на маршруті. Обов'язкова документація за темою екскурсії.

Підготовка нової екскурсійної теми вважається завершеною, коли підготовленими будуть усі необхідні документи за таким переліком:

1. Список літератури за темою екскурсії.
2. Картки об'єктів.
3. Контрольний текст екскурсії.
4. Індивідуальні тексти екскурсоводів.
5. Схема (карта) маршруту.
6. «Портфель екскурсовода».
7. Методична розробка екскурсії.
8. Матеріали екскурсії (зібрана за темою інформація, посилання та першоджерела).
9. Список екскурсоводів які допущені до проведення екскурсії по темі.
10. Рецензія фахівця.

Документація з екскурсійних тем зберігається на туристськоекскурсійному підприємстві. Проте робота з вдосконалення екскурсії практично ніколи не зупиняється, досвід її проведення різними екскурсоводами накопичується та узагальнюється, внаслідок

чого вносяться зміни в текст і методичну розробку екскурсії. Такі вдосконалення як методики проведення, так і змісту екскурсії є важливим і необхідним показником зростання професійної майстерності екскурсоводів.

Тема 8. Техніка ведення екскурсії.

6.1. Загальна характеристика методичних прийомів проведення екскурсій

Методика проведення екскурсій спрямована на те, щоб допомогти екскурсантам легше засвоїти зміст екскурсій і ґрунтується на застосуванні методичних прийомів.

Методичні прийоми – способи доведення екскурсійної інформації до аудиторії. Завдання методичних прийомів – забезпечити найкращу дієвість екскурсійного методу повідомлення знань аудиторії. Правильне використання та поєднання методичних прийомів становить одну з основ професійної майстерності екскурсовода.

У класифікації прийомів проведення екскурсії виділяються:

- прийоми показу;
- прийоми розповіді;
- особливі методичні прийоми.

Крім цього методичні прийоми розподіляються на:

- загальні, які можливо застосовувати на всіх екскурсіях;
- часткові, які властиві одному виду екскурсій (виробничих, музейних, природознавчих, пішохідних або транспортних);
- одиничні прийоми, які використовуються під час спостереження якого-небудь одного унікального об'єкта. Такі прийоми, зазвичай, є «знахідкою» одного екскурсовода й не застосовуються всіма, хто проводить подібні екскурсії; – прийоми, які використовують в певну пору року, дня.

6.2. Методичні прийоми показу в екскурсії

Показ – процес реалізації принципу наочності, наочний спосіб ознайомлення з екскурсійним об'єктом або декількома об'єктами одночасно (наприклад з архітектурним ансамблем). Показ може розглядатися як дія (або сума дій) екскурсовода, спрямована на виявлення сутності екскурсійного об'єкта.

Показ – багатоплановий процес сприйняття зорової інформації про об'єкти, під час якого дії екскурсантів виконуються в певній послідовності під керівництвом екскурсовода. Проведення екскурсій полягає у принципі «від показу до розповіді», що наголошує на первісному значенні цього методичного прийому.

Особливістю показу є здатність виявити, розкрити ту або іншу якість (властивість, здатність) спостережуваного об'єкта, можливість зробити зрозумілим й очевидним те, що непомітно з першим поглядом на об'єкт. Показ в екскурсії являє собою двосторонній процес, що поєднує:

- а) активні дії екскурсовода, спрямовані на виявлення сутності сприйманих об'єктів;
  - б) активну діяльність екскурсантів (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів).
- Показ повинен бути логічно послідовним, цілеспрямованим та вибіркоким. Під час показу варто виділяти основні об'єкти та поглиблювати уявлення екскурсантів про них. Показ потрібно здійснювати у напрямі від загального до окремого, від відомого до невідомого, від близького до далекого.

Парадоксальність екскурсійного показу полягає в тому, що екскурсант у процесі показу бачить більше того, що перед ним знаходиться цієї миті. Парадокс полягає в тому, що людина, спостерігаючи об'єкт під керівництвом екскурсовода. «бачить» об'єкт, його частини, а також ті елементи об'єкта, які не знаходяться безпосередньо перед очима екскурсанта, але за допомогою розповіді екскурсовода й уяві, подумки, екскурсант представляє внутрішній устрій та вигляд об'єкта.

Крім того за допомогою екскурсовода екскурсант завжди побачить більше, ніж він

побачив би під час самостійного огляду об'єкта. *Існує сюжетний і безсюжетний показ об'єкта.* Сюжетні твори в мистецтві належать здебільшого до історичного та побутового жанрів. Що стосується пейзажу, натюрморту та портрету, то вони зазвичай не мають сюжету. У будь-якого сюжетного показу на екскурсії є свої дійові особи, яким властиві певні риси, дії, думки. Екскурсовод показує і пояснює задум автора, появу об'єкта, сутність події у зв'язку з перебігом історії або іншими подіями.

Сюжетний показ поживляє екскурсію, активізує екскурсантів: вони краще запам'ятовують об'єкти, засвоюють суть подій, пов'язаних із ними, і сама собою розповідь стає конкретнішою. Крім показу на екскурсії присутні такі дії екскурсантів з ознайомлення з об'єктами як споглядання й огляд, але вони значно відрізняються від показу. Так, під час споглядання й огляду екскурсовод спеціально не демонструє об'єкт, відсутні вказівки, а сприйняття предметів зорового ряду – *пасивне*. *Споглядання* в такий спосіб – це просте пасивне сприйняття об'єкта. *Огляд* – поверхнєве позапланове ознайомлення з об'єктами. Розходження споглядання й огляду порівняно з показом полягає в тому, що за цих дій людина сприймає тільки зовнішній вигляд об'єкта й не отримує про нього вичерпну екскурсійну інформацію. Проте ці дії також присутні на екскурсії і зазвичай вони стосуються тих об'єктів, які не входять в екскурсію і потрапляють в поле зору екскурсантів під час слідування по маршруту.

Завдання показу на екскурсії полягають у наступному:

- 1) показати екскурсійні об'єкти, що перебувають перед екскурсантами;
- 2) показати об'єкти, яких вже немає (збереглися тільки на фотографії або малюнку);
- 3) показати історичні події, що відбувалися на певному місці, відтворити їхню зорову картину;
- 4) показати дії видатної особи, які відбувалися на певному місці;
- 5) показати об'єкт таким, яким він був у період описуваної події.

Ефектний показ екскурсійних об'єктів вимагає певних умов. Поняття умови показу передбачає:

- а) правильно обрані точки показу;
- б) час, більш вигідний для показу;
- в) можливість відволікти увагу екскурсантів від об'єктів, що не стосуються теми;
- г) використання руху екскурсантів як методичного прийому;
- д) уміння й навички екскурсовода;
- е) підготовленість екскурсантів до спостереження об'єктів.

Методика вимагає забезпечення послідовності під час здійсненні показу на екскурсії, або так званого дотримання сходинок показу, які наведені в [таблиці 3](#). Використання сходинок у показі забезпечує наростання вражень, підводить екскурсантів до узагальнень і висновків.

Однак не на всіх екскурсіях можна проводити показ, піднімаючись так званими сходинками. Наприклад, такого порядку показу неможливо дотримуватися під час показу об'єктів, що знаходяться на значній відстані від екскурсантів, під час панорамного показу, під час спостереження архітектурних ансамблів.

Зразкова схема послідовності показу

Перша сходинка	Загальний погляд екскурсантів на об'єкт після слів екскурсовода «Перед вами пам'ятник N»	Відбувається засвоєння вигляду об'єкта
Друга сходинка	Докладніший огляд екскурсантами об'єкта після розповіді екскурсовода про події, пов'язані з ним чи історії про його виникнення	Встановлюються особливості об'єкта
Третя сходинка	Повторний огляд об'єкта під час його аналізу екскурсоводом	Засвоюються окремі частини та деталі об'єкта
Четверта сходинка	Самостійне спостереження. Спостерігається оточення та уточняється місце розташування об'єкта	Запам'ятовується об'єкт та місце його розташування
П'ята сходинка	Узагальнення побаченого і почутого від екскурсовода	Робляться висновки стосовно підтеми
Шоста сходинка	Завершальний погляд екскурсантів на об'єкт	Екскурсанти переконуються в правильності уявлень про об'єкт

Практично розповідь може бути заснована на одній із двох позицій:

– екскурсійний об'єкт (пам'ятник, місце події) дійшов до нашого часу повністю збереженим;

– екскурсійний об'єкт не дійшов до нас у своєму первісному вигляді.

У першому випадку розповідь починають з опису події, розкриттю якого присвячена підтема.

У другому випадку розповідь направляють спочатку на реконструкцію об'єкту і тільки після цього викладається подія.

Невід'ємною вимогою показу об'єктів є конкретність. Тобто спрямування уваги екскурсантів на необхідні, заплановані маршрутом екскурсії об'єкти. Орієнтувати екскурсантів на об'єкти екскурсовод повинен за допомогою їх словесного опису і жестів. Для чіткого спрямування уваги екскурсантів на конкретний об'єкт екскурсоводу під час його визначення рекомендується вказувати на його розмір, форму, колір, розміщення, інші орієнтири.

Жести екскурсовода повинні бути насамперед виразні й не занадто емоційні.

Показ здебільшого розпочинається з вказівного жесту екскурсовода, спрямованого на об'єкт. Загалом, жест доповнює показ і може передавати розміщення, розмір, форму об'єкта, передавати відношення екскурсовода до нього, робить показ емоційнішим. У процесі використання жестів необхідно контролювати, щоб вони відповідали змісту та темпу розповіді й руху, були різноманітними та доречними (для цього їх потрібно тренувати), не повторювалися безперервно, а використовувалися тільки за необхідністю.

Для посилення показу екскурсовод користується вказівками, які розрізняють:

1) за часом їхнього впливу на аудиторію:

– до зустрічі з екскурсійним об'єктом, до початку спостереження;

– у процесі показу об'єкта, коли він перебуває в полі їхнього зору;

– наприкінці спостереження з метою повідомити методику самостійного огляду екскурсантами подібних об'єктів у майбутньому.

2) за рекомендованими діями екскурсантів:

– вказівки, які спрямовують увагу екскурсантів на певний об'єкт, виділяють об'єкт із ансамблю або з ряду подібних йому з навколишнього середовища (природа,

забудова); – вказівки, що орієнтують екскурсантів на певні частини або деталі об'єкта;

– вказівки, які рекомендують порівняти певний об'єкт з яким-небудь іншим, баченим ними раніше або таким, що знаходиться в полі зору екскурсантів;

– звернути увагу на особливості, що пояснюють об'єкт показу з метою його глибшого розуміння;

– пропонують зробити висновки на підставі власних спостережень.

Якщо поруч із цільовим об'єктом екскурсії знаходиться інший, який не стосується екскурсії, але привабливіший і такий, що впадає в очі екскурсантам, екскурсійною методикою рекомендуються такі шляхи вирішення цієї проблеми:

– надати коротку екскурсійну довідку про об'єкт, а потім перейти до показу цільового об'єкта;

– розмістити екскурсійну групу в такий спосіб, щоб сторонній об'єкт не підпадав в поле зору екскурсантів;

– не надавати жодної інформації про сторонній об'єкт.

Підсумовуючи все викладене вище можливо узагальнити особливості показу на екскурсії, які наочно представлені на рис. 9.

Рис. 9. Особливості екскурсійного показу

Методичні прийоми показу. Прийом демонстрації об'єкта – прийом показу, за допомогою якого проводиться спостереження тільки зовнішнього вигляду об'єктів, або окремих його частин. Цей прийом спрямований на накопичення зорових вражень екскурсантами.

Прийом екскурсійного аналізу – прийом показу, який дозволяє досліджувати екскурсійні об'єкти шляхом уявного розчленування спостережуваного об'єкта на складові частини, з виокремленням окремих деталей, ознак, елементів із метою докладнішого його вивчення. Цей прийом доволі часто використовується на різних за тематикою і формою проведення екскурсій, оскільки об'єктивне і правильне сприйняття екскурсійних об'єктів можливе тільки за умов їхнього розподілу на складові частини. Розрізняють такі види прийому екскурсійного аналізу:

– історичний аналіз – дозволяє виявити риси, властиві певному історичному періоду, зрозуміти зв'язок екскурсійного об'єкта з історичними подіями;

– мистецтвознавчий аналіз – здебільшого використовується під час аналізу витворів

образотворчого мистецтва та архітектурних пам'яток. Його мета – допомагати зрозуміти ідею, творчій задум автора мистецького твору, визначити техніку виконання, виявити засоби та прийоми, які використав автор для створення художнього образу;

– природничо-науковий аналіз виявляє суттєві властивості екскурсійних об'єктів за допомогою знань і закономірностей певних галузей науки. Аналіз притаманний природничим та виробничим екскурсіям.

Прийом попереднього огляду – прийом показу, за допомогою якого проводиться орієнтація екскурсантів у просторі та надається узагальнене уявлення про об'єкт. Цей прийом використовується тоді, коли екскурсанти тільки підійшли на місце розташування об'єкта і становить першу сходинку спостереження об'єкта. Прийом дозволяє вилучити з подальшого показу об'єкти, які не входять в екскурсію.

Існують два варіанти використання прийому:

1. Перший починається зі слів екскурсовода: «А це об'єкт N, ознайомтеся з ним». У такий спосіб він запрошує екскурсантів самим провести первісне спостереження об'єкта, ознайомлення з його зовнішнім виглядом, побачити певні деталі. Після цього екскурсовод націлює увагу групи на визначення сутності об'єкта.

2. Другий варіант використання прийому попереднього огляду полягає в тому, що початком слугує коротке вступне слово екскурсовода, в якому він орієнтує групу на те, що саме варто побачити в процесі спостереження об'єкта, які його властивості й конкретні особливості рекомендується виявити під час спостереження.

Прийом панорамного показу – прийом показу, який використовується для демонстрації екскурсантам краєвиду місцевості – панорами. Для здійснення панорамного показу можуть бути використані вежі, дзвіниці, кріпосні стіни, мости та інші високі точки, звідки відкриваються панорами міста, поля бою, долини ріки. Для активізації сприйняття екскурсантами широкої картини, що відкривається перед ними, необхідно в спостережуваній панорамі виявити композиційний центр і звернути на нього увагу групи. Інша особливість панорамного показу полягає в тому, що в поле зору екскурсантів потрапляє безліч об'єктів. Екскурсовод повинен показати ті об'єкти, які розкривають тему, перейшовши від загального показу панорами до окремих частин, зрозуміло вказівками, поясненнями, жестами виділяючи їх із загальної картини місцевості.

Прийом зорової реконструкції (відтворення). Термін «реконструкція» означає відновлення первісного виду (вигляду) чого-небудь. Це прийом показу, за допомогою якого відтворюються шляхом образної розповіді певна історична епоха, подія, пам'ятне місце, об'єкт який не зберігся, або частково збережений об'єкт, а також для відтворення майбутнього вигляду об'єктів. Для ефективнішого використання цього прийому рекомендується використовувати експонати «портфеля екскурсовода». Успіх використання прийому залежить від підготовленості екскурсовода, який насамперед сам повинен чітко уявляти подію або вигляд об'єкта.

Прийом зорового монтажу – це одним із варіантів методичного прийому реконструкції. Екскурсовод, використовуючи прийом зорового монтажу, відновлює потрібний образ, підсумовуючи зовнішній вигляд декількох об'єктів, а також їхніх окремих частин. Складові частини можуть бути «запозичені» з тих об'єктів, які цієї миті спостерігаються екскурсантами, з загально відомих об'єктів, або з тих, які вже спостерігалися на цій екскурсії.

У зоровому монтажі також можуть бути використані фотографії, креслення, малюнки з «портфеля екскурсовода».

Прийом локалізації – прийом, за допомогою якого конкретизується показ місця розташування об'єкта або проходження певної події в реальному оточенні. Цей прийом дає можливість обмежити увагу екскурсантів певними межами на місцевості й не відволікатися на оточуючі об'єкти. Під час викладу матеріалу цей прийом передбачає: перехід від загального до часткового, проведення показу в чіткій хронологічній послідовності проходження подій, використання вказівних жестів та словосполучень типу

«З саме цього місця», «Саме тут», «Звідсіля», «У цьому напрямі». Емоційний вплив, який справляє на екскурсантів цей прийом, особливо, якщо він використаний зненацька, у професійній термінології отримав назву «влада місця».

Прийом абстрагування – прийом показу, який становить уявний процес виділення із цілого яких-небудь частин із метою подальшого глибокого спостереження. Цей методичний прийом дозволяє екскурсантам розглянути ті ознаки об'єкта, які є основою для розкриття теми (підтеми). Прийом абстрагування побудований на спостереженні:

а) одного з об'єктів за допомогою уявного відволікання від інших об'єктів, розташованих поруч;

б) однієї з частин об'єкта (поверху, балкона, ганку тощо) для відволікання від інших його частин, які менш істотні або не потрібні для розгляду.

Прийом зорового порівняння – прийом показу, за допомогою якого встановлюється схожість і відмінності між екскурсійними об'єктами, або їхніх окремих деталей. У цьому разі порівнюють один з одним як схожі, так і різні за своїм зовнішнім виглядом об'єкти. Однак порівняння об'єкта, який знаходиться перед очима екскурсантів, здійснюється з іншим об'єктом, який екскурсанти бачать у найближчому оточенні. Використання прийому зорового порівняння дає змогу екскурсантам уявити справжню величину об'єкта (наприклад висоту пам'ятника, довжину кріпосних стін, ширину вулиці), дозволяє скоротити 80 кількість цифр у розповіді, число використовуваних фактів і прикладів, час, затрачений на пояснення.

Прийом зорової аналогії або асоціації – підвид прийому зорового порівняння, який базується на порівнянні: – об'єкта, який знаходиться перед очима екскурсантів з об'єктом, який екскурсанти вже бачили на цій екскурсії; – порівняння об'єкта, який знаходиться перед очима екскурсантів із гарно добре відомими об'єктами; – порівняння об'єкта, який знаходиться перед очима екскурсантів із графічним зображенням іншого. Механізм дії цього прийому полягає в тому, що екскурсовод «ставить» перед екскурсантами два об'єкти, до того ж тільки один із них фізично перебуває перед їхніми очима.

Прийом зорової аналогії складніший, ніж прийом зорового порівняння. Завдання екскурсовода, який використовує цей прийом при показі об'єкта – залучити екскурсантів до активного пошуку аналогії, викликати в пам'яті уявлення про зовнішній вигляд аналогічного об'єкта, який вони вже бачили. У цьому разі в кожного екскурсанта може бути своя аналогія. Особливо ефективно використовувати цей прийом на аналогії за подібністю.

Однак іноді використовується також аналогія за розбіжністю, на підставі контрастності вражень від об'єктів і виділення на цій основі відмінних ознак.

Прийом інтеграції – прийом показу, що будується на об'єднанні окремих частин спостережуваного об'єкта в єдине ціле. Показуючи екскурсійний об'єкт, екскурсовод об'єднує різні сторони, деталі, властивості в єдине ціле. Наприклад, прийом інтеграції може бути використаний у процесі показу архітектурного ансамблю. Спочатку показується кожна будівля окремо, далі екскурсовод поєднує (інтегрує) зорові враження, отримані екскурсантами під час спостереження окремих об'єктів. На кінцевому етапі показу група спостерігає ансамбль як єдність декількох будівель, а екскурсовод формулює висновки, характеризуючи ансамбль загалом.

Прийом перемикання уваги – прийом показу, який заснований на отриманні контрастних вражень від спостережуваних об'єктів. Наявність контрасту збагачує новими враженнями. Порівняння об'єктів дозволяє краще зрозуміти спочатку спостережуваний об'єкт. Для забезпечення дієвості прийому рекомендується обирати доволі різні об'єкти. Наприклад, екскурсовод пропонує перенести погляд із будинку, побудованого на початку минулого століття, на сучасну багатоповерхову будівлю або перехід від спостереження панорами міста до спостереження об'єктів природи.

Методичний прийом руху – прийом показу який полягає у пересуванні екскурсантів і дозволяє виявити найхарактерніші деталі об'єктів. У цьому разі мається на увазі як

пішохідний рух, так і переміщення екскурсійної групи в транспорті.

Рух існує у трьох варіантах:

1. Рух екскурсантів поблизу об'єкта з метою кращого його спостереження (наприклад огляд кріпосних стін, рух екскурсантів уздовж конвеєра на заводі тощо).
2. Рух (обхід) навколо екскурсійного об'єкту – будівлі, споруди, пам'ятника.
3. Рух до об'єкта. Методично він побудований таким чином, що в ході пересування групи об'єкт починає поступово вимальовуватися, виникаючи й збільшуючись у розмірах на очах екскурсантів.

Розповідь під час руху доволі обмежена, здебільшого використовуються прийоми екскурсійної довідки чи опису. Бажано здійснювати розповідь під час коротких зупинок, а не в процесі руху. При показі переважає самостійний огляд, але на підставі попередніх рекомендацій щодо його методики зроблених екскурсоводом.

Найбільшу ефективність цей прийом дає в тих випадках, коли екскурсантам надається можливість: відчутти динаміку події, об'єктивніше оцінити реальні розміри об'єкта, розташування окремих його частин, які невидимі під час статичного спостереження, відчутти внутрішню атмосферу об'єкта, його планування тощо.

Показ меморіальної дошки – прийом показу, заснований на показі меморіальної дошки встановленій на об'єкті або місці проходження подій. За наявності на екскурсійному об'єкті меморіальної дошки екскурсоводу варто починати з аналізу об'єкта й розповіді про події що, з ним пов'язані. Тільки після цього увага екскурсантів звертається на меморіальну дошку, яка встановлена на даному об'єкті. Якщо меморіальна дошка добре видна екскурсантам і вони вже прочитали напис на ній, екскурсоводу не потрібно зачитувати її вголос. Висвітлення підтеми може бути розпочате з меморіальної дошки в тому разі, якщо вона встановлена на об'єкті, спорудженому на місці, де відбулася історична подія, тобто об'єкт, про який йде мова, не зберігся.

Показ під час автобусної екскурсії. Для автобусної екскурсії можливі чотири види показу:

1) під час руху автобуса, із вікон, при швидкості 50-60 км/год. екскурсовод коментує те, що бачать екскурсанти. Такий вид показу об'єктів притаманний шляховій екскурсійній інформації;

2) спостереження з вікон у процесі вповільненого руху автобуса під час проїзду повз об'єкти, що добре сприймаються зором. Це дає можливість оглянути об'єкти, одержати поверхнєве враження про них. Зазвичай такий показ використовується для ознайомлення з додатковими об'єктами;

3) спостереження об'єктів на зупинці автобуса без виходу екскурсантів із салону. Показ ведеться з вікна автобуса. Відбувається глибше ознайомлення з об'єктом, проте можливість використання методичних прийомів обмежена;

4) на зупинці з виходом екскурсантів з автобуса. Відбувається найглибший показ. Використовуються будь-які методичні прийоми показу.

6.3. Методичні прийоми розповіді в екскурсії

Розповідь – умовно прийнята в екскурсійній справі назва усної частини екскурсії, тобто відомості й пояснення, стосовно об'єктів, які екскурсовод демонструє групі. Розповідь є невід'ємним елементом екскурсії. Однак її значення в екскурсії другорядне, оскільки вона є тільки доповненням до показу зорового матеріалу. Розповідь завжди безперервно пов'язана з показом і має підпорядковуватися йому. Співвідношення показу та розповіді на різних екскурсіях не однаково.

Тривалість розповіді змінюється залежно від змісту підтеми та характеру об'єктів, проте, не зважаючи на це, вона не повинна бути занадто значною, щоб не перетворювати екскурсію в лекцію. Розповідь стосовно показу звучить у різний час:

- 1) до показу, коли розповідь випереджає спостереження об'єкта екскурсантами;
- 2) у процесі показу;
- 3) після показу.

Із трьох наведених варіантів найефективнішим є другий, коли слово безпосередньо взаємодіє з об'єктом і з найповніше розкриває тему. Розповідь на екскурсії в повному обсязі готується заздалегідь, фактично це індивідуальний текст екскурсовода. Недоречно розглядати розповідь екскурсовода як імпровізацію. Водночас це не означає, що в розповіді екскурсовода не може бути експромту. Мова йде про приклад, виклад факту, цитуванні невеликого вірша або уривку з художнього твору, включення яких у розповідь викликається складом групи або значною подією, яка тільки що відбулося в житті певного міста, країни. Важливою особливістю розповіді на екскурсії є те, що значна частина екскурсійної інформації завдяки майстерності екскурсовода перетворюється в зорові образи. Завдання екскурсовода – зробити свою розповідь такою, щоб вона зорově сприймалась, а екскурсантів – запам'ятати розповідь «зорово».

Розповідь екскурсовода виконує наступні завдання:

1. Визначає об'єкт;
2. Коментує, пояснює, доповнює побачене;
3. Реконструює, відновлює те, що не може цієї миті побачити екскурсант (об'єкти, їхні частини, події);
4. Характеризує об'єкти (виявляє їхні якості), допомагає екскурсантам правильно побачити, зрозуміти й оцінити об'єкти, зокрема і такі властивості об'єкта, які зорово не сприймаються;
5. Допомагає зробити потрібні висновки на підставі побаченого.

Основні вимоги до розповіді схематично наведені на рис. 10.

Рис.10. Вимоги до розповіді

Особливості розповіді на екскурсії

1. Підпорядкованість розповіді показу.
2. Залежність розповіді від швидкості пересування групи.
3. Використання в розповіді зорових доказів.
4. Адресність розповіді.

5. Конкретність екскурсійної розповіді.
6. Стверджуючий характер розповіді.
7. Монологічний характер розповіді.
8. Наявність підтексту.

Підтекст – це внутрішній, додатковий (схований у мові) зміст тексту, розповіді екскурсовода. Підтекст знаходить вираження в почуттях екскурсовода, емоційній насиченості його розповіді, у жестах і міміці, у тональності мови. *Суть підтексту* – відношення екскурсовода до об'єкта, оцінка певного факту або якоїсь деталі у матеріалі що викладається.

В екскурсії використовують дві форми розповіді:

а) оповідальна розповідь, що дає екскурсантам чітке уявлення про те, де й у який спосіб відбувалися події;

б) реконструктивна розповідь, завданням якої є відновлення перед думкою екскурсантів того або іншого об'єкта (будівлі, споруди, пам'ятного місця).

Мова екскурсовода під час розповіді повинна відповідати певним критеріям:

– критерій ясності – дохідливість і доступність мови для аудиторії;

– критерій точності – відповідність змісту мови думкам екскурсовода, меті й темі екскурсії;

– критерій чистоти мови – логічно виправдане використання екскурсоводом мовних засобів.

Методичні прийоми розповіді

Приєм екскурсійної довідки – прийом розповіді, за допомогою якого повідомляються тільки короткі відомості про спостережуваний об'єкт: дата виникнення, автори, розміри, призначення. Екскурсійна довідка фіксує головне і повинна бути лаконічною. Здебільшого прийом екскурсійної довідки використовується для додаткових об'єктів у тематичних екскурсіях, часто його застосовують у позаміських та оглядових екскурсіях.

Приєм опису – прийом розповіді, за допомогою якого послідовно викладаються особливості об'єктів, їхній зовнішній вигляд. Приєм використовується також для опису процесів, явищ, подій. Приєм полягає в послідовному перерахуванні найважливіших якостей і властивостей об'єкта. Приєм ставить своїм завданням надати допомогу в правильному відображенні об'єкта у свідомості екскурсантів (форма, обсяг, з якого матеріалу виготовлений, розташування щодо навколишніх об'єктів). Опису об'єкта властиві точність, конкретність.

На відміну від опису об'єктів опис історичних подій має образний характер, розповідь повинна викликати в екскурсантів зорові образи, дозволяє їм подумки уявити, як відбувалася подія.

Отже, прийом опису подій має підлеглий характер, замикаючись із методичним прийомом зорової реконструкції. В автобусній екскурсії прийом опису використовується під час усіх різновидів показу як із виходом екскурсантів з автобуса, так і без виходу (спостереження об'єктів з вікна й під час руху автобуса на маршруті).

Приєм характеристики – прийом розповіді, що полягає у визначенні відмітних властивостей і якостей предмета, явища, людини. На відміну від прийому опису прийом характеристики дає найповніше уявлення про певний об'єкт, дозволяє краще зрозуміти його сутність. Приєм опису стосується лише зовнішніх сторін об'єкта, не даючи характеристик його внутрішніх, невидимих оку властивостей і якостей.

При використанні прийому характеристики дається оцінка якісних сторін об'єкта, таких як пізнавальна цінність, художні вартості, оригінальність авторського рішення, виразність, збереженість тощо.

Приєм характеристики можливо використати, наприклад, при: визначенні економічної ролі міста в господарстві країни; характеристиці окремих особистостей; характеристиці творчості письменника чи художника.

Прийом пояснення – прийом розповіді, в якому форма викладу матеріалу передбачає, крім довідки про історичну подію, розкрити сутність і причини, що її викликали, висвітити внутрішні зв'язки в об'єкті. Найчастіше цей прийом використовується у виробничих і природознавчих екскурсіях, де в розповіді пояснюються внутрішні зв'язки процесів і явищ. В екскурсіях з показом творів образотворчого мистецтва екскурсовод пояснює зміст зображеного художником у картині, зміст пам'ятника монументальної скульптури. В архітектурній екскурсії за допомогою цього прийому виявляються особливості конструкції будівлі, типові риси цілого ансамблю.

Особливість прийому пояснення полягає в тому, що розповідь про об'єкт має доказовий характер.

Прийом коментування (репортажу) – прийом розповіді, який використовується для об'єктів, які демонструються в процесі розвитку або руху. Прикладом таких об'єктів є конвеєр на виробництві, будівництво об'єкта, рух транспорту по магістралі. Текст розповіді у цьому разі становить коротке повідомлення екскурсовода про подію, явище, процес, очевидцями яких є екскурсанти, до того ж звертається увага на зміни в спостережуваному об'єкті. Також цей прийом доречно використовувати під час показу експозицій музеїв і виставок як пояснення до експонатів, під час проходження подій, які не були заплановані в екскурсії, наприклад монтаж сцени для святкового концерту на центральній площі міста. Складність використання такого прийому полягає в тому, що розповідь у значній своїй частині не підготовляється заздалегідь, вона не входить цілком в індивідуальний текст екскурсовода, а має характер імпровізації.

Прийом цитування – прийом розповіді, за яким в екскурсію вводять точні уривки з художніх творів (проза, вірші), історичних документів та краєзнавчої літератури. Цитата в екскурсії може виконувати два різні завдання: або викликати у свідомості екскурсантів зоровий образ, або бути доказом запропонованої в розповіді тези. Якщо цитата доволі велика, вона може бути зачитана екскурсоводом. Для цього її переносять на картку або записують у будь-який електронний пристрій. Короткі цитати та вірші викладаються екскурсоводом напам'ять. Не потрібно перевантажувати екскурсію зайвою кількістю цитат; доцільніше обирати невеликі та яскраві цитати.

Прийом літературного монтажу – прийом розповіді, який полягає в підборі різних частин літературних творів одного або кількох авторів в єдину художню і смислову цілісність, з метою збагачення розповіді яскравішою характеристикою екскурсійного об'єкта, події чи особистості. Цей прийом надає розповіді екскурсовода образності, емоційності, драматизму. За допомогою цього прийому можливо розкрити одну підтему екскурсії або одне з основних її питань.

Прийом питань-відповідей – прийом розповіді, суть якого полягає в тому, що в процесі розповіді екскурсовод задає різні запитання екскурсантам із метою їхньої активізації. Більша частина запитань не розрахована на те, щоб одержати на них які-небудь відповіді від учасників екскурсії. Усі питання на екскурсії можна розділити на декілька видів:

а) питання, на які екскурсовод відразу ж або після закінчення деякого часу сам дає відповідь, продовжуючи свою розповідь за темою;

б) питання, що становлять собою твердження чого-небудь у запитальній формі, або так звані риторичні запитання – питання, які ставляться самому собі як спроба поглибити розуміння ситуації;

в) питання екскурсовода, на які відповідають екскурсанти, що загострюють увагу екскурсантів до змісту екскурсії, вносять деяку розрядку й допомагають краще усвідомити підтему.

Прийом посилання на очевидців – прийом розповіді, який дозволяє посилити образність відтворення події. Посилається в своїй розповіді екскурсовод на певних осіб (при цьому називають їхні прізвища, імена, посади) або групи осіб, які були учасниками подій, передаючи екскурсантам їхні спогади. Посилатися можливі не тільки на

особистості але й на неживі об'єкти, наприклад «... ці стіни багато чого бачили...», «це дерево пам'ятає коли...». Прийом завдань – прийом розповіді, який знаходить вираження в звертанні до екскурсантів: «Подумайте, чому цей пам'ятник так названий?» «Згадайте, на що схожа ця вежа?» «Які прикмети на місцевості говорять про 86 минуле?». Коли екскурсовод дає подібні завдання, він не припускає, що учасники їх відразу виконають.

Прийом націлює увагу екскурсантів на певний об'єкт, певну його частину, на ті деталі, розуміння яких важливо для засвоєння питань підтеми. Завдання цього прийому – зацікавити екскурсантів, змусити їх задуматися, активізувати їхню розумову діяльність, збудити уяву. Що стосується відповідей на ці питання, екскурсовод дає їх надалі самостійно, немов би підсумовуючи думки екскурсантів.

Прийом новизни матеріалу – прийом розповіді, який полягає в тому, що в процесі розповіді за темою повідомляються факти й приклади, невідомі екскурсантам. Цей прийом використовується екскурсоводом тоді, коли необхідно привернути увагу групи до об'єкта, зробити сприйняття спостережуваного ефективнішим.

Прийом співучасті – прийом розповіді, який виконує завдання активного залучення екскурсантів до подій про які йдеться в розповіді, Робиться це за допомогою, наприклад звертання до групи: «Уявіть собі, що ми з вами перебуваємо на цьому полі під час наступу ворожих військ». Пізніше за допомогою прийому зорової реконструкції відновлюється картина бою.

Прийом дискусійної ситуації – прийом розповіді, метою якого є створити за допомогою інформації про об'єкт дискусійну ситуацію. Цей прийом дає можливість замінити монологічну форму подачі екскурсійного матеріалу відкритим діалогом. Свій погляд стосовно запропонованого положення висловлюють два-три екскурсанти. Пізніше екскурсовод, підводячи підсумки, доходить необхідних висновків. Такий прийом варто використовувати досить обережно, ретельно підбираючи матеріал і всебічно вивчаючи питання, на якому заплановане використання цього прийому. Крім того, екскурсовод повинен вміти вчасно припинити дискусію, щоб вона не спричинила значні суперечки між членами групи і згодом направити екскурсію в необхідне русло.

Прийом персоніфікації – прийом розповіді, який використовується для створення уявного образу певної людини. Рекомендується робити це за допомогою яскравої розповіді про окремі епізоди з життя тих людей, з якими пов'язана тема екскурсії, або на підставі опису якої-небудь історичної події, в якій ця особистість брала участь.

Прийом проблемної ситуації – прийом розповіді, який полягає в тому, що екскурсовод ставить проблему, пов'язану з темою екскурсії. Постановка проблеми перед екскурсантами змушує їх задуматися й почати пошук правильної відповіді на поставлене екскурсоводом запитання, розібратися в ньому, зрозуміти зв'язки та закономірності об'єкта. У ряді випадків екскурсантам пропонується знайти альтернативу запропонованому рішення питання.

Прийом відступу – прийом розповіді, який полягає в тому, що в процесі розповіді екскурсовод відходить від теми: читає вірш, наводить приклади зі свого життя, розповідає зміст кінофільму, художнього твору. Цей прийом прямо не пов'язаний зі змістом екскурсії, тому іноді його називають «прийомом освіжаючого відступу». Його завдання – зняти втому екскурсантів.

Прийом індукції – прийом розповіді, який застосовується, коли необхідно зробити перехід від часткових, одиничних випадків і фактів до загальної картини, загальних висновків. У цьому разі екскурсовод від характеристики одного пам'ятника переходить до характеристики цілого ансамблю або системи інженерних споруд.

Прийом дедуції – прийом розповіді, який застосовується при переході від загального до часткового. У ряді випадків обидва ці прийоми використовуються при показі одного об'єкта. Кожний із них застосовується як взаємне доповнення.

Клімактеричний прийом – прийом розповіді, який ґрунтується на викладенні екскурсійного матеріалу в такій послідовності: спочатку повідомляються менш цікаві та

малозначні факти й аргументи, потім – значніші й, нарешті, найцікавіші. Така послідовність сприяє наростанню інтересу екскурсантів до розповіді.

Антиклімактеричний прийом – прийом розповіді, який полягає в тому, що виклад екскурсійного матеріалу починається з найцікавіших фактів і прикладів про об'єкти. У такий спосіб екскурсовод викликає в екскурсантів інтерес до об'єкта з самого початку ознайомлення з ним.

Підводячи підсумки стосовно використання двох головних екскурсійних методів зазначимо, що важливою складовою якісного проведення екскурсії є оптимальне поєднання показу і розповіді з максимальним використанням їхніх різноманітних прийомів. Екскурсоводу, який виконує роль керівника в процесі сприйняття матеріалу необхідно прагнути до перетворення в єдине ціле показу і розповіді, коли вони починають активно взаємодіяти, певним чином зливатися, коли один елемент вже не може замінити інший і утворюють єдине ціле – екскурсію.

Окрім методичних прийомів показу та розповіді в екскурсіях використовуються також інші прийоми, які сприяють кращому засвоєнню екскурсійного матеріалу. Для зручності в екскурсознавстві вони об'єднуються в групу під назвою «особливі методичні прийоми».

6.4. Особливі методичні прийоми проведення екскурсії

Зустріч екскурсантів з очевидцем подій – прийом, що робить екскурсію більш документальною і доказовою. У цьому разі повинна забезпечуватися документальність виступів учасників подій. Фактичний матеріал, який використовується, ретельно перевіряється. Виступ має бути коротким за часом і за можливістю не повторювати тієї інформації, яка вже була повідомлена екскурсоводом. Після виступу можна організувати бесіду з відповідями на питання екскурсантів.

Для цього екскурсовод завчасно спілкується з запрошеним, обговорює зміст його виступу, допомагає в його підготовці.

Прийом дослідження – використовується для активізації сприйняття змісту екскурсії шляхом проведення невеличкого простого досвіду екскурсантами під керівництвом екскурсовода. Наприклад: визначити вік дерева за розміром його стовбура за допомогою сантиметрової стрічки; визначити глибину колодязя за допомогою палаючого аркуша паперу, який, падаючи, висвітлює спочатку стінки, потім далеке дно; оцінити глибину ущелини кинутим камінцем; швидкості течії; прозорості води; ваги.

Такий прийом можна використовувати на всіх екскурсіях, але ефективніший він на природничих та краєзнавчих екскурсіях із дітьми й підлітками.

Прийом демонстрації наочних матеріалів включених у «портфель екскурсовода». Демонстрація матеріалів із «портфеля екскурсовода» може проводитися з використанням низки особливих методичних прийомів.

Найбільшого поширення одержав ілюстративний прийом – коли розповідь екскурсовода супроводжується показом експоната.

Прийом коментування – показ експоната передує розповіді.

Розповідь є тільки поясненням до експоната з «портфеля» (під час показу будівлі демонструється фотографія її внутрішнього оздоблення з подальшими коментарями екскурсовода)

Прийом контрасту, коли фотографія (або малюнок) показується для переконання екскурсантів у тому, як змінилося історичне місце (площа, вулиця, будівля), яке цієї миті оглядають екскурсанти.

Використання технічних засобів. Широке застосування різноманітних технологічних пристроїв є ознакою сучасного стилю життя і не оминає екскурсійної діяльності. До технічних засобів на екскурсії належать: наявні в салоні транспортного засобу аудіо й відеоапаратура, переносні портативні колонки, індивідуальна звукопідсилююча апаратура екскурсовода, комплекти радіо-гід.

6.5. Екскурсійна техніка: сутність та основні вимоги

Екскурсійна техніка – це сума рекомендацій із питань організації проведення екскурсії. Ці рекомендації стосуються всіх учасників екскурсії: екскурсантів, екскурсовода, водія. Варто зазначити, що ефективність екскурсії багато в чому залежить від дотримання вимог техніки її проведення, що забезпечує належний порядок у групі та створює умови для прийняття екскурсійного матеріалу.

Володіння елементами екскурсійної техніки є невід’ємною складовою професійної майстерності екскурсовода а ступінь володіння нею характеризує його керівничі якості. Усі вимоги щодо техніки ведення екскурсії розробляються під час її підготовки й ретельно описуються в методичній розробці.

До числа вимог екскурсійної техніки належать:

1. Перевірка екскурсоводом необхідної документації.
2. Знайомство з групою. Місце початку екскурсії.
3. Розміщення групи біля об’єктів.
4. Вихід і повернення екскурсантів у транспортний засіб.
5. Пересування екскурсантів.
6. Місце екскурсовода під час екскурсії.
7. Дотримання часу, відведеного на екскурсію загалом і розкриття окремих підтем.
8. Техніка проведення розповіді під час руху транспорту.
9. Відповіді на запитання екскурсантів.
10. Паузи в екскурсії.
11. Техніка використання «портфеля екскурсовода».
12. Дотримання елементів ритуалу.

Розглянемо кожен пункт докладніше.

1. *Перевірка екскурсоводом необхідної документації* До початку проведення екскурсії екскурсовод повинен перевірити й мати в наявності: затверджену методичну розробку екскурсії; затверджену схему маршруту руху транспортного засобу або групи (під час пішохідної екскурсії); матеріали «портфеля екскурсовода»; договір на екскурсійне обслуговування; список екскурсантів, завірений печаткою організації, яка замовила екскурсійне обслуговування; бейдж.

2. *Знайомство екскурсовода з групою* Екскурсовод, увійшовши в автобус, знайомиться з групою: він вітається із присутніми, називає своє прізвище, ім’я, по батькові, туристсько-екскурсійне підприємство, яке він представляє, знайомить екскурсантів із водієм автобуса. Важливо, щоб із самого початку екскурсовод підкорив свої дії сталим правилам спілкування із групою. Він не відразу починає говорити. Виникає пауза, що триває десять-двадцять секунд. Відбувається перше знайомство, від нього багато в чому залежать подальші контакти екскурсовода з групою. Екскурсанти поступово замовкають, зручніше розсідаються, їхня увага перемикається на екскурсовода.

Потрібно також розрізняти місце зустрічі та посадки екскурсійної групи в автобус та місце початку екскурсії. Місце зустрічі групи визначається при спілкуванні виконавця екскурсійної послуги із замовником (це може бути подвір’я школи, зручне для паркування місце, відоме місцевим жителям, центральний вхід готелю). Якщо місце початку екскурсії і посадки групи в автобус збігається, то екскурсовод знайомиться з групою та після відразу робить вступну частину. Якщо екскурсовод заходить в автобус одночасно з групою, а відстань до першого об’єкта ще доволі значна, він не розпочинає відразу своє вступне слово. У цьому разі екскурсовод знайомиться з групою, сповіщає екскурсантів про місце початку екскурсії, а по дорозі до нього викладає шляхову екскурсійну інформацію.

Вступна частина екскурсії робиться неподалік від об’єкта, де розкриваються перша підтема на підході чи під’їзді до нього. Як вже було зазначено вступ складається з двох частин: інформаційної та організаційної. Від вдалого викладення кожної з них залежить подальше проходження екскурсії.

3. *Розміщення групи біля об’єктів* Розміщення групи біля об’єкта повинне

забезпечувати гарну видимість і чутність для всіх її членів. У процесі розробки екскурсії, зазвичай, визначається декілька варіантів розміщення групи для спостереження екскурсійного об'єкта. Робиться це на той випадок, коли місце, визначене методичною розробкою, зайнято іншою групою або коли сонячні промені світять в очі, заважаючи оглядати об'єкт. У жаркий час використовують можливості для розташування груп у тіні. На випадок дощу передбачається варіант розміщення екскурсантів під дахом, під кроною дерев. В окремих випадках методика потребує, щоб для огляду об'єкта було обрано декілька точок спостереження: далека, якщо об'єкт показується разом з навколишнім середовищем або іншими об'єктами; ближня, якщо аналізуються окремі деталі будинку, споруди, місцевості, об'єкти природи. У разі одночасного розташування декількох груп біля одного об'єкта між ними повинна бути збережена така відстань, щоб один екскурсовод своєю розповіддю не заважав іншому, щоб одна група не заслоняла іншій об'єкт спостереження. Важливою умовою при виборі місця розташування є також забезпечення безпеки екскурсантів, особливо під час огляду об'єктів, які знаходяться біля транспортних артерій, зонах проведення будівництва та ремонтних робіт, на промислових підприємствах. Самим розповсюдженим варіантом розстановки групи біля об'єкта є розміщення на півколом, однак можливо (за наявності відповідних умов) використовувати й інші варіанти – кільцем навкруги об'єкта, тупим кутом, в два-три ряди (на сходах, чи підвищених елементах рельєфу місцевості).

4. *Вихід й повернення екскурсантів в автобус* Цей елемент техніки є доволі важливим для збереження цілісності групи. Він також має велике значення для уникнення непередбачуваних ситуацій. До виходу екскурсантів потрібно готувати заздалегідь. У тих випадках, коли це не робиться, значна частина групи залишається сидіти в автобусі, не виходячи для спостереження пам'яток на місці їхнього розташування. Для того щоб цього не відбувалося, рекомендується кількість зупинок із виходом групи називати у вступному слові, пояснивши значення таких виходів, зацікавивши учасників екскурсії екзотичністю, незвичайністю об'єктів.

На зупинках, де передбачений вихід екскурсійної групи, екскурсовод виходить першим, показуючи приклад групі й визначаючи напрям її руху до об'єкта. А дочекавшись, коли приблизно половина групи вже вийшла, починає рух до об'єкта, у такий спосіб кваплячи вихід іншої частини групи. У тих випадках, коли в екскурсіях улаштовуються інші зупинки, наприклад, санітарні або для придбання сувенірів, екскурсовод повідомляє точний час (година й хвилини, в іншому разі можна сказати, через скільки хвилин, годин, на випадок, якщо годинники екскурсовода й екскурсантів налаштовані по-різному) призначається відправлення автобуса.

Важливим є прохання екскурсовода запам'ятати (сфотографувати, записати) зовнішній вигляд та номери автобуса і дати точне місце його очікування на випадок, якщо наприкінці знайомства екскурсантам буде надано вільний час, а їх повернення в автобус буде проходити самостійно, тобто екскурсовод чекатиме вже біля транспорту. За бажанням екскурсовод може залишити екскурсантам свій телефонний номер на випадок, якщо хтось загубиться і відставатиме від групи.

Під час посадки групи в автобус екскурсовод повинен перевірити наявність всіх екскурсантів. Зробити це він може декількома шляхами:

- після того, як екскурсанти розмістилися на місцях перерахувати вільні й звірити їхню кількість із тією, що була на початку;
- екскурсовод стоїть праворуч від входу й подумки перераховує екскурсантів, які входять у салон.

Однак такий спосіб доволі незручний, якщо входів два, то дуже легко збитися;

- традиційно запитати: «Усі бачать своїх сусідів, ніхто не загубився?»;
- зробити перевірку екскурсантів шляхом підрахунку або за списком (однак такий шлях є доволі громіздким, займає багато часу, викликає комічні ситуації і порушує перебіг екскурсії).

Переконавшись у тому, що зібралися всі учасники екскурсії, екскурсовод входить в автобус останнім і подає умовний знак водієві про початок руху.

5. *Пересування екскурсантів* Екскурсовод повинен керувати пересуванням групи, задаючи екскурсантам рекомендації щодо темпу та напрямку руху, використовуючи відповідні фрази: «Прошу рухатися швидше», «На розі вулиці повертаємо праворуч», «Зупиняємося біля світлофора», «Прошу Вас не відставати». Пересування екскурсантів здійснюється тільки групою.

6. *Місце екскурсовода* – у центрі групи, декілька людей ідуть попереду, більша частина поруч, інші – за екскурсоводом. Важливо, щоб група не розтягувалася: відстань між її головною частиною й тими, хто йде останніми, не повинна перевищувати 5-7 метрів. Темп руху групи залежить від її складу, рельєфу місцевості, небезпечних зон тощо.

У пішохідних екскурсіях темп завжди повільний, оскільки об'єкти розміщуються доволі близько. У транспортних екскурсіях темп пресування від транспорту до об'єктів швидший. Коли екскурсовод вже дійшов до об'єкта, то він не відразу розпочинає розповідь, а очікує, щоб підійшла вся група.

Місце екскурсовода Екскурсовод в автобусі повинен займати таке місце, звідки йому добре видні ті об'єкти, про які мова йде на екскурсії, але щоб у полі його зору перебували й всі екскурсанти. Водночас екскурсанти повинні його бачити. Зазвичай, це спеціально відведене переднє сидіння поруч із водієм. Стояти екскурсоводові під час руху автобуса (так само, як і екскурсантам) не дозволяється вимогами безпеки. Якщо спеціального місця не має, то екскурсовод займає перше місце праворуч по ходу руху транспорту.

На пішохідній частині екскурсії екскурсовод повинен розташовуватися напівобернувшись до об'єкта. Проведення показу об'єктів вимагає, щоб вони перебували перед очима екскурсовода, адже він аналізує їх на підставі своїх зорових вражень. Це особливо важливо у транспортних екскурсіях, коли екскурсовод під час руху автобуса, сидячи на своєму місці спиною до екскурсантів, дивиться в переднє скло автобуса й розповідає про те, що вже бачать або зараз побачать екскурсанти.

7. *Дотримання часу*, відведеного на екскурсію загалом і розкриття окремих підтем Головна вимога техніки за цим пунктом полягає в тому, що екскурсовод не може самовільно скорочувати чи подовжувати час екскурсії, а екскурсанти повинні потрапити на місце її закінчення вчасно. Точний час, відведений на розкриття кожної підтеми, вказаний у методичній розробці. Нерідко екскурсія з причин, що не залежать від екскурсовода, значно скорочується за часом. Причиною тому є тривалі збори групи, не вчасно поданий туристам сніданок, запізнення автобуса, власне прохання керівника екскурсійної групи тощо. Унаслідок цього екскурсія починається із запізненням. В екскурсовода залишається один вихід – скорочувати час, відведений на розкриття теми. Робити це треба, зберігаючи все головне в темі екскурсії. Але це не означає, що з екскурсії випадає яка-небудь підтема або скасовується вихід екскурсантів, достатньо скоротити свою розповідь за підтемою або час відведений на вихід.

Важливим для подолання зазначених обставин є майстерність екскурсовода, яка полягає в завчасній підготовці до можливого скорочення часу екскурсії.

8. *Техніка проведення розповіді під час руху транспорту* Розповідь під час руху в автобусі повинна вестися екскурсоводом тільки через звукопідсилюючу апаратуру. Якщо устаткування погано функціонує або мікрофон взагалі відсутній, екскурсоводу вести розповідь під час руху даремно. У цьому випадку матеріали про найближчу ділянку маршруту екскурсовод дає до початку руху, а в процесі руху повідомляє тільки назви об'єктів або місцевості. За наявністю важливих об'єктів або населених пунктів необхідно зупинити автобус, вимкнути двигун і тільки після цього давати пояснення.

9. *Відповіді на запитання екскурсантів* Як вже зазначалося, в екскурсійній практиці склалася певна класифікація питань. Вони підрозділяються на чотири групи:

– питання екскурсовода, на які відповідають екскурсанти;

- питання, поставлені в процесі розповіді, на які відповідає екскурсовод;
- риторичні питання, які ставляться для активізації уваги екскурсантів;
- питання, що задаються учасниками екскурсій за темою.

Перші три групи питань пов'язані з методикою розповіді під час проведення екскурсій і тільки четверта група питань має відношення до техніки проведення екскурсій. Головне правило роботи з такими питаннями – не варто переривати розповідь і давати негайну відповідь на них, не потрібно також відповідати на питання по завершенні кожної з підтем. Екскурсоводові потрібно відповідати на питання не в ході екскурсії, а з її закінченням. Тому, роблячи вступ до теми, екскурсовод повідомляє своїх слухачів про такий порядок відповідей на питання.

10. Паузи в екскурсії Екскурсовод не повинен говорити безупинно. Між окремими частинами екскурсії мають бути невеликі перерви – паузи, які несуть як сутнісне навантаження – дають екскурсантам можливість осмислити почуте і побачене, так і мають відпочинкове значення – надають короткочасний відпочинок для екскурсанта, можливість придбання сувенірів, прийому їжі, задоволення санітарних потреб. Паузи екскурсовод використовує для власного відпочинку. Наприклад, в замських екскурсіях існує порядок – відпочинок 15 хвилин після закінчення кожної години роботи (для екскурсовода година ведення екскурсії дорівнює 45 хвилинам). Цей відпочинок може бути підсумований і використаний екскурсоводом наприкінці екскурсії на зворотному шляху.

11. Техніка використання «портфеля екскурсовода» Техніка використання матеріалів із портфеля екскурсовода передбачає два варіанти: – експонат може бути показаний екскурсоводом із його робочого місця під час знаходження біля об'єктів. У цьому разі передача в руки екскурсантів експоната для докладнішого ознайомлення не рекомендується через виникнення обміну думками, дискусії, що призводить до розосередження уваги в групі й руйнування стрункості викладення матеріалу; – експонат може бути переданий екскурсантам для ознайомлення по рядах під час транспортної екскурсії для заповнення пауз. *12. Дотримання елементів ритуалу* Елементи ритуалу в екскурсіях присутні під час відвідування меморіалів, цвинтарів, поховань, культових об'єктів тощо. Технікою передбачене обов'язкове попередження екскурсантів щодо правил поведінки на зазначених об'єктах перед їх відвідуванням.

У випадку відвідування культових об'єктів передбачено виконання вимог щодо зовнішнього вигляду (форма одягу, макіяж для жінок). Бажано про такі правила екскурсантів повідомляти завчасно, ще до проведення екскурсійного обслуговування. Це завдання покладається на організаторів екскурсії, а екскурсоводу рекомендується мати при собі «чергові» хустинки та спідниці. Крім того екскурсовод і сам повинен знати правила поведінки на зазначених об'єктах, до того ж десь вони можуть бути більш, а десь менш суворими.

Елементи ритуалу справляють сильний емоційний вплив на екскурсантів, тому вони мають бути гарно продуманими та підготовленими. Наприклад, під час відвідування меморіалів потрібно прослідкувати, щоб екскурсанти не вели гучних розмов, не бігали, чоловіки зняли головні убори, також рекомендується зорганізувати «хвилину мовчання».

8.2. Поняття «якість екскурсії»

Якість екскурсії має подвійне визначення: з одного боку – це оцінка екскурсії слухачами; з іншого – професійна оцінка спеціалістами. Як показує екскурсійна практика, інтерес у слухачів викликають такі елементи екскурсії:

- а) інформаційна насиченість, змістовність;
- б) вміло підібрані об'єкти показу;
- в) факти, що запам'ятовуються;
- г) життєво корисні приклади;
- д) приваблива манера проведення екскурсії.

Екскурсанти оцінку проведеної екскурсії ставлять у залежності від того, чи була вона цікавою, новою. Іноді відмічають недоліки: лекційність (переважання розповіді над

показом), надмірну інформаційність (багато фактів, прізвищ, цифр), ескізність (побіжність показу і розповіді); етюдність (випадкове, незначне виступає на перший план). Екскурсанти також відмічають організаційні моменти у проведенні екскурсії, її тривалість.

Професійна оцінка якості екскурсії враховує ряд факторів, у числі яких – якість методичної документації (технологічна карта, контрольний та індивідуальний тексти екскурсії, портфель екскурсовода тощо); її постійне удосконалення; впровадження і правильне використання методичних прийомів показу і розповіді; техніка ведення екскурсії. Отже, збагачення змісту екскурсії, впровадження більш досконалої методики і забезпечення високої техніки її проведення є важливими компонентами якості екскурсії.

Якість екскурсійних послуг залежить не тільки від якості методичної документації, але й від професійних і особистих якостей самого екскурсовода.

Робота екскурсовода включає:

1. проведення екскурсії;
2. самостійну підготовку до екскурсії та підвищення кваліфікації;
3. участь у роботі методичних секцій, об'єднань, творчих спілок, груп тощо, а також у розробці нових екскурсійних тем та переопрацювання вже існуючих кваліфікацій у відповідних закладах.

Якісне виконання екскурсійної послуги – одне з важливих завдань в обслуговуванні туристів і екскурсантів. Головна роль при цьому відводиться менеджеру, який відповідає за екскурсійну діяльність, а також безпосереднім виконавцям – екскурсоводам, гідам, керівникам туристично-екскурсійних груп. Менеджер повинен надавати методичну і консультативну допомогу екскурсоводам, прослуховувати їх на маршруті, надавати допомогу в переопрацюванні методичної документації.

Для того, щоб екскурсія була якісною, необхідний попередній контроль знань, що здійснюється менеджером під час співбесіди з екскурсоводом, проведення пробних екскурсій, а потім прослуховування екскурсії на маршруті. Прослуховування екскурсії – це перевірка роботи екскурсовода на маршруті. У процесі прослуховування відбувається аналіз якості проведення екскурсії.

Результати прослуховування вносять у документ, який називається картка прослуховування екскурсії (екскурсовода). Прослуховування буває цільовим або фрагментарним. Фрагментарне прослуховування відбувається на окремих відрізках маршрутів, біля конкретних об'єктів тощо. Цільове прослуховування передбачає, наприклад, включення до змісту екскурсії нового матеріалу, перевірку в екскурсовода знань фактичного матеріалу, аналіз методики проведення, узагальнення досвіду роботи екскурсовода тощо. Узагальнення досвіду може мати різноманітний характер: вивчення досвіду роботи екскурсовода з дитячою аудиторією, відпочиваючими в оздоровницях, працівниками наукових установ; вивчення методики використання екскурсоводом першоджерел в екскурсії тощо.

Менеджер має володіти вмінням прослухати екскурсію і написати об'єктивний відгук, повинен добре знати не тільки тему екскурсії, яку він буде аналізувати, але й методику проведення екскурсії. Він повинен бути висококваліфікованим екскурсоводом, методистом. Основні вимоги для прослуховуючого: професійні навички володіння матеріалом, темою екскурсії, увага до екскурсовода. Свої зауваження він повинен обґрунтувати за допомогою аналізу, об'єктивного розбору. З метою допомоги екскурсоводу прослуховуючий має порадити йому, яку прочитати додаткову літературу, з якими новими матеріалами необхідно ознайомитися; поділитися своїм досвідом проведення екскурсії.

Перед прослуховуванням не рекомендується робити зауваження екскурсоводу. Краще його заспокоїти, налаштувати на успішне проведення екскурсії. Прослуховуючому краще обрати собі місце в автобусі – серед екскурсантів, але не попереду, щоб не хвилювати екскурсовода. Потрібно фіксувати, як розкривалися питання і підтеми

екскурсії, чи правильно були зроблені логічні переходи між ними, за допомогою яких методичних прийомів здійснювались розповідь і показ екскурсійних об'єктів. Необхідно звернути увагу на контакт екскурсовода з екскурсантами, манеру його поведінки, найбільш вдалі методичні прийоми, володіння матеріалом, культуру мови, використання наочних матеріалів тощо. Не рекомендується робити зауваження під час проведення екскурсії. Після екскурсії потрібно домовитися з екскурсоводом про розбір проведеної екскурсії.

8.3. Основні критерії оцінки екскурсії.

Основними питаннями, на які слід звернути увагу при організації прослуховування, є зміст екскурсії, методика і техніка її проведення. Ці питання взаємопов'язані. При оцінці змісту екскурсії слід врахувати доступність, об'єктивність, науковість, нерозривний зв'язок з життям, практикою тощо. Якщо говорити про науковість екскурсії, то "будь-який факт, будь-яка деталь, будь-яке судження повинні бути суворо обґрунтовані і ретельно перевірені; вони повинні неодмінно відповідати останнім досягненням наукової критичної думки". *Науковість* тісно пов'язана з об'єктивністю і достовірністю, що надає екскурсії переконливість. *Правдивість* у викладі матеріалу – це висвітлення подій у всій їх складності, розгляд явищ у їх розвитку. В екскурсії недопустимі чутки, сумнівні сенсації тощо. *Правдивість* передбачає повну достовірну інформацію, яку подає екскурсовод, об'єктивні оцінки та характеристики.

При аналізі екскурсії необхідно враховувати, наскільки логічно побудована екскурсія, чи немає в неї протиріч, наскільки вміло відібрані матеріал, факти та цифри. Необхідно визначити переконливість самого екскурсовода, тому що він виступає і в ролі вихователя. Ефективність екскурсії залежить від новизни змісту. Тому необхідно включати матеріали мало або зовсім невідомі екскурсантам. Допомогу в цьому надають першоджерела, архівні документи, матеріали фондів і запасників музеїв тощо.

Важливо відмітити *логічність* вигляду, завдяки чому звучать чіткіше підтеми, питання екскурсії, аргументація; точне застосування різних термінів, понять, послідовність викладу матеріалу. Важливо також відмітити й переконливість екскурсії, що досягається правдивістю і глибиною змісту, доказовістю, наявністю яскравих фактів, посиланням на авторитетні джерела. Від методики проведення екскурсії залежить, як екскурсанти побачать і запам'ятають об'єкти екскурсії.

Методика проведення екскурсії передбачає передусім професійну майстерність екскурсовода, наскільки він цікаво, зрозуміло і неупереджено зміг викласти матеріал. Рецензування методичної документації Підвищенню якості методичної документації сприяє рецензування контрольних та індивідуальних текстів, технологічних карт екскурсії. До рецензування залучаються спеціалісти відповідних галузей знань. Так, для рецензування контрольного тексту за історичною тематикою - історикокраєзнавці, воєнні історики, етнографи тощо; за природничою тематикою - біологи, географи.

Рецензенти – це викладачі вузів, наукові співробітники інститутів відповідного профілю, музейні та архівні працівники, члени методичної ради. До рецензування методичної документації {технологічної карти, контрольного та індивідуальних текстів екскурсії) обов'язково залучаються кваліфіковані спеціалісти екскурсійно-методичних служб. Рецензія є найбільш докладна і серйозна форма аналізу екскурсії. Зазвичай її розмір складає 4-5 аркушів друкованого тексту.

Рецензія спеціаліста відповідного профілю має бути підписаною її автором і завіреною печаткою установи, представником якої є автор рецензії. Рецензії разом з методичною документацією екскурсії зберігаються в методкабінеті. Методика розбору екскурсії При обговоренні екскурсії необхідно, насамперед, виділити моменти, найбільш вдалі за змістом, методикою і технікою проведення. Необхідно відзначити у роботі екскурсовода нове, цікаве, тобто позитивні моменти. При цьому наголошувати на сильних аспектах екскурсії в майбутньому. Це буде сприяти розвитку професійної майстерності екскурсовода. Безперечно, зазначити позитивне складніше, ніж недоліки. Але доцільно

все-таки з'ясувати, чому екскурсовод уникнув того чи іншого питання під час екскурсії, які прослуховуючий вважав важливими, і дати можливість довести правомірність своєї точки зору. Необхідно, насамперед, відмітити науково-пізнавальний рівень екскурсії (актуальність теми, джерела, на яких вони побудована, об'єктивність, науковий рівень), чи правильно використані новітні дані, історичні події і факти. Важливо дати оцінку її тематичному напрямку. Необхідно відзначити, чи відповідає проведена екскурсія вимогам технологічної карти і чи обґрунтовані відступи від неї. Необхідно дати оцінку структури самої екскурсії, основних її частин: вступу, основної частини, заключному слову.

Розглядаючи методику проведення, відзначити, як поєднується показ з розповіддю, яке співвідношення загального і локального матеріалу, наскільки вдалі логічні переходи від однієї підтеми до іншої і узагальнення по підтемах, як використані методичні прийоми показу і розповіді, чи відповідає матеріал, що викладається, контрольному тексту екскурсії; як використовується портфель екскурсовода. Необхідно також звернути увагу на культуру мови екскурсовода (загальна характеристика мовлення, ясність пояснень, точність формулювань, доступність, стислість, жвавість та образність мови, особисті стилістичні прийоми використання жесту в екскурсіях.

Прослуховуючий також має зазначити техніку проведення екскурсії: вибір місця для огляду об'єкта, розташування групи біля об'єкта, використання екскурсоводом мікрофона (мегафона), контакт екскурсовода з водієм автобуса. Важливим моментом є й контакт екскурсовода з групою, вміння зацікавити екскурсантів, донести знання, активізувати увагу екскурсантів, створити необхідну обстановку для сприйняття екскурсійного матеріалу.

Ці питання також має відмітити прослуховуючий. Необхідно також відзначити, як екскурсовод відповів на питання екскурсантів, наскільки відповіді були правильними, чіткими, чи мали відношення до теми або ні. Аналізуючи екскурсію, потрібно зупинитися й на недоліках. Загальними недоліками можуть бути такі: не було розкрито повністю тему екскурсії, відсутній вступ до теми екскурсії, «нечітко» сформульовані підтеми, недостатність об'єктів показу або їх невиразність, поганий показ екскурсійних об'єктів, відсутність висновків, відрив розповіді від показу тощо.

Одним з недоліків є й невдалий вибір місця для зупинок, або невмілий показ об'єктів по ходу руху автобуса. Можуть допускатися неточні дати, цифри, цитати, фактичні помилки, неправильний наголос у словах, захоплення історичними довідками, що "уводять" екскурсантів від засвоєння основного матеріалу екскурсії. При розборі екскурсії необхідно вказати як на недоліки, так і на способи їх ліквідації.

Бесіда повинна закінчуватися висновками, що витікають з прослуховування. У висновках відмічаються: характерні позитивні якості і недоліки екскурсії в їх узагальненому вигляді, можливість подальшого залучення екскурсовода до проведення екскурсії на прослухану тему без додаткової його підготовки або вимоги перевірки цієї підготовки. Важливі конкретні рекомендації по прослуханій екскурсії. При виявленні недоліків прослуховуючий може запропонувати екскурсійній установі провести семінарські заняття по показу екскурсійних об'єктів, відбору, визначенню підтем і основних питань екскурсії; переглянути технологічну карту екскурсії, організувати проведення навчальної екскурсії з показом методики її проведення, підготувати та провести методичну, науково-практичну конференцію, організувати заняття в музеї, архіві.

Тема 9. Професійні вимоги, складові професії. Підготовка екскурсовода

9.1. Складові професійної майстерності екскурсовода

Професійна майстерність екскурсовода – володіння комплексом спеціалізованих вмінь і навичок в екскурсійній діяльності, а також набір професійних якостей притаманних професії екскурсовод. Графічно основні складові професійної майстерності екскурсовода наведено на рис. 11.

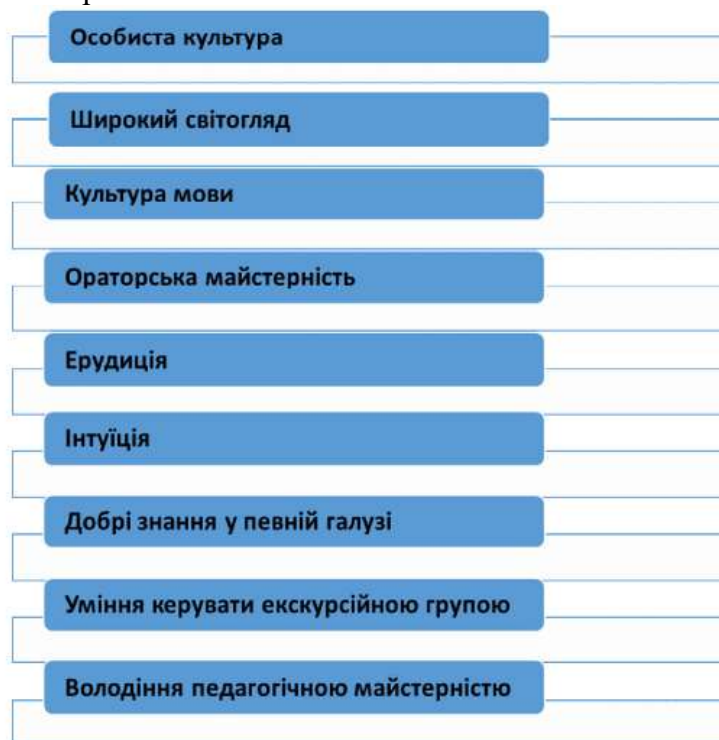

Рис.11. Складові професійної майстерності екскурсовода

Професійна майстерність екскурсовода – це особливий вид мистецтва, який побудовано на:

- активному використанні і вмілому поєднанні показу і розповіді;
- участі в процесі сприйняття взаємодії таких компонентів, як екскурсовод, екскурсант і екскурсійні об'єкти; використанні методичних прийомів проведення екскурсії;
- володінні специфічними вміннями і навичками, які притаманні даній професії.

Екскурсійна майстерність – це особливий вид мистецтва, який крім власної специфічної професійної основи, включає елементи інших видів майстерності (педагогічної, лекторської та ін.). Така майстерність незаперечно визначається рівнем якості виконання тих методичних рекомендацій, які забезпечують високу якість подання екскурсійного матеріалу. В той же час, робота екскурсовода має творчий характер, який значною мірою реалізується завдяки особистим рисам екскурсовода.

Під впливом практичної діяльності у екскурсовода формуються спеціальні здібності. Для екскурсовода так само, як, наприклад, для педагога, характерні чотири види здібностей. Конструктивні здібності виражаються у вмінні відібрати і правильно оформити екскурсійний матеріал, дохідливо і переконливо подати його, а у випадку необхідності перебудувати план проведення екскурсії, схему використання методичного прийому. Даний вид здібностей виступає основою розумової діяльності екскурсовода.

Організаторські здібності виражаються у вмінні здійснювати керівництво екскурсійною групою, спрямовувати увагу екскурсантів на необхідні об'єкти, а також у вмінні забезпечити виконання програми туристів і екскурсантів, які прибули з іншого міста.

Комунікативні здібності виражаються у вмінні встановити ділові відносини з групою, зберегти їх протягом всього часу спілкування з екскурсантами, правильно побудувати стосунки з водієм автобуса на маршруті, працівниками музеїв, виставок, з методистами секції, іншими екскурсоводами, керівниками груп, організаторами подорожей і екскурсій.

Аналітичні здібності створюють основу для самокритичного аналізу власної роботи, об'єктивної оцінки якості проведення екскурсії, ефективності використання методичних прийомів. Невід'ємною рисою екскурсовода як особистості є впевненість. Вона ґрунтується на знаннях, ідейності і активній життєвій позиції екскурсовода.

При проведенні екскурсій, викладенні теми екскурсовод повинен зважено виявляти тенденційність: чітко і цілеспрямовано формулювати думки, правильно, з позицій науки розкривати події і явища, виявляти наполегливість при їх тлумаченні. Ефективність екскурсій також значною мірою залежить і від темпераменту екскурсовода. Відповідності з типом темпераменту (сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік) проявляється різноманітність поведінки, вияву почуттів, тривалості переживань, швидкості змін емоційного стану екскурсовода. Слід пам'ятати, що вияв темпераменту є результатом загальної культури людини, поведінка якої може і повинна підкорятися її волі і залежить від вміння управляти власними емоціями.

9.2. Професійні вимоги до екскурсовода

Важливою умовою успішного проведення екскурсії є володіння екскурсоводом мистецтвом слова, вмінням вільно викладати матеріал, який би зацікавлював і захоплював екскурсантів. Володіння аудиторією незалежно від її розмірів, обставин спілкування, вікового, соціального складу тощо, вимагає від екскурсовода

Дотримання методики публічного спілкування і ряду соціально-психологічних рекомендацій:

1. Вдосконалення ораторського мистецтва сприяє розвитку гнучкості розуму, пам'яті. Його підґрунтям є широта інтересів, емоційність, адекватність стосовно того, «що, де і як сказати».

2. Важливо враховувати особисті риси і темперамент, налаштовуючи спілкування з аудиторією на позитивні настанови.

3. Основу ефективного спілкування з аудиторією визначає ряд особистих характеристик: – здібності (відповідний рівень інтелекту, голосові дані, правильна вимова, інтонація тощо);

– готовність до ораторського досвіду (системність і глибина індивідуального досвіду, широта знань, професійна орієнтованість тощо);

– співучасть у процесі спілкування (вміння одночасно володіти собою та аудиторією, матеріалом екскурсії тощо).

4. Перед екскурсією необхідно визначити склад аудиторії: кількість учасників групи; їх однорідність за віковою, соціальною та іншими ознаками; соціальну, професійну орієнтованість екскурсантів; наявність постійних контактів з екскурсантами-клієнтами даної фірми, або й самого екскурсовода.

5. Для подолання змістовних бар'єрів спілкування необхідно враховувати, що такі ситуації виникають:

– коли думка екскурсовода не знаходить адекватного відображення в його мові, отже, він не може повно висловити те, що передбачається змістом екскурсії;

– коли засоби мовного викладу інформації не відповідають мовним знанням слухачів; – коли слухачі не володіють необхідними вміннями інтерпретувати текст, що сприймається.

6. Особливо важливі перші хвилини, коли декілька заготовлених фраз допомагають встановити перший контакт, привернути увагу екскурсантів, «налагодити» спілкування в групі.

7. Слід пам'ятати, що сила хвилювання обернено пропорційна кількості часу, витраченого на підготовку до екскурсії.

Звичайно, що головною ознакою ораторської майстерності екскурсовода є культура мови. По-перше, мова повинна бути грамотною і логічною. Подруге, для того, щоб створити повну уяву про історичні події, конкретних осіб, мова повинна бути точною і, в той же час, образною, що досягається за рахунок вдалого використання порівнянь, цитат,

яскравих епітетів, метафор, приказок тощо. Мова має бути економною. Рекомендується завчасно продумати способи викладення матеріалу екскурсії, підібрати потрібні слова і точні вирази для аналізу екскурсійних об'єктів і розповіді про події, що з ними пов'язані. Формуючи словниковий (лексичний) запас, особливу увагу слід приділяти спеціальним термінам і словам іноземного походження. При цьому бажано уникати перевантаження ними екскурсійної розповіді.

9.2. Підготовка екскурсовода

Країнами Європейського Союзу ратифіковано декілька стандартів у галузі туризму, які зокрема стосуються діяльності гідів. У 2008 р. Було прийнято стандарт EN 15565:2008 «Вимоги до забезпечення професійної підготовки гідів і кваліфікаційних програм» («Tourist services – Requirements for the provision of professional tourist guide training and qualification programmes»). У 2016 р. цей стандарт було введено в дію (Наказ від 11 серпня 2016 р. № 236 «Про прийняття нормативних документів України, гармонізованих з міжнародними та європейськими нормативними документами, та скасування нормативних документів України»).

Стандарт встановлює вимоги до забезпечення професійної підготовки туристських гідів і програм підвищення кваліфікації. Згідно зі стандартом, програма підготовки повинна бути спланована у такий спосіб, щоб дати можливість туристським гідам у межах своєї кваліфікації:

- представляти природні пам'ятки та пам'ятники історичної спадщини, країну (місцевість), в якій проводиться екскурсія;
- супроводжувати туристичні групи та/або індивідуальних туристів (зокрема осіб з особливими потребами) під час огляду природних пам'яток і пам'ятників історичної спадщини того чи іншого району;
- збирати й аналізувати інформацію, щоб давати точні й доречні коментарі;
- давати туристам пояснення з питань культурної і природної спадщини, а також навколишнього середовища;
- допомогти туристам відчувати і зрозуміти ті природні пам'ятки й пам'ятники історичної спадщини, з якими вони знайомляться, і (або) ті місця, які вони відвідують;
- інформувати туристів про всі аспекти життя певного району;
- формувати туристичні групи для організованих екскурсій по своїй території;
- володіти відповідною іноземною мовою (гіди-перекладачі).

Програма підготовки повинна бути спланована таким чином, щоб дати можливість туристським гідам отримати необхідну інформацію:

- про туристську галузь і тих туристів, які відвідують їхній регіон;
- про відповідні правила і норми, зокрема охорону здоров'я та забезпечення безпеки;
- про порядок оподаткування і страхування;
- про маркетинг і проведення організованих екскурсій і турів.

Програма підготовки повинна складатися з 600 навчальних одиниць. Кожна навчальна одиниця еквівалентна 60 хвилинам. До навчальних одиниць можуть належати: лекції, консультації; віддалене (дистанційне) навчання; практичні заняття; приватні заняття і домашні завдання.

Програма підготовки містить наступні елементи:

1. Загальні теми Введення в подальші теоретичні предмети: історія і культура; правова та політична система держави; релігія і філософські течії; історія мистецтва й архітектури; різновиди мистецтва; світова географія і геологія; професійна етика. Методи й навички проведення екскурсій: методи подачі матеріалу; способи спілкування; уміння управляти групою; проведення екскурсій з урахуванням особливих потреб; ділові знання і навички.

2. Спеціалізовані теми Цей блок призначений для того, щоб майбутні гіди отримати правильне уявлення про культурну і історичну спадщину того чи іншого місця і його сталий розвиток. Програма за цим блоком підготовки містити такі елементи: питання

політичної, соціальної та економічної історії; питання археології; історію мистецтв; питання архітектури; навколишнє середовище; культура, економіка, сучасне життя; умови роботи туристського гіда.

3. Практична підготовка. Мінімальна тривалість практичних занять повинна становити 40 % від загальної підготовки. Програма підготовки має включати демонстраційні тури та відвідування пам'яток і пам'ятників, які належать до головних об'єктів культурної чи історичної спадщини країни (місцевості), включеної до програми підготовки туристських гідів. Виїзди на місцевість передбачають використання автобуса або інших транспортних засобів, проведення оглядових і піших екскурсій. Виїзди на місцевість пов'язані з відвідуванням сільських і міських районів, включених у програму підготовки туристських гідів, а також включають відвідування: музеїв; художніх галерей; історичних об'єктів; археологічних пам'яток; місць, що становлять архітектурну та культурну значимість, зокрема святі міста; об'єктів природної спадщини.

Практична підготовка вимагає від осіб, що проходять підготовку, відпрацювання навичок під час виїздів на місцевість і застосування набутих знань. Оцінка здобутої кваліфікації здійснюється такими способами: – шляхом проведення письмових та усних іспитів; – шляхом практичної демонстрації на місці, під час пішохідних або автобусних екскурсій; – шляхом залучення викладачів, які мають відповідну кваліфікацію. При оцінці навичок особи, що проходять підготовку, повинні демонструвати свою здатність: – вільно володіти і спілкуватися рідною для туристів мовою; – створювати атмосферу взаєморозуміння шляхом використання відповідної термінології; – здатність надання першої медичної допомоги.

Організатори навчання мають відповідати за зміст та якість підготовки, дотримуватися вимоги до викладачів і навчальної бази. Шляхи підвищення професійної майстерності:

1. Удосконалення організації методичної роботи.
2. Підготовка якісної методичної документації, удосконалення методичних документів.
3. Детальна розробка технології методичних прийомів показу та розповіді зважаючи на особливості екскурсійних тем та різні групи населення.
3. Відпрацювання техніки проведення екскурсії.
5. Встановлення та збереження контактів між екскурсоводом та екскурсійною групою через опанування основ психології та педагогіки.

Тема 10. Диференційований підхід до екскурсійного обслуговування.

10.1. Сутність та принципи диференційованого підходу до екскурсійного обслуговування туристів

Термін «диференціація» означає розділення, розшарування цілого на частини. Диференціація екскурсійного обслуговування вирішує такі завдання:

- сприяє максимальному задоволенню різнобічних запитів екскурсантів;
- сприяє знаходженню резервів із розширення тематики екскурсійного обслуговування;
- підвищує якісний рівень і ефективність усієї екскурсійної діяльності. Виконання цих завдань вимагає науково-методичного, організаційного і кадрового забезпечення.

Тому важливо визначити головні критерії диференціації екскурсійного обслуговування. З огляду на соціальну структуру суспільства, такими критеріями будуть:

- соціально-демографічні й соціально-професійні (стать, вік, національність, рід діяльності);
- соціально-психологічні (спрямованість інтересів, традиції, мода, звички);
- особистісні характеристики (характер, темперамент тощо).

Виявлення найсуттєвіших ознак, екскурсантів, що дозволяють створити певну типологію за відношенням їх до екскурсії як певного виду послуг, дає можливість розробляти ефективні системи управління дозволяям різних груп населення і гостей країни. Уперше угруповання екскурсантів запропонував Б. В.Смельянов шляхом використання такого критерію, як стійкість інтересу людей до екскурсії. Така постановка питання дозволяє визначити основні критерії екскурсантів, виділити конкретні групи їх обслуговування – екскурсійну аудиторію.

Екскурсійна аудиторія – короткочасна спільність людей, що водночас беруть участь у спільному для них виді діяльності в умовах безпосереднього візуально-слухового контакту, які мають контакт між собою та цікавляться тим самим предметом та відчують подібні переживання. Під час проведення екскурсії діють чинники, які поєднують екскурсійну аудиторію (загальні умови сприйняття, зміст екскурсії, особистість екскурсовода, спільна діяльність), і фактори, які роз'єднують її (мотиви приходу на екскурсію, рівень розуміння матеріалу, ставлення до екскурсії).

До чинників, які об'єднують екскурсійну аудиторію належать такі:

1. Наявність безпосереднього контакту. Важливою характеристикою екскурсійної аудиторії є наявність у її членів безпосереднього зорового і слухового контакту з екскурсоводом, один одним, з об'єктами показу. Пряме спілкування екскурсантів з екскурсоводом, можливість бачити те, про що він говорить, спостерігати реакцію присутніх, інакше кажучи, безпосередня включення людини в подію справляє на неї великий вплив, підвищує емоційність сприйняття інформації.

2. Почуття спільності, яке з'являється внаслідок спільної участі в екскурсії та емоційного впливу один на одного. Почуття спільності виражається в певному емоційному настрої, усвідомленні своєї цілісності, в готовності до спільних дій.

3. Наявність загального центру уваги. Люди, які зібралися разом до початку екскурсії, незважаючи на вже існуючий контакт між ними й певний інтерес до теми екскурсії, ще не утворюють екскурсійну аудиторію. Аудиторією вони стають тільки тоді, коли з'являється єдиний, значущий для всіх присутніх центр уваги – екскурсовод.

4. Гомогенність аудиторії, тобто ступінь однотипності, подібності учасників екскурсії за культурними, соціально-психологічними, віковими, професійними, географічними ознаками.

5. Попередній настрій і наявність минулого досвіду. Гарний настрій екскурсантів здатний викликати у них додаткову активність, посилити інтерес до теми екскурсії, створити найбільш сприятливу основу для сприйняття майбутньої екскурсії.

Навпаки, негативний емоційний настрій екскурсантів (байдужість, апатія, пригніченість) є перешкодою для діяльності екскурсовода та може знизити ефективність його спілкування з аудиторією. Що стосується минулого досвіду екскурсантів, то свідомість аудиторії ніколи не буває вільною від нього. Будь-яка екскурсійна аудиторія має комунікативні перешкоди, які екскурсовод повинен подолати. До останніх належать установки, стереотипи, думки, оцінки екскурсантів, надбані ними в минулому.

6. Організація і порядок проведення екскурсії. Екскурсія, як і будь-який соціально-культурний захід, має правила, які повинні визнаватися і дотримуватися її учасниками. Екскурсійна аудиторія повинна це усвідомлювати й дотримуватися правила взаємодії з екскурсоводом і один з одним. Роз'єднувати учасників екскурсії можуть насамперед за все мотиви відвідування екскурсії. Виділяють *три основні групи мотивів*: інтелектуальнопізнавальні, емоційно-естетичні та морально-дисциплінарні. Інтелектуально-пізнавальні мотиви відвідування екскурсії є домінуючими, якщо екскурсанти бажають дізнатися нове, розширити уявлення про предмет або явище, отримати можливість поглибити і систематизувати знання. Емоційно-естетичні мотиви обумовлюються бажанням зустрітися з прекрасним, побачити колись почуте і те, що вразило уяву. Ця група мотивів притаманна для сприйняття та осмисленню мистецтвознавчих, літературних, архітектурно-містобудівних екскурсій. Морально-

дисциплінарні мотиви домінують, коли прихід на екскурсію обумовлений не інтелектуально-пізнавальною потребою, а почуттям обов'язку, відповідальності, дисциплінованості. Активність сприйняття матеріалу екскурсантами з такими мотивами може бути дуже низькою. Екскурсоводу потрібно якомога раніше виявити домінуючий мотив, що об'єднує більшу частину екскурсійної аудиторії, і з огляду на нього зробити необхідні корегування в змісті екскурсії та формі її подачі.

Отже, насамперед виникає необхідність у типології екскурсантів залежно від їхнього ставлення до екскурсії як до форми соціально-культурної діяльності, запропонованої Б. Ф. Омельченко. Із цього погляду екскурсанти відрізняються більшим чи меншим інтересом до екскурсії.

До першої психологічної групи належать екскурсанти, які дійсно цікавляться темою екскурсії і прагнуть отримати необхідні їм відомості та знання. Вони намагаються не пропустити жодного слова, жодного об'єкта показу. Це союзники й головні помічники екскурсовода. Цей тип можна назвати конструктивним.

До другої групи належать екскурсанти, що утворюють надактивний тип. Вони чекали цю екскурсію і хотіли не просто її відвідати, а й брати в ній активну участь. Однак через певні обставини (запізнення автобуса, погана погода тощо) почали екскурсію з зіпсованим настроєм, це може спричинити гучне висловлення невдоволення, вигукування реплік, ходіння по автобусу, не дотримання вимог поведінки. Якщо екскурсоводу не вдається знайти підхід до екскурсантів цього типу і заспокоїти їх, то вони здатні зруйнувати екскурсію.

Третю групу утворюють екскурсанти погоджувального типу. Ці люди прийшли на екскурсію без особливого бажання, тому не чекають від неї нічого цікавого. Під час екскурсії вони займаються тільки пасивним оглядом об'єктів. Іноді вони можуть прислухатися до того, що говорить екскурсовод, і якщо це здається їм цікавим, вони включаються в процес сприйняття екскурсії. Подальша їхня поведінка не відрізняється від першої групи екскурсантів, а екскурсовод відчуває їхню зростаючу підтримку.

Четверта група об'єднує байдужих до екскурсії екскурсантів, які абсолютно не зацікавлені в ній і впевнені, що вона їм не потрібна. Такі екскурсанти не заважають екскурсоводу, однак вигляд екскурсантів, які тільки фізично присутні на екскурсії, не доставляє йому задоволення. Цей тип екскурсантів називають поверхневим.

П'яту групу складають екскурсанти, що відносяться до конфліктного типу. Це справжні супротивники екскурсовода. Вони заздалегідь налаштовані проти змісту екскурсії: їм не подобається екскурсовод, його висловлювання, об'єкти показу тощо. Головне їхнє завдання – протиставити себе екскурсоводу й іншим учасникам екскурсії.

Найчастіше екскурсійна аудиторія є комбінацією якщо не всіх, то більшості названих типів екскурсантів. Розуміння екскурсоводом, що в одній екскурсійній групі реально присутні в різному співвідношенні всі відмічені типи екскурсантів, допомагає вибрати точну стратегію і правильну тактику проведення екскурсії.

Існує інша типологія екскурсантів на підставі декількох показників. До яких належать вік, рід занять екскурсантів, місце постійного проживання. З огляду на віковий показник створюються однорідні екскурсійні групи дітей, молоді, осіб середнього віку, осіб третього віку. Екскурсії для різних вікових груп відмінні за способом пересування, тривалістю, змістом, методикою висвітлення матеріалу. Так, екскурсії для дітей та молоді характеризуються активнішою формою проведення, а також мають й інші особливості: розповідь у формі бесіди, питання до аудиторії з метою зосередити увагу на певній проблемі, завдання – самостійно провести різні спостереження і дійти висновків щодо підтеми, швидші темпи пересування по маршруту, значну питому вагу пішохідних екскурсій. Екскурсійні групи можуть створюватися зважаючи на рід занять екскурсантів, тобто з огляду на професійні інтереси. Основою для викладу матеріалу слугує ступінь підготовки для сприйняття теми екскурсії. Це дає можливість викладати матеріал із різним ступенем складності й деталізації. Так, для професіоналів в якій-небудь області

можна проводити екскурсії, глибші за своїм змістом.

Залежно від рівня підготовленості аудиторії може бути створено по декілька варіантів однієї екскурсії. Працюючи з екскурсійними групами, сформованими на підставі такого показника, як місце проживання, важливо зважати на змістовну сторону екскурсії. Так, в екскурсію для місцевих жителів не рекомендується включати показ всім добре відомих об'єктів і розповідь про них. Для приїжджих екскурсантів (сільських жителів, іногородніх, іноземців) зазвичай варто включити в екскурсію об'єкти, які є візитною картою певної місцевості. Крім цього, для приїжджих доцільно, якщо це органічно вписується в екскурсію, для більшої наочності проводити паралелі, порівняння, аналогії з тією місцевістю, звідки вони прибули.

Диференціація екскурсійного обслуговування з огляду на вказані ознаки дає можливість варіювати тематикою екскурсій, реалізуючи вербальний (словесний) і невербальний (зоровий ряд, наочні посібники) матеріал різної міри складності, виконуючи одну з головних вимог екскурсійної діяльності – облік запитів й інтересів різних категорій учасників екскурсії.

Відповідно до цього в екскурсійному підприємстві повинні бути підготовлені методичні розробки на кожен тему екскурсії з урахуванням вимог диференційованого підходу. Ці вимоги стосуються передусім таких складових як вибір методичних прийомів та техніки ведення екскурсії та відповідно потребує від екскурсовода високих навичок професійної майстерності. Так само це стосується організаційно-комунікаційного компонента діяльності туристського підприємства, яке за можливістю повинно комплектувати екскурсійні групи з огляду на єдність зазначених критеріїв по-перше, а по-друге – обов'язково інформувати екскурсовода про контингент обслугованих заздалегідь.

9.2. Особливості проведення різних видів екскурсій Як вже зазначалося, існує достатньо розвинена класифікація екскурсій, яка має на меті дати чіткіше уявлення про різноманіття існуючого на сьогодні кола екскурсійних пропозицій, кожна з яких без сумніву має свої особливості з точки погляду підготовки, так і проведення. Розглянемо стисло вимоги до різноманітних видів екскурсій.

Міська оглядова екскурсія Міста як історичні центри розвитку суспільства з різноманіттям їхніх пам'яток, що відбивають розвиток промисловості, культури, науки, архітектури, надають надзвичайно широкі можливості екскурсійного показу. Тематику міських екскурсій визначають особливості розвитку міста, його минуле і сьогодення.

Міські екскурсії можна розділити на три типи – тематичні, оглядові однопланові (історичні, архітектурні, літературні тощо) і оглядові багатопланові. Оглядова багатопланова екскурсія дає загальне уявлення про місто, завжди включає декілька підтем. Оглядові екскурсії становлять найбільший інтерес для екскурсантів, оскільки дозволяють за короткий час (зазвичай три академічні години) одержати загальне й цілісне уявлення про місто, побачити визначні місця, довідатися етапи історичного розвитку, особливості архітектурного вигляду, ознайомитися з його сьогоdnішнім життям, відчути його індивідуальність.

Усі оглядові міські екскурсії подібні за структурою: кожна з них містить декілька обов'язкових підтем, що у разі їхнього розширення, поглиблення і включення нових об'єктів показу можуть стати самостійними тематичними екскурсіями. Вибір із безлічі обов'язкових основних підтем – складна задача. У житті міста необхідно виділити саме ті сторони, що зробили вирішальний вплив на його історичний розвиток.

Існує умовний розподіл міст на типи, що визначають специфіку екскурсійного показу: столиці, міста-герої, промислові центри, міста-порти, міста-курорти, обласні й районні центри, міста-заповідники історії й архітектури. Особливу групу становлять міста і населені пункти, пов'язані з життям і діяльністю видатних осіб: поетів, письменників, учених, суспільних діячів, полководців, космонавтів.

Визначення тематики – одне з найважливіших питань у розробці міської оглядової екскурсії. Не менш важливим питанням є розподіл часу для ознайомлення з історичним і

сучасним матеріалом. У містах, що мають історичне минуле, багато пам'яток старовини, внаслідок чого велика частина часу приділяється розповіді про них; у містах-новобудовах фактично весь час присвячено розповіді про сучасність.

Багатоплановий характер міської оглядової екскурсії викликає певні труднощі у виборі об'єктів показу. У кожному достатньо великому і старовинному місті зустрічаються й історичні, і архітектурні, і сучасні пам'ятки. Тому при доборі об'єктів для оглядової екскурсії необхідно включати:

- 1) об'єкти, що мають найбільшу атрактивність і фактично є певного міста;
- 2) найтипівіші об'єкти й такі що, найповніше розкривають окремі підтеми, тобто мають високий ступінь інформативності;
- 3) об'єкти, що мають високий ступінь виразності, збереженості хороші під'їзні шляхи та зручне розташування на маршруті;
- 4) за своєю сутністю об'єкти мають бути різноплановими, тобто до маршруту повинні входити природні (зелені зони), промислові, адміністративні об'єкти, пам'ятки монументального мистецтва, квартали та панорами, показ особливостей забудови тощо.

Маршрут екскурсії має бути складений так, щоб забезпечити послідовний показ об'єктів із метою повного розкриття всіх намічених підтем і стрункого викладу їхнього змісту. Принцип складання маршруту міської оглядової екскурсії зазвичай тематико-хронологічний. Нерідко розробка міських оглядових екскурсій містить відвідування експозицій музеїв. Здебільшого, у музеї висвітлюються ті питання, що через різні обставини не можуть бути достатньо повно висвітлені під час показу міських екскурсійних об'єктів. Найчастіше ними бувають матеріали археологічних, етнографічних, біографічних, військових експозицій історичних та краєзнавчих музеїв. У цьому разі час, відведений на огляд експозицій музеїв у міській оглядовій екскурсії, значно менший за час проведення звичайних музейних екскурсій і становить не більше 30-40 хвилин.

Експонати, що не стосуються теми міської екскурсії, цілком виключаються із показу. Правомірним також є включення в міську оглядову екскурсію відвідування меморіальних, художніх і тематичних (ексклюзивних) музеїв. Час, що відводиться на їхній огляд, не має перевищувати 15-25 хвилин, оскільки вони дають уявлення тільки за якою-небудь однією підтемою, а в завдання оглядової екскурсії входить ознайомлення екскурсантів із багатьма іншими сферами життя міста.

Міська оглядова екскурсія також є складною і для виконання і потребує від екскурсовода високої ступені підготовки, володіння не тільки екскурсійною інформацією але й досконалого знання методичних прийомів та техніки.

Методичні прийоми показу і розповіді в оглядовій екскурсії повинні бути різноманітні. Із прийомів показу частіше використовуються попередній огляд, екскурсійний аналіз і рідше прийом зорової реконструкції, прийом порівнянь. Серед методичних прийомів показу актуальним є застосування екскурсійної довідки. У цьому разі не варто повідомляти екскурсантам багато цифр, імен, дат. Необхідно обрати найсуттєвіші з них. З інших методичних прийомів до екскурсії варто включати елементи ритуалу. Під час виходів для огляду основних об'єктів успішно використовується методичний прийом руху, що дозволяє давати докладніший екскурсійний аналіз об'єктів.

Історичні екскурсії Об'єктами історичних екскурсій можуть бути пам'ятники, пам'ятні місця і споруди, пов'язані з історичними подіями, діяльністю історичних особистостей; місця археологічних розкопок, експозиції історичних і краєзнавчих музеїв.

Екскурсія на історичну тему повинна будуватися на точному документальному матеріалі, що забезпечує науковість і вірогідність розповіді екскурсовода. Крім того, важливі послідовність і систематичність у подачі матеріалу. Цього потрібно прагнути домогтися, дотримуючись хронологічного принципу побудови маршруту екскурсії. Часто об'єкти історичних екскурсій мають архітектурне або мистецтвознавче значення, тобто є багатоплановими. У таких випадках екскурсоводові, крім історичного аналізу, доцільно

подавати також стислий мистецтвознавчий (архітектурний) аналіз об'єктів.

Однак головну увагу всетаки варто приділяти саме історичним подіям, пов'язаним з конкретним об'єктом. Головним методичним прийомом проведення історичних екскурсій є прийом реконструкції. Якщо на місці подій немає ніяких пам'ятних знаків чи об'єктів, а саме місце зайняте сучасною забудовою та відсутній ілюстративний матеріал, то екскурсивод має відтворити історичну обстановку і перебіг подій за допомогою розповіді та ілюстративних матеріалів із «портфеля екскурсивода». У розповіді для точнішого уявлення про епоху, що характеризується, рекомендується приводити цитати з літописів, історичних документів, художньої літератури тощо.

Кращому розкриттю теми сприяє використання наочних матеріалів. В історичних екскурсіях вони обов'язкові. У «портфель екскурсивода» можуть входити фотографії, фотокопії історичних пам'ятників до їхньої реставрації, портрети відомих історичних діячів, репродукції картин, що оповідають про найважливіші події історичного минулого тощо. У кожній історичній екскурсії обов'язково повинний бути присутнім матеріал про сучасність. Екскурсивод зобов'язаний висвітлювати історичні факти й події з позицій новітніх досягнень науки, робити екскурсію актуальною та сучасною.

Екскурсії на військово-історичні теми Військово-історичні екскурсії є однією з найрозповсюдженіших і найдієвіших форм військово-патріотичного виховання. Такі тематичні екскурсії виховують почуття гордості за свою Батьківщину та співвітчизників її захисників, сприяють формуванню таких моральних якостей, як сміливість, стійкість, мужність, колективізм, взаємодопомога, готовність до служби в армії. Військово-історичні екскурсії можуть висвітлювати військові перемоги різних часових періодів історії; військове мистецтво видатних полководців показують риси та бойові традиції солдата: мужність, стійкість, самовідданість, гуманність стосовно мирного населення. В екскурсійні маршрути включаються різноманітні об'єкти показу: пам'ятники, обеліски, меморіальні комплекси, некрополі, братські могили, окремі поховання; архітектурні (будинки, вежа, дзвіниця); транспортні (залізниця, автомобільна, сільська дорога, міст); гідротехнічні (гребля, шлюз, канал), військово-інженерні спорудження (рови, окопи, бліндажі, доти), пов'язані з військовими подіями; бойові танки, пушки, літаки, поставлені на постамент; ділянки місцевості – місця колишніх боїв (висота, сопка, ущелина, гай, яр, печера, ріка, озеро, болото); бойові реліквії (прапори, зброя, нагороди) і особисті речі учасників боїв (фотографії, щоденники тощо), що найчастіше демонструються в музеях.

Принцип побудови військово-історичних екскурсій тематикохронологічний. Більшість екскурсій будується на показі конкретних подій, що відбулися в певній місцевості. Саме для того, щоб побачити історичне місце своїми очима, довідатися про ті події, що тут відбувалися, приїжджають екскурсанти.

Місцевий матеріал зазвичай викладається під час показу екскурсійних об'єктів, загальний – у вступі, логічних переходах і висновку. Місця боїв через багато років з'являються перед екскурсантами зовсім іншими, тому перед екскурсиводом постає задача зорозово відтворити пам'ятне місце таким, яким воно було в роки війни. До того ж бажано використовувати фотографії, карти, схеми й інші наочні приладдя. Прийом реконструкції тісно пов'язаний з іншим методичним прийомом показу – локалізацією подій. Показ військово-історичних пам'яток має деякі особливості. Так показуючи стародавні фортеці, екскурсивод звертає увагу на рельєф місцевості, наявність природних і штучних перешкод, планування, демонструє фортифікаційні спорудження, указує висоту і товщину стін, наявність підземних ходів, схованок, схронів, колодязів тощо. Розповідь про події повинна бути пов'язана з характеристикою військової техніки й тактики того часу.

Під час показу польових інженерних споруджень варто коротко пояснити їхній пристрій і призначення. Показ пам'ятників, монументів, скульптурних ансамблів бажано починати з попереднього огляду. Після цього екскурсивод розкриває ідейний зміст пам'ятника (в ознаменування яких подій або на честь кого він споруджений). Цьому сприяє використання методичного прийому руху.

Наприклад, в екскурсіях по пам'ятних місцях боїв і стоянок партизанських загонів екскурсійна група пересувається шляхом проходження партизанського загону, оглядаючи місця наступальних і оборонних боїв, засідок, раптових нальотів на ворога. Надзвичайне значення під час розповіді про перебіг бойових дій мають наочні матеріали. Карти і схеми дають можливість представити розташування військ, перебіг бою, роз'яснити задум полководця, план супротивника.

Надзвичайно збагачує зміст екскурсії і підсилює її емоційний вплив застосування технічних засобів: прослуховування аудіо-записів, запису пісень військових років, віршів, уривків з музичних творів. Під час відвідування музеїв рекомендується перегляд документальних фільмів за темою екскурсії. У процесі екскурсій можуть бути організовані зустрічі з учасниками військових подій. Їхні виступи може доповнити розповідь екскурсовода, збагатити його деталями, відомими тільки очевидцеві подій. Час для таких зустрічей зазвичай становить 5-10 хвилин.

В екскурсії включаються елементи ритуалу, що додають особливу урочистість усьому заході. Проведення військово-історичних екскурсій потребує від екскурсовода глибоких знань історії, уміння дати вичерпний історичний аналіз об'єктів, а також спеціальних знань: екскурсовод повинний уміти розбиратися в картах, схемах, емблемах, знаках розходження, формі, знати військову термінологію.

Екскурсії на архітектурно-містобудівні теми Архітектурно-містобудівні екскурсії розвивають художній смак, збагачують духовний світ людей, виховують повагу до праці, почуття гордості за народних умільців, що створили архітектурні пам'ятки минулого. Пам'ятки архітектури й містобудування є не тільки об'єктами архітектурно-містобудівних тематичних екскурсій, але і визначними пам'ятками міста. Вони включаються в маршрути оглядових, історичних, літературних й інших екскурсій, тому кожному екскурсоводові необхідно володіти методикою їхнього показу.

За змістом архітектурно-містобудівні екскурсії класифікуються на екскурсії, пов'язані з показом пам'яток архітектури визначеного періоду; екскурсії, що дають уявлення про творчість видатних архітекторів; екскурсії, що знайомлять із плануванням і забудовою міст по генеральних планах; екскурсії по новобудовах, мета яких – показати сучасну архітектуру і процес будівництва будинків і цілих районів. На екскурсіях оглядаються добутки архітектури (пам'ятки) і містобудівні об'єкти. У показ включаються також пам'ятки монументально-образотворчого мистецтва: скульптура, фрески, мозаїка, декоративні розписи, ліплення, різьблення, ґрати, огорожі.

До містобудівних об'єктів належать панорама міста, його центра, окремого району, магістраль, площа тощо. Під час підготовки екскурсій спочатку визначаються об'єкти, до яких пізніше підбираються допоміжні джерела: літературні, образотворчі, речовинні. У процесі підготовки екскурсій на архітектурно-містобудівні теми необхідна постійна допомога фахівців – архітекторів. Особливо важливі й корисні для екскурсоводів заняття, проведені фахівцями безпосередньо в натурі біля об'єктів. Саме архітектор найефективніше може допомогти екскурсоводам виявити відмінні риси здобутків архітектури, їхнє призначення, конструкцію, ідею, художній образ, об'ємно-просторову композицію, проаналізувати прийоми, застосовувані архітекторами, відзначити особливості показу, екскурсійного аналізу об'єкта, а також допоможе вибрати найкращі точки огляду. Фахівці архітектори також повинні рецензувати тексти й методичні розробки екскурсій, запрошуватися на прослуховування пробної екскурсії.

Методика проведення архітектурно-містобудівних екскурсій має свою специфіку: під час огляду пам'ятники архітектури особливого значення набуває вибір місця розташування групи біля об'єкта. У разі неправильно обраної відстані, з якої оглядається будинок, можуть спотворюватися його реальні пропорції. Показ об'єкта починається з прийому попереднього огляду для того, щоб дати екскурсантам можливість самостійно оцінити архітектурний шедевр і вдивитися в нього. Від безпосереднього емоційного сприйняття пам'ятки варто перейти до її аналізу. Пам'ятку архітектури необхідно

показувати як історичну пам'ятнику, тобто застосовувати історичний аналіз для характеристики тієї епохи, у яку вона була споруджена.

Однак найважливіше значення має мистецтвознавчий аналіз, що розкриває містобудівне значення пам'ятки, особливості її архітектурного стилю, зв'язку зовнішніх архітектурних форм з інтер'єром, значення декору і будівельного матеріалу, відповідність будинку його призначенню, професійна майстерність зодчого і будівельника. При показі здобутку архітектури увага екскурсантів звертається на єдність і взаємозв'язок трьох якостей цих пам'яток: функціонального (театр, храм, палац, університет, житловий будинок), конструктивного (інженерне рішення, особливості використання будівельного матеріалу, новаторські прийоми тощо) і естетичного.

Крім того, екскурсоводові необхідно вміти показати зв'язок архітектурного пам'ятки (ансамблю) з ландшафтом. Процес сприйняття здобутків архітектури складається з різних відчуттів – рухових, звукових (звук кроків у храмі), слухових і навіть нюхових (особливий запах будматеріалів) і дотикальних (дотик до стіни). В основі сприйняття лежать, однак, зорові відчуття. Можливості побачити об'єкт, сприйняти сполучення фарб, ліній, просторову організацію, сприяє рух. Більш точний і багатоплановий образ пам'ятника архітектури формується в екскурсантів саме в процесі руху.

Методичний прийом руху застосовується під час огляду всіх основних об'єктів архітектурно-містобудівних екскурсій. З далекої точки огляду сприймається лише силует будинку. Із наближенням до нього виразнішою стає пластика спорудження, а коли екскурсанти підходять до пам'ятки впритул, гостро сприймаються архітектурні деталі, декор будинку. Обхід будинку, підйом на вежу дозволяють краще уявити розмір, форму, висоту, оцінити композицію, зміцнити і збагатити враження від попереднього огляду.

Отже, отримані завдяки пересуванню навколо й усередині пам'ятки зорові враження сприяють формуванню в уяві екскурсантів єдиного художнього образу архітектурного спорудження. Одним із найважливіших методичних прийомів проведення архітектурно-містобудівних екскурсій є прийом реконструкції. Він може застосовуватися з метою відтворення якої-небудь події, пов'язаної з пам'яткою архітектури, або особливостей історичної епохи, у яку ця пам'ятка створювався. Прийом реконструкції вживається, якщо необхідно відновити добуток архітектури в первісному вигляді, усунути пізніші перебудови пам'ятки, показати пам'ятку так, як вона буде виглядати після реставрації. Тільки деякі пам'ятки архітектури дійшли по наших днів у первісному вигляді. Розповідаючи про реставраційні роботи, екскурсовод звертає увагу екскурсантів на заходи, що виробляються державою для збереження пам'яток.

У процесі проведення архітектурно-містобудівних екскурсій екскурсоводам приходится показувати здобутки різних архітектурних стилів. Тому він має знати закономірності зміни й особливості архітектурних стилів, обумовлені певними історичними умовами, визначеними періодами в розвитку суспільства. Серед пам'яток архітектури різних стилів безліч будинків культурного призначення: соборів, церков, монастирів, мечетей та інших сакральних споруд. Багато з них є безцінними здобутками вітчизняного будівництва і включаються в маршрути тематичних і оглядових екскурсій, викликають підвищений інтерес серед широких верств населення.

Храми зводилися з найміцнішого матеріалу – каменю, зазвичай, на піднесених місцях, символізуючи у такий спосіб самим велич і стійкість релігії. Цінність культових пам'яток полягає в тому, що це твори мистецтва, документи епохи. Протягом тривалого історичного періоду церква була головним замовником здобутків різних видів мистецтва: архітектури, живопису, скульптури і т.і. Переважна більшість екскурсій на архітектурно-містобудівні теми присвячені показову житлових, суспільних і промислових будинків. Особливо часто в зоровий ряд екскурсій включаються суспільні будинки.

Функціональне призначення їх різне: це навчальні заклади, культурно-просвітні установи, спортивні спорудження, магазини, кафе, готелі, адміністративні будинки,

туристські комплекси тощо. В архітектурі суспільних будинків можна показати екскурсантам відповідність архітектурних споруджень їхньому призначенню, підкреслити, що потреби громадського життя породжують і нові типи суспільних будинків. В архітектурні екскурсії недостатньо включаються промислові будинки та споруди. Вони демонструються здебільшого у виробничих оглядових екскурсіях залежно від характеру їхнього виробництва. Однак промислові будинки активно впливають на архітектуру міст, створюють сучасні архітектурні ансамблі, відрізняються структурою та комфортними умовами праці. чіткою об'ємно-планувальною

В архітектурні екскурсії практично в кожному місті входить огляд житлових масивів. Найважливіше завдання масового житлового й культурно- побутового будівництва – це подальше підвищення утилітарної і художньої сторони архітектури. Варто розповісти також, що для подолання одноманітності й монотонності в архітектурі застосовуються індивідуальні проекти будинків, широко використовуються колір, облицювання фасадів, різні декоративні рішення. У поняття житла зараз входить не тільки квартира, але і навколишнє середовище житлового комплексу із системою комунальнопобутового і культурного обслуговування.

Проведення екскурсій на архітектурно-містобудівні теми вимагає від екскурсорода ґрунтовної підготовки. Йому необхідно мати спеціальні знання у сфері архітектури, володіти мистецтвом архітектурного аналізу, необхідна мистецтвознавча й історична підготовка, висока загальна культура.

Літературні екскурсії Екскурсії за літературною тематикою досить популярні. Потік екскурсантів ніколи не припиняється в меморіальні музеї і пам'ятні місця, пов'язані з життям письменників і поетів. Літературні екскурсії збагачують людину духовно, доставляють їй естетичну насолоду. Літературна екскурсія створюється в тому випадку, якщо в місті достатньо об'єктів, пов'язаних із життям і творчістю письменників або якщо в літературних творах описуються вулиці, провулки, будинки певного міста. При підготовці екскурсії робота починається зі збору текстового матеріалу, пізніше ведуться пошуки об'єктів. Виявляти об'єкти не завжди просто, особливо якщо екскурсія присвячена письменникам минулого. У цьому разі необхідно звертатися до довідників й архівних матеріалах.

Маршрут літературно-біографічних екскурсій будується хронологічним принципом, історико-літературні – за хронологічно-тематичним, поетико-текстові – завжди за тематичним. за При складанні маршруту літературних екскурсій необхідно ретельно підібрати останній об'єкт, що дозволив би підбити підсумок екскурсії. Він повинний бути зовні помітним, ефектним і таким, що запам'ятовується.

Матеріал екскурсії поділяється на загальний і локальний. Під загальним матеріалом розуміється матеріал, що стосується теми, а під локальним – матеріал, пов'язаний безпосередньо з життям і творчістю письменника. Стосовно тексту художніх творів, під локальним матеріалом розуміють такий художній твір або уривок із нього, у якому знайшли опис певний район, будинок, місто, парк, тобто об'єкти екскурсії.

В процесі створення екскурсії необхідно знайти локальний матеріал, оскільки саме він пов'язаний із зоровими враженнями, що задовольняє головній вимозі методики проведення екскурсії – сполученню показу з розповіддю. Якщо екскурсорода не користується методом показу, екскурсія перетворюється в переказ статей, книг, відірваний від будинку, вулиці, району, заради знайомства з якими екскурсанти прибули.

У літературні екскурсії часто як об'єкти огляду включаються пам'ятники письменникам. Показ пам'ятників має свої особливості: не рекомендується захоплюватися докладним мистецтвознавчим аналізом, набагато важливіше розкрити істотні сторони творчості письменника, тобто показ пам'ятника варто проводити тільки в літературному плані. У літературній екскурсії об'єктів для показу зазвичай небагато, а зовнішній вигляд будинків, де жили, працювали письменники, створювалися їхні твори, здебільшого, скромний. Екскурсорода має так показати ці пам'ятні місця, щоб екскурсанти зрозуміли й

оцінили їхнє значення в житті та творчості письменника. Це можливо тільки у випадку, якщо екскурсовод зуміє описати своєрідність району, ландшафту, будинку, інтер'єра з окремими фактами біографії письменника, уривками з його творів, пов'язаних з цим пам'ятним місцем. До того ж не можна обійтися без прийомів відтворення (реконструкції) обстановки та подій, локалізації подій, без наочного матеріалу, зокрема фотоілюстрацій. На фотографіях і малюнках можуть бути зображені пам'ятні місця, якими вони були в житті письменника, портрети письменника і близьких йому людей, що зіграли в його житті визначену роль, ілюстрації до добутків письменника. Особливо тісно показ переплітається з розповіддю під час відвідування літературно-меморіальних музеїв, де всі експонати безпосередньо пов'язані з життям і творчістю письменника.

У міських літературно-біографічних та історико-літературних екскурсіях літературно-меморіальні музеї є одним із найважливіших об'єктів. Однак у міських екскурсіях відвідування музею повинне вплітатися в хронологічну канву розповіді, тому в музеї показуються тільки ті зали або експонати, що пов'язані з періодом життя і творчості письменника, освітлюваним в екскурсії. У поетико-текстових екскурсіях відвідування музею небажано, оскільки в них дається не біографічний матеріал, а поетичний переказ творів письменника (поета), у яких зображене місто. Розповідь на літературній екскурсії базується на підставі численних розрізнених фактів, що поєднуються логічними переходами. Велике значення у побудові зв'язаної, чіткої розповіді має вибір матеріалу логічних переходів, що повідомляються на переїздах від об'єкта до об'єкта. Довідки мають стосуватися теми й не повинні порушувати хронологічну канву оповідання. Зокрема, в екскурсії, присвяченій одному письменникові, не варто давати довідки про будинки, пов'язані з життям і творчістю інших письменників.

У всіх екскурсіях на літературні теми широко використовується цитування художніх творів. Цитати повинні бути невеликими (3-4 віршовані строфи, 6-10 фраз із прози), але яскравими і такими, що запам'ятовуються. Часто в розповіді екскурсовод прибігає до прийому літературного монтажу, особливо в екскурсіях на літературно-художні й поетико-текстові теми.

Широке використання в екскурсіях літературних творів обумовлює підвищені вимоги до культури мови, дикції екскурсовода, уміння читати вірші. Забезпечити ефективне проведення літературної екскурсії, де все будується на слові, на умінні показати пам'ятне місце, увести слухача у творчий світ письменника, можна тільки за допомогою глибокого знання матеріалу і вільного володіння ним.

Мистецтвознавчі екскурсії Одним із дієвих різновидів пропаганди мистецтва є мистецтвознавчі екскурсії. Вони виховують почуття прекрасного, розвивають художній смак, сприяють вивченню історії культури, а також сучасної дійсності та її відображень у творах мистецтва. Екскурсії за мистецтвознавчою тематикою різноманітні. В основу їхньої класифікації покладені різні види мистецтва: музика, кіно, театр, образотворче і декоративно-прикладне мистецтво. У цій групі екскурсії можуть бути такі, що присвячені життю і творчості діяча мистецтва, або певному театрові, філармонії, консерваторії, або одному з видів мистецтва у визначений період.

Театрально-музичні екскурсії покликані розкрити творчий образ театрального або музичного діяча. Об'єктами показу в цих екскурсіях є театри, консерваторії, концертні зали, житлові й суспільні будинки, вулиці, бульвари, парки, палаци, садиби, музеї-квартири і меморіальні музеї, де жили та діяли видатні діячі мистецтва. Однак усі ці об'єкти – допоміжні засоби для розкриття основної теми екскурсії і під час їхнього аналізу не рекомендується акцентувати увагу екскурсантів на їхній історичній і архітектурній цінності. У центрі уваги екскурсії повинні бути образ діяча мистецтва, аналіз його творчості й характеристика того творчого середовища, у якій формувалися його особистість, погляди і створювалися видатні твори. В екскурсіях необхідно відбити внесок його творчості в розвиток національного мистецтва та місце у світовій театральній або музичній культурі. Важливо також освітити суспільну діяльність представника мистецтва

як педагога, пропагандиста, критика.

Театрально-музичні екскурсії передбачають відвідування музеїв, де водночас із оглядом експонатів можна прослухати музичні твори, написані композитором, виконаних співаком, актором. Кожен музичний уривок повинний супроводжуватися коментарями екскурсовода. На заміських екскурсіях фрагменти музичних композицій можуть прослухуватися в записі по ходу розповіді. До театрально-музичних належать також екскурсії, що знайомлять із визначеною культурно-просвітньою установою: театром, консерваторією.

Ці екскурсії знайомлять з історією розвитку театрально-музичного мистецтва в краї, місті. У них варто підкреслювати кращі спектаклі, їхню художню своєрідність, познайомити з творчим складом театру, його акторами, режисерами. На екскурсії обов'язково використовується ілюстративний матеріал (афіші, портрети, фотознімки сцен зі спектаклів), передбачається огляд інтер'єру театру. Повніше уявлення про театр екскурсанти одержують під час відвідування спектаклів. У тематичних екскурсіях, присвячених діячам театрально-музичного мистецтва минулого, необхідно показати їхню роль у розвитку сучасного мистецтва, ознайомити із сучасною оцінкою творчості актора або добутків композитора. В оглядових екскурсіях дається матеріал з історії розвитку театрально-музичного мистецтва. Екскурсії, що знайомлять із творами образотворчого мистецтва поділяються на екскурсії з показом добутків живопису, монументальної скульптури та творів декоративно-прикладного мистецтва. Екскурсії з показом добутків живопису проводяться у картинних галереях й історико-художніх музеях (у цьому разі об'єктами показу є самі здобутки живопису). Основний зміст таких екскурсій – всебічний аналіз здобутків живопису, що має проводитися на високому мистецтвознавчому рівні.

Екскурсії можуть розповідати також про життя художника або про розвиток живопису у визначений період. На таких екскурсіях здобутки живопису не оглядаються. Об'єктами показу є будинки і спорудження, де вчилися і жили художники, знаходилися їхні майстерні, місця, відбиті на їхніх полотнах. Якщо в музеї або в картинній галереї неможливо показати полотна художника, то в «портфелі екскурсовода» обов'язково повинні бути репродукції картин. Без їхнього показу екскурсія не може бути повноцінною: екскурсанти не одержать уявлення про своєрідність творчості художника. Такі екскурсії подібні з театрально-музичними. Під час показу пам'ятників скульптури рекомендується давати характеристику епохи, у яку вони створювалися, розповісти про історію їхнього створення.

Аналізуючи скульптуру, необхідно підкреслити, наскільки вдало і вміло скульптор передає в ній задум, які знайшов переконливі художні форми та як вони втілені в здобутку, розкрити особливості художнього стилю, назвати розміри скульптури та з якого матеріалу вона виконана. Під час огляду сучасних меморіальних комплексів мистецтвознавчий аналіз підлеглий розкриттю якоїсь визначної події. В екскурсіях з показом скульптурних пам'ятників-некрополів переважає мистецтвознавчий аналіз окремих пам'ятників.

Аналіз супроводжується розповіддю про життя і діяльність людей, увічнених у пам'ятниках і монументах. При показі скульптурних пам'ятників часто застосовується методичний прийом руху навколо об'єкта.

У мистецтвознавчих екскурсіях досить розвиненою є тематика декоративно-прикладного мистецтва. Здобутки народної творчості, побуту, прикладного мистецтва оглядаються в етнографічних музеях, дерев'яної архітектури, музеях архітектури й побуту на відкритому повітрі (музейскансени). У таких екскурсіях необхідно розкривати еволюцію прикладного мистецтва, давати предметам мистецтва всебічний художній аналіз, розповідати про техніку виготовлення, майстрів. Усі предмети народного мистецтва рекомендується показувати не ізольовано один від одного, а як частини природної внутрішньої або зовнішньої обстановки будинку, двору, майстерні. Одним із видів народного мистецтва є здобутки народних художніх промислів, які на сьогодні

одержують широкого поширення і визнання. У процесі екскурсій необхідно розкрити історичні й соціально-економічні передумови виникнення промислу, розповісти про сучасний стан і перспективи його розвитку, дати художній аналіз кращих здобутків, характеристику художньо-стильових особливостей його виробів, відзначити кращих майстрів, зупинитися на техніці виконання, сировинній базі тощо.

Методика проведення мистецтвознавчих екскурсій та сама, що і для інших екскурсій, однак специфіка творів мистецтва як екскурсійних об'єктів обумовлює деякі особливості їхнього проведення. Будь-який вид мистецтва має здатність безпосереднього художнього впливу на слухачів і глядачів. Яким буде цей вплив та як сприйме твір мистецтва екскурсант, залежить, з одного боку, від його підготовленості, віку, рівня знань, художнього смаку, а з іншого боку – від розповіді екскурсовода.

Велике значення в мистецтвознавчих екскурсіях має так звана культура показу пам'ятки. Для неї має значення: і правильне розташування групи, і положення екскурсовода, і точність та чіткість його жестів. Екскурсоводові в жодному разі не можна стояти спиною до об'єкта. Неприпустимі недбала манера пояснення, про твори мистецтва не можна говорити байдужим, монотонним голосом. Екскурсовод повинний мати бездоганну мову, добре знати спеціальну термінологію. Однак насичувати екскурсію великою кількістю термінів не варто. У розповіді краще прибігати до описового методу. Під час показу екскурсовод не повинен доторкатися рукою до витворів мистецтва якщо це забороняється установою де проходить екскурсія, щоб не спонукати до цього екскурсантів. Він має попередити їх про це. На всіх мистецтвознавчих екскурсіях обов'язково повинна пролунати думка про дбайливе відношення до творів мистецтва.

Природознавчі екскурсії Природознавчі екскурсії розширюють природничо-наукові знання, виховують любов до рідного краю, розвивають естетичний смак, і одночасно є змістовною формою відпочинку. Проводяться такі екскурсії в природному середовищі. Об'єктами можуть бути ліси, гаї, парки, ріки, озера, узбережжя морів, водоспади, гірські масиви, вулкани, скелі, окремі, цікаві природні явища (схід і захід сонця, припливи та відливи), місця проживання диких тварин.

Природознавчі екскурсії за місцем проведення бувають як міські, так і позаміські, однак найчастіше зараз такі екскурсії проводяться по численних та досить різноманітних об'єктах природно-заповідного фонду (заповідники, національні природні парки, зоопарки, ботанічні сади, регіональні ландшафтні парки, пам'ятки природи, дендропарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва), екскурсії до природничих та краєзнавчих музеїв, звірогосподарств та ферм (страусова ферма, кінний завод, форелеве господарство). За змістом природознавчі екскурсії завжди тематичні й мають своє спрямування: ботанічні, зоологічні, гідрологічні, геологічні, по унікальних пам'ятниках природи й ін. Із тематичних екскурсій найбільш поширеними є ботанічні.

У місті ними можуть бути «По садах і парках міста», «У ботанічний сад». В такій екскурсії екскурсовод розповідає про рослинний світ краю, показує і називає найтипівіші для певної місцевості, а також реліктові й екзотичні рослини, дає уявлення про їхнє використання в народному господарстві й медицині. Завдання ботанічної екскурсії полягає не тільки в ознайомленні з рослинним світом, але й у необхідності розкриття взаємозв'язку і взаємозумовленості природних процесів і явищ, їхнього господарського й оздоровчого значення. Досить складно проводити зоогеографічні екскурсії, у яких необхідно розкрити вплив біологічних умов на видовий склад, розвиток, чисельність, міграцію тварин, розповісти про їхню пристосованість до навколишнього середовища, їх значення для людини, народного господарства, а також охороні тварин.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		денна форма	заочна форма
1	Тема 1. Музеєзнавство як наукова дисципліна Структура, предмет і об'єкт музеєзнавства. 1. Історія формування музею. 2. Музеєзнавство в системі наук. 3. Ключові поняття в музеєзнавстві. 4. Музейні фонди.	4	1
2	Тема 2. Класифікація музеїв. 1. Класифікаційні ознаки музеїв. 2. Класифікація музеїв за адміністративно-територіальною ознакою та джерелами фінансування. 3. Типи і профілі музеїв. 4. Музеї України та світу.	6	1
3	Тема 3. Екскурсознавство - основа організації екскурсійної діяльності. Види екскурсійних послуг. 1. Місце дисципліни серед інших дисциплін відповідного профілю. Мета, задачі дисципліни, зв'язок з фаховими дисциплінами. 2. Сутність екскурсійної діяльності. Теорія екскурсійної справи. Екскурсознавство як вид наукового пізнання. 3. Історія розвитку екскурсійної діяльності 4. Державне регулювання туристичної і екскурсійної діяльності в Україні.	2	1
4	Тема 4. Організація надання екскурсійних послуг на туристсько-екскурсійних підприємствах. 1. Різновиди екскурсійних організацій 2. Діяльність екскурсійних фірм щодо організації та проведення екскурсій. 3. Функціональні напрями роботи з організації надання екскурсійних послуг на туристському підприємстві	2	1
5	Тема 5. Сутність екскурсії. Класифікація екскурсій. 1. Класифікація екскурсій, принципи і критерії класифікації. 2. Тема, сутність поняття. Тематика екскурсій, як сутність тем. 3. Визначення тематичної екскурсії, її завдання. 4. Визначення композиції екскурсії. 5. Оглядові екскурсії	4	1
6	Тема 6. Екскурсійний процес та екскурсійний метод. Особливі елементи екскурсійної діяльності. 1. Ознаки екскурсії (загальні, специфічні). 2. Поняття «метод». Екскурсійний метод пізнання, його значення, мета і завдання. 3. Екскурсія як педагогічний процес. 4. Екскурсія як метод пізнання.	4	1

7	<p>Тема 7. Техніка ведення екскурсії.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Підготовка нової екскурсії. 2. Класифікація екскурсійних об'єктів і критерії їх оцінки. 3. Картки (паспорти) пам'ятників задіяних в екскурсіях. 4. Основні вимоги до складання екскурсійного маршруту. 5. Визначення методичних прийомів та техніки ведення екскурсії. 6. Складання методичної розробки екскурсії. 7. Обов'язкова документація екскурсії. 8. Методичні прийоми показу та розповіді, їх значення в екскурсійній діяльності. 9. Техніка ведення екскурсії. 	6	1
8	<p>Тема 8. Професійні вимоги, складові професії. Підготовка екскурсовода.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Показ – основний елемент екскурсії, його сутність. Види показу 2. Сутність розповіді на екскурсії, основні вимоги, особливості. 3. П'ять рівнів процесу показу та розповіді. 4. Сутність екскурсійної методики. 	4	1
9	<p>Тема 9. Професійні вимоги, складові професії. Підготовка екскурсовода.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Професія і спеціальність екскурсовода. 2. Етапи становлення професії екскурсовода. 3. Екскурсознавча майстерність. 4. Специфіка роботи екскурсовода з іноземними туристами та екскурсантами. 	2	1
10	<p>Тема 10. Диференційований підхід до екскурсійного обслуговування.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Диференціація екскурсійного обслуговування 2. Індивідуальний підхід в роботі екскурсовода до роботи з різними групами туристів. 3. Аналіз екскурсій міста, найвідоміші екскурсії країни 	2	1
Всього		36	10

6. САМОСТІЙНА РОБОТА

До самостійної роботи студентів щодо вивчення дисципліни «Музезознавство та організація екскурсійної діяльності» включаються:

1. Знайомство з науковою та навчальною літературою відповідно зазначених у програмі тем.
2. Опрацювання лекційного матеріалу.
3. Підготовка до практичних занять.
4. Консультації з викладачем протягом семестру.
5. Самостійне опрацювання окремих питань навчальної дисципліни.
6. Підготовка та виконання індивідуальних завдань у вигляді презентацій, рефератів тощо.
7. Підготовка до підсумкового контролю

Тематика та питання до самостійної підготовки та індивідуальних завдань

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		денна форма	заочна форма
1	Тема 1. Музеєзнавство як наукова дисципліна Структура, предмет і об'єкт музеєзнавства. Презентація-доповідь Історія музейної справи усвіті	4	16
2	Тема 2. Класифікація музеїв. Презентація-доповідь Характеристика...музею в (країна)	6	16
3	Тема 3. Екскурсознавство - основа організації екскурсійної діяльності. Види екскурсійних послуг. Презентація-доповідь Історія зародження та розвитку екскурсійної діяльності	2	16
4	Тема 4. Організація надання екскурсійних послуг на туристсько-екскурсійних підприємствах. Доповідь Характеристика екскурсійного підприємства	2	15
5	Тема 5. Сутність екскурсії. Класифікація екскурсій. Доповідь-презентація Характеристика ...(вид) екскурсій, їх основні об'єкти	4	15
6	Тема 6. Екскурсійний процес та екскурсійний метод. Особливі елементи екскурсійної діяльності. Доповідь Характеристика екскурсійних методів та приклади їх застосування	4	15
7	Тема 7. Техніка ведення екскурсії. Індивідуальне завдання Реферат-презентація Розробка нової екскурсії	6	22
8	Тема 8. Професійні вимоги, складові професії. Підготовка екскурсовода. Есе Характеристика та аналіз роботи відомих екскурсоводів	4	15
9	Тема 9. Професійні вимоги, складові професії. Підготовка екскурсовода. Доповідь Співбесіда з екскурсоводом. Підготовка вимог та питань	2	15
10	Тема 10. Диференційований підхід до екскурсійного обслуговування. Доповідь Визначення вимог до роботи екскурсовода з різними групами туристів (вік, професійна діяльність, іноз. туристи)	2	15
	Всього	36	160

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КАФЕДРА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО ТА ТУРИСТИЧНОГО
БІЗНЕСУ

Індивідуальна робота
з дисципліни «Музеезнавство. Організація екскурсійної діяльності» на
тему «Розробка екскурсії ..... »

Виконав: ст. .... групи

Ф.І.

Перевірила: к. геог. наук,

доцент Олійник В. Д.

Одеса - 20__

ЗМІСТ

ВСТУП

Розділ 1. Аналіз розвитку екскурсійного туризму у.....

1.1. Характеристика екскурсійного туризму

1.2. Потенціал екскурсійного туризму міста. Огляд екскурсій.

1.3. Маркетингові дослідження (статистика туристів, екскурсантів, аналіз тематики екскурсій)

Розділ 2. Екскурсійний маршрут та вимоги його розробки

2.1. Вибір теми та формування завдань екскурсії

2.2. Підбір та вивчення об'єктів. Паспорта об'єктів

2.3. Розробка екскурсійного маршруту, схема, хронометраж

Розділ 3. Методичні прийоми та технологічна карта як важливі елементи екскурсії

3.1. Визначення методичних прийомів і техніки проведення екскурсії

3.2. Технологічна картка маршруту

3.3. Підготовка індивідуального тексту екскурсії

ВИСНОВКИ

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність теми. В західній частині України більше всього збереглося старовинних замків та палаців відомих династій. Збудовані при магнатах та королях Речі Посполитої, ці замки не раз опинялися в центрі кровопролитих та вирішальних подій історії. Регіон насичений багатомістовими спорудами, які представляють значиму історичну цінність. Їх красива архітектура та живописні краєвиди завжди приваблювали людей. Львівська область володіє значним туристичним потенціалом і може зацікавити мандрівників як багатими природними ресурсами, так і унікальними історико-культурними пам'ятками. На Львівщині знаходиться чверть усіх українських пам'яток архітектури. Всього в області взято під охорону 3965 споруд XII-XX ст., 2313 пам'яток знаходиться у Львові. Центральна частина Львова оголошена Державним історико-архітектурним заповідником і внесена до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. В цьому проявляється актуальність ідеї, а її розробка розкриває специфічні особливості Львівського туристичного регіону, багатство туристичних ресурсів області для створення неповторного туристичного продукту та організації незабутнього дозвілля для туристів.

Мета роботи: розробити тематичну екскурсію «Замки Львова».

Досягнення поставленої мети забезпечено вирішенням таких завдань:

- визначити та охарактеризувати екскурсійний туризм;
- проаналізувати розвиток екскурсійного туризму у Львові, визначити особливості та його місце в туристичній індустрії;
- визначити значення розробленої екскурсії в культурно-історичному розвитку та розвитку туризму в місті;
- підібрати та вивчити об'єкти показу та розповіді;
- розробити екскурсійний маршрут, скласти схему, хронометраж;
- підготувати індивідуальний текст, технологічну карту, які є важливими елементами екскурсії;
- визначити методичні прийоми і техніку проведення екскурсії.

Об'єкт дослідження – процес розробки тематичної екскурсії «Палаці та замки Львова».

Предмет дослідження – пам'ятки (палаці) Львова та його передмістя.

Методи дослідження. При написанні роботи було використано загальнонаукові, теоретичні методи: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, пояснення та узагальнення.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури..... та додатків. Загальний зміст роботи складає ... стор.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ЕКСКУРСІЙНОГО ТУРИЗМУ У ЛЬВОВІ.

1.1. Характеристика екскурсійного туризму у Львові

Екскурсійний туризм є на сьогоднішній день важливим об'єктом вивчення, так як він є істотним комплексом світового господарства. За останні десятиліття ХХ століття міжнародні туристські зв'язки стали складовою частиною соціально-економічних відносин світового співтовариства. У зв'язку з цим величезне значення має процес вивчення туризму як науки.

Стародавнє місто знаменитий своєю багатовіковою історією, багатонаціональною культурою і мистецтвом. Є вираз «у Львові час зупинився», яке підтверджує, що тут відмінно збереглися унікальні культурно-історичні пам'ятники і духовну спадщину народу. Туризм у Львові дозволяє долучитися до цієї спадщини, побачити неймовірну красу міста і його пам'яток. Але, зберігаючи свої пам'ятники, місто продовжує розвиватися. І сьогодні це центр високорозвиненої науки, мистецтва, освіти, спорту і чудово розвиненої туристичної інфраструктури. Міська влада і численні туристичні фірми роблять все для туристів у Львові, що в їх силах. І, що важливо, доступні краси Львова туристам самого різного достатку і різних уявлень про те, якими мають бути екскурсії та ознайомчі поїздки.
.....

1.2. Потенціал екскурсійного туризму міста. Огляд екскурсій.

Львів скаже набагато більше сам про себе, ніж про нього написано. Це місто-музей під відкритим небом, де кожна вуличка є живою легендою, що прикрашає сучасність. Щодня в Львові та області проводиться більше 10 екскурсій різної тематики, на 5-ти мовах, які охоплюють всі аспекти життя міста. Серед них: «Львів – перлина Європи». Львів – це чудове, неповторне місто-музей під відкритим небом. Це дійсно архітектурна перлина, над якою працювали одні з найкращих архітекторів Європи протягом багатьох століть.

«Львів в Австрійські часи». Елегантність та вишуканість – те, чим сьогодні славиться місто Лева, з'явилися саме тоді, коли місто стало столицею

Королівства Галичини та Волині у часи Австрійського панування. Екскурсія проходить по престижних ділянках Львова, збудованих переважно в ХІХ ст. на початку ХХ ст., коли Львів та Галичина були в складі Австро-Угорської імперії. Львів в той час дуже стрімко розвивався, тут знаходилися різноманітні архітектурні школи, які залишили по собі чудову архітектуру.

«Сім чудес Львова». Оперний театр; Будинок вчених; Палац Потоцьких; Італійський дворик; Комплекс Успенської церкви; Бернардинський монастир; Каплиця Боїмів. Ви побачите не тільки зовнішній вигляд цих споруд, а й зможете зайти в деякі об'єкти всередину щоб оглянути чарівний інтер'єр.

«Підземеллями Львова». Львів приховує в собі безліч загадок. Деякі з них ховаються навіть від погляду тих, чиї родини живуть у місті протягом багатьох поколінь. Дослідники стверджують, що у Львові більше ніж 100 км підземних ходів.

«Смак Львівської кави». Львів і кава асоціюються одне з одним.....

1.3. Маркетингові дослідження

Нами досліджені туристичні потоки міста та області табл.1.1.

Таблиця 1.1

Туристичні потоки Львівської області (осіб).

Рік	Кількість туристів, обслужених суб'єктами туристичної діяльності	кількість іноземних туристів	кількість туристів-громадян України, які виїжджали за кордон	кількість внутрішніх туристів	Кількість екскурсантів

Аналіз таблиці....

РОЗДІЛ 2. ЕКСКУРСІЙНИЙ МАРШРУТ ТА ВИМОГИ ЙОГО РОЗРОБКИ.

2.1. Вибір теми та формування завдань екскурсії

На основі дослідженого матеріалу нами було обрано тему «Палаці та замки Львова» різних епох і часів, історичні факти та легенди.

Завдання:

- Ознайомити з архітектурою та історією культурно-історичних пам'яток Львова.
- Розповісти про визначні пам'ятки міста на обраному відрізку маршруту.
- Дати коротку інформацію особливостей палацово-замкової архітектури Львова.
- Дати інформацію про вплив на львівську архітектуру за різних епох та часів.
- Формування у екскурсантів певного підношення (ставлення) до теми екскурсії.
- Підвищувати рівень знань з історії міста та його культурних пам'яток;
- Розширювати кругозір, формувати світогляд екскурсантів;
- Навчити учасників «екскурсійної грамотності», тобто вміння бачити об'єкт, розвивати їх пізнавальні здібності.

Екскурсія орієнтована на групу студентів та дорослих, кількістю 15-20 чоловік.

2.2. Підбір та вивчення об'єктів

При підборі об'єктів урахувались пізнавальна цінність, наявність повної, достовірної і цікавої інформації про об'єкт, художня цінність пам'ятки, відомість, виразність та багато інших факторів.

Вибрані об'єкти:

1. Палац Бандинеллі.
2. Палац Корнятка.
3. Палац Любомирських.

4. Палац Справедливості.
5. Палац Потоцьких.
6. Палац Сапегів.
7. Палац Графів Голуховських.
8. Будинок вчених (Шляхетське казино).
9. Підгорецький замок.
10. Золочівський замок.

Паспорт об'єкту №1

1. **Область :** Львівська, м. Львів
2. **Попереднє найменування екскурсії в якій використовувався об'єкт огляду:**
«Вулицями середньовічного Львова»
3. **Найменування об'єкту:** Палац Бандинеллі
4. **Історична подія:** У ХІХ столітті тут містилася книгарня Вільда, своєрідний клуб львівської інтелігенції. У будинку тоді ж мешкав відомий польський поет Корнель Уейський.
5. **Місце розташування:** Площа Ринок, 2
6. **Опис об'єкту:** Будинок побудований наприкінці ХVІ століття (1593 р.). На початку ХVІІ століття купець з Флоренції (Італія) Роберто Бандінееллі, одержавши львівське громадянство, купив цей будинок і започаткував тут класичну пошту європейського зразка. Палаццо Бандінееллі – це типовий зразок пізнього ренесансу. Його фасад прикрашений білокам'яною різьбою, розділений міжповерховими карнизами, парадний вхід оформлений порталом. Над вікнами біля входу можна побачити скульптури дельфінів – символ успішної торгівлі. Внутрішнє оздоблення: автентичні різьблені дерев'яні сволоки, готичні склепіння, білокам'яні міжвіконні колонки, інкрустовані алебастром та ін.
7. **Джерело інформації про об'єкт:** Вуйцик В. С., Липка Р. М. Зустріч зі Львовом. Львів: Каменяр, 1987. С. 47-48 [6].
8. **Стан об'єкту:** У 1737–1739 роках будинок ґрунтовно перебудували, звівши для укріплення контрфорси. Про перебудову свідчить напис на фасаді з боку вулиці Ставропігійської. Оригінальними залишилися портал та вікна, що справа й зліва від нього, обрамлені дельфінами. Відкритий для огляду.
9. **Охорона:** під охороною ЮНЕСКО
10. **Рекомендації:** відсутні
11. **Додатки:** (дод. А)
12. **Дата складання «...»** _____ 20__ р.
13. **ППП .**

Паспорт об'єкту №2

1. **Область :** Львівська, м. Львів
2. **Попереднє найменування екскурсії в якій використовувався об'єкт огляду:**
«Вулицями середньовічного Львова»
3. **Найменування об'єкту:** Палац Корнятка
4. **Історична подія:** В цьому будинку у 1686 році був підписаний так званий «Вічний мир» між Польщею та Московським царством, згідно з яким було юридично закріплено поділ України і вона на довгі століття залишалася під владою різних держав.
5. **Місце розташування:** Площа Ринок, 6
6. **Опис об'єкту:** Палац був збудований в 1580 р. на залишках готичних кам'яниць архітекторами Петром Барбоном та Павлом Римлянином. Дім Корнятка є справжньою перлиною архітектури епохи Відродження у Львові. Всі характерні для цього стилю риси: чіткий поділ на поверхи, великі вікна, оздоблення рустом, гармонійні пропорції – яскраво представлені в цій будівлі.
7. **Джерело інформації про об'єкт:** Перелигіна. О. Корнятка кам'яниця // Енциклопедія Львова / За редакцією А. Козицького. — Львів : Літопис, 2010. — Т. 3. — С. 411—415[27].
8. **Стан об'єкту:** Реставрація у 1930-х роках під наглядом архітектора Міхала Лужецького. Тоді ж будинок електрифіковано та підведено водопровід. 1931 року архітектор Лаврентій Дайчак завершив реконструкцію аркових галерей у дворі. 1976 року наново відкрито дверний отвір, що вів з коридору у готичну залу. У 1991–1993 роках інститутом «Укрзахідпроектреставрація» проведено реставраційні роботи. Відкритий для огляду.
9. **Охорона:** під охороною ЮНЕСКО
10. **Рекомендації:** відсутні
11. **Додатки:** (дод. Б, В, Г)
14. **Дата складання «...»** _____20__р.
15. **ППП .**

2.3. Розробка екскурсійного маршруту, схема, хронометраж

Дуже важливим елементом в створенні екскурсії є розробка маршруту.

Загальний кілометраж складає 182,3 км, тривалість 10 годин (рис.2.1, 2.2, 2.3).

Маршрут екскурсії:

Примітка: – Пішохідний маршрут.

 – Автобусний маршрут.

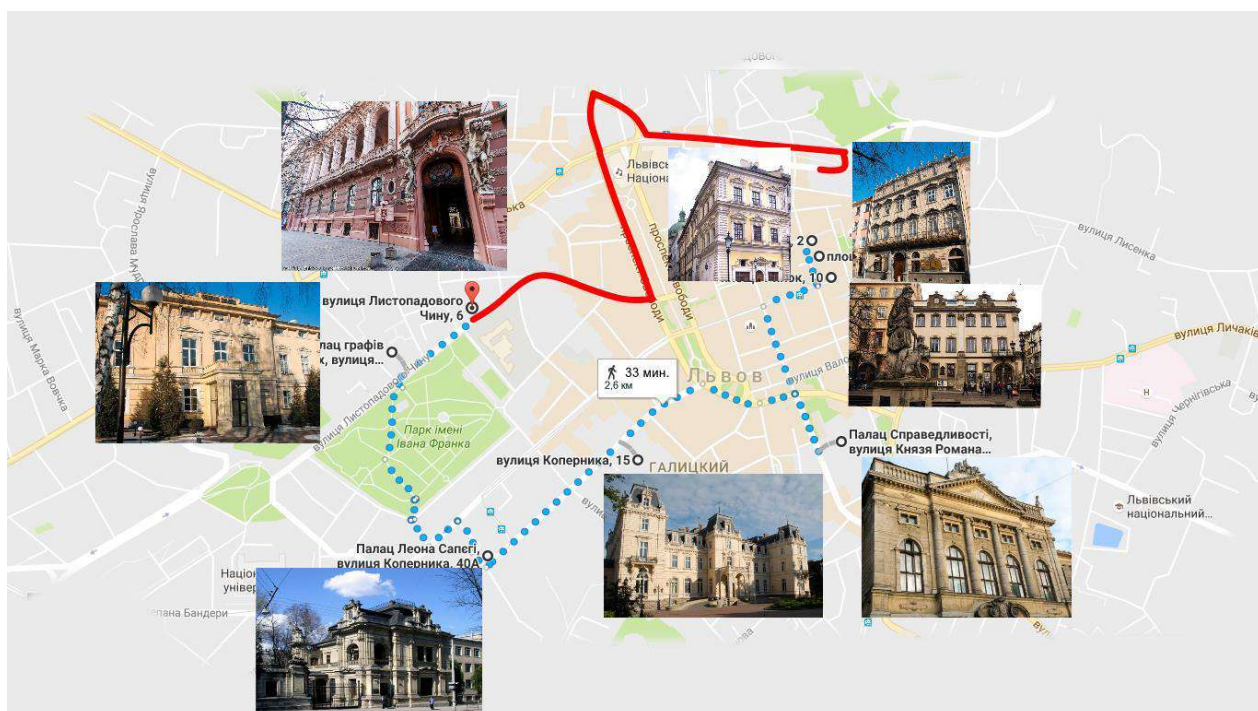

Рисунок 2.1 – Загальний міський маршрут.

Рисунок 2.2 – Деталізований міський маршрут.

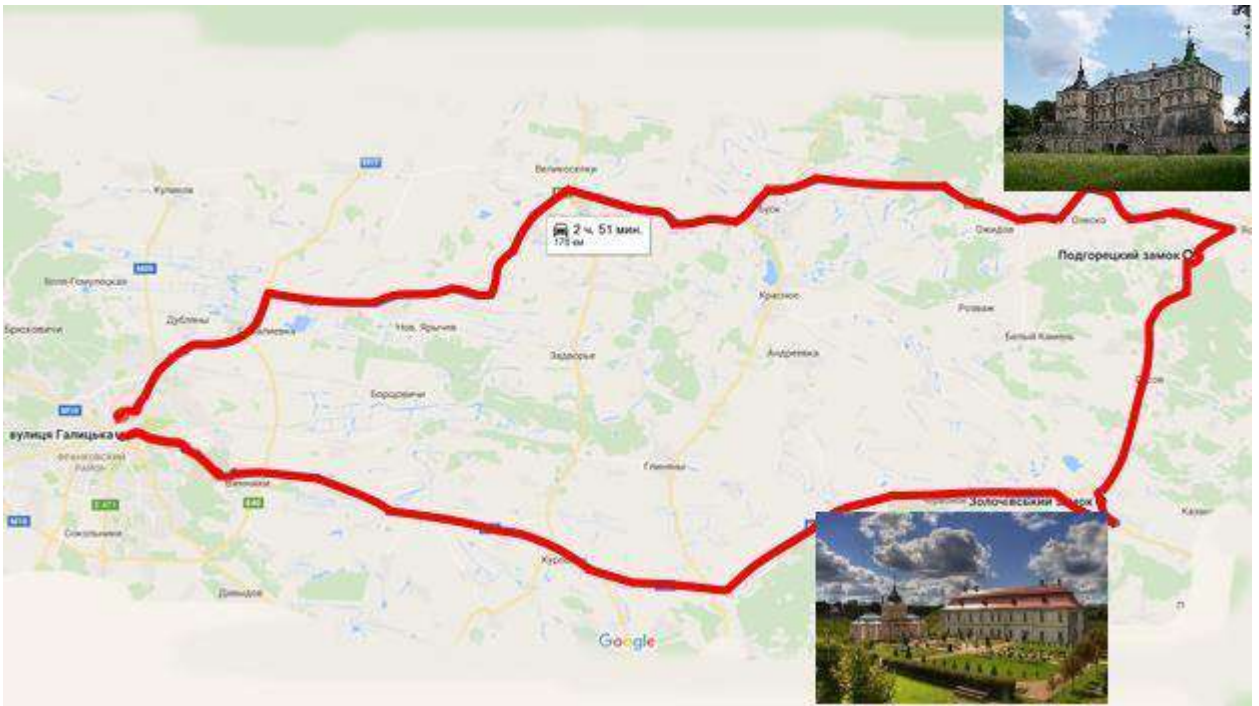

Рисунок 2.3 – Заміський маршрут.

Хронометраж

- 10:00 – Зустріч з туристами на площі Ринок.
- 10:05 – Вступна частина, інструктаж.
- 10:15 – Коротка розповідь про площу Ринок.
- 10:20 – Огляд та розповідь першого об'єкту – Плацу Бандіnellі.
- 10:30 – Перехід до другого об'єкту.
- 10:35 – Огляд та розповідь про Палац Корнякта.
- 10:50 – Перехід до третього об'єкту.
- 10:53 – Огляд та розповідь про Палац Любомирських.
- 11:05 – Перехід до четвертого об'єкту вулицею та площею Галицька.
- 11:15 – Огляд та розповідь про Палац Справедливості.
- 11:30 – Перехід до п'ятого об'єкту площею Міцкевича та вулицею Коперника.
- 11:45 – Огляд та розповідь про Палац Потоцьких та вільний час.
- 12:10 – Перехід до шостого об'єкта по вулиці Коперника.
- 12:20 – Огляд та розповідь про Палац Сапегів.
- 12:30 – Перехід до сьомого об'єкта через парк Івана Франка.
- 12:45 – Огляд та розповідь про Палац графів Голуховських.
- 12:55 – Перехід до восьмого об'єкта вулицею Листопадового Чина.
- 13:00 – Огляд та розповідь про Будинок вчених та вільний час.
- 13:30 – Переїзд до площі Данила Галицького.
- 13:40-15:00 – Обід в кафе «Перша Кляса»
- 15:00 – Переїзд в с.Підгорці.
- 16: 15 – Приїзд до Підгорецького замку.
- 16:25 – Огляд та розповідь про Підгорецький замок та вільний час.
- 17:15 – Виїзд до м. Золочев.
- 17:45 – Прибуття до Золочівського замку.
- 17:55 – Огляд та розповідь про Золочівський замок та вільний час.
- 19:00 – Повернення до Львова
- 20:15 – Прибуття до Львова.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ ТА ТЕХНОЛОГІЧНА КАРТА ЯК ВАЖЛИВІ ЕЛЕМЕНТИ ЕКСКУРСІЇ.

3.1. Визначення методичних прийомів і техніки проведення екскурсії

Під час показу та розказу екскурсії використовуються певні методичні прийоми для кожного об'єкта.

Перший об'єкт: за допомогою попереднього огляду, який дозволяє передньо вивчити об'єкт екскурсантом; зорового аналізу – екскурсант самостійно аналізує ті чи інші особливості об'єкту: характеристика – екскурсовод поясню, що собою представляє об'єкт; зоровий аналіз – розглядає окремі елементи; оцінка історичної події – екскурсовод розповідає про подію, пов'язаному з об'єктом, його значення.

Другий об'єкт: характеристика, зоровий аналіз, оцінка історичної події, порівняння – порівнюється даний об'єкт з іншим, переключення уваги – переносить свій погляд на інший об'єкт, порівняння об'єктів дозволяє краще зрозуміти спочатку спостережуваний об'єкт.....

3.2. Технологічна картка маршруту

Важливим елементом під час розробки екскурсії є розробка технологічної картки маршруту (табл 3.1).

Таблиця 3.1

Технологічна картка маршруту

Маршрут(ділянки маршруту)	Зупинка	Об'єкт показу	Час	Найменування підтеми	Організаційні вказівки	Методичні прийоми
Площа Ринок	Площа, фонтан з Адонісом, площа Ринок, 2	Площа	20 хв	Історія виникнення та значення площі	Зустріч з групою, інструктаж. Розмістити групу півколом біля фонтану	Короткий опис, зоровий аналіз
Палац Бандіnellі	Площа Ринок, 2	Палац Бандіnellі	10 хв	Історія побудови, історичне значення, особливості архітектури	Розмістити групу уздовж фасадного входу	Опис, демонстрація, зоровий аналіз

3.3. Підготовка індивідуального тексту екскурсії

Рада Вас вітати у Львові! Мене звати .... і сьогодні я буду Вашим екскурсоводом. Наша екскурсія має назву «Палаці та замки Львова», буде складатися з двох частин: перша – пішохідна, по центру Львова, та друга – виїзна, за межі міста. Протяжність складає 182,3 км, з урахуванням автобусного перїзду, тривалість 10 годин з урахуванням вільного часу та повернення до Львова. Після першої частини у Вас буде вільний час. Про всі інші організаційні моменти я буду повідомляти під час самої екскурсії. Нагадую, що пішохідна частина передбачає пересування по місту, тож прошу всіх бути обережними, триматися та не відставати від групи.

Тож почнемо!

Наша екскурсія розпочинається в історичному центрі сучасного міста. Площа Ринок – одне із найбільш витончених і архітектурно довершених місць у Львові. Історія площі доволі цікава. Князь Данило Галицький заснував Львів у 13 столітті, а у 1349 році місто було завойоване Королівством Польським. За дорученням Казимира III Великого німецькі колоністи почали будівництво площі за взірцем середньовічного європейського міста з ринковою площею у центрі. Архітектурний вигляд площі формувався в період розквіту ренесансу у Львові [4]. Ансамбль створювали кращі архітектори — Петро Красовський, Мартин Градовський, Павло Римлянин, Себастьян Фесінгер та інші. Будівлі споруджувались за замовленням багатого знаті і заможних купців, оскільки ділянки на центральній площі міста були дуже дорогими. Платився податок від кількості вікон на головному фасаді будівлі. Це наклало свій відбиток на архітектурний вигляд будівель: більшість будинків побудовані на вузьких, витягнутих вглибину ділянках, складаються із головної будівлі, внутрішнього двору і флігеля. Фасади будинків здебільшого тривіконні із асиметрично розміщеними прорізами, що відповідає ренесансній структурі планування: двовіконна світлиця і одновіконна бокова кімната (ще називають таку кімнатку ванькир) [31]. Упродовж багатьох століть площа Ринок була центром

усього життя Львова – економічного, політичного, культурного. Тут вирував базар, який відвідували перси і англійці, турки і голландці, росіяни і французи. На площі розміщувалося міське управління, виконувалися судові вироки, влаштовувалися різноманітні урочистості, вистави, процесії [6].

Що ж, перейдемо безпосередньо до об'єктів.

Ось перед нами палац Бандіnellі – один із багатьох зразків пізнього Ренесансу у Львові. Головний вхід у будинок спочатку був від площі (ось тут), а під час реставрації 1739 р. його перенесли на бокову вуличку.....

ВИСНОВКИ

В процесі виконання роботи, нами були зроблені наступні висновки:

1) Проаналізували та охарактеризували екскурсійний туризм в Львові. Екскурсійний туризм є на сьогоднішній день важливим об'єктом вивчення, так як він є істотним комплексом світового господарства. За останні десятиліття ХХ століття міжнародні туристські зв'язки стали складовою частиною соціально-економічних відносин світового співтовариства. У зв'язку з цим величезне значення має процес вивчення туризму як науки.

2) Визначили особливості та місце екскурсійного туризму в туристичній індустрії.

Сьогодні туризм утверджується як стратегічний напрямок розвитку Львова.

Архітектурні пам'ятки і археологічні знахідки, музеї і галереї, театри і концертні зали, національні традиції і обряди, ділова активність і зручні шляхи сполучення – все це робить Львів містом туризму. Місто з унікальними пам'ятками, розташоване в регіоні рідкісних екологічно чистих природно-кліматичних умов, претендує на набуття статусу туристичного центру світового значення. Популярним туристичним маршрутом є «Золота підкова

Львівщини». Навколо Львова історично розкинулися старовинні замки.

3). Підібрали та ретельно вивчили об'єкти показу та розповіді. На основі дослідженого матеріалу нами було обрано тему «Палаці та замки Львова» різних епох і часів, історичні факти та легенди. При підборі об'єктів урахувались пізнавальна цінність, наявність повної, достовірної і цікавої інформації про об'єкт, художня цінність пам'ятки, відомість, виразність та багато інших факторів.

4). Розробили екскурсійний маршрут, склали схему, хронометраж. Дуже важливим елементом в створенні екскурсії є розробка маршруту. Загальний кілометраж складає 182,3 км, тривалість 10 годин

5). Підготовлено індивідуальний текст, технологічно карту. Було ретельно досліджено прийоми проведення та розповіді кожних об'єктів, та визначення їх організаційних вказівок .

6). Визначили методичні прийоми і техніку проведення екскурсії. В екскурсії було використано такі методичні прийоми як: опис, демонстрація, зоровий аналіз, зоровий монтаж, зорова реконструкція, локалізація подій, переключення уваги та прийом руху.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

- 1) Архітектура Львова: Час і стилі. XIII—XXI ст. — Львів : Центр Європи, 2008. — С. 313–315, 339
- 2) Архітектурна спадщина України. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури /за ред. Тимофієнка.—К.: Українознавство.1996.- 268с.
- 3) Бірюльов Ю. О. Захаревичі Творці столичного Львова.
- 4) Вуйцик В. С. З історії львівських кам'яниць. Площа Ринок, 3. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». — Вип. 14, Львів, 2004. — С. 117—123.
- 5) Вуйцик В. С., Липка Р. М. Зустріч зі Львовом. — Львів: Каменяр, 1987. — С. 110–112.
- 6) Вуйцик В. С., Липка Р. М. Зустріч зі Львовом. Львів: Каменяр, 1987. С. 47-48.
- 7) Вуйцик В.С. Львівський історико – архітектурний заповідник: Екскурсія по місту. – Л.: Каменяр, 1991. – С. 18. 12.

Питання до екзамену

1. Музеєзнавство як наука. Об'єкт та предмет дослідження музеєзнавства.
2. Проаналізуйте ключові поняття музеєзнавства: музей, музейний предмет, музейна справа.
3. Охарактеризуйте структуру музеєзнавства.
4. Проаналізуйте розвиток музейної справи в Україні у XIX – на початку XX ст.
5. Музейне будівництво на теренах історичної Сумщини (XIX – XX ст.).
6. Проаналізуйте основні етапи розвитку музеїв в Україні в XX ст.
7. Назвіть видатні постаті музейного будівництва в Україні (XIX – XX ст.).
8. Окресліть нові світові тенденції в розвитку музейної сфери в другій половині XX ст.
9. Дайте оцінку сучасному стану українського музеєзнавства.
10. Охарактеризуйте основні напрямки музейної діяльності.
11. Обґрунтуйте класифікацію музейних предметів за типами джерел.
12. Обґрунтуйте класифікацію музеїв України за адміністративною ознакою та формою власності.
13. Проаналізуйте структуру та складові елементи фондів музею.
14. Окресліть основні напрямки фондової роботи музею.
15. Охарактеризуйте експозиційні матеріали: музейні предмети, науково-допоміжні матеріали, тексти, покажчики.
16. Дайте характеристику музеям історичного профілю.
17. Дайте характеристику музеям художньо-мистецького профілю.
18. Дайте характеристику музеям літературного профілю.
19. Дайте характеристику етнографічним музеям України.
20. Дайте характеристику музеям архітектурного профілю.
21. З'ясуйте специфіку музеїв краєзнавчого профілю.
22. Теорія екскурсійної справи.
23. Екскурсознавство як комплексна наукова навчальна дисципліна.
24. Взаємозв'язок понять метод, методика, методологія в екскурсійній діяльності.
25. Сутність екскурсії.
26. Еволюція терміну «екскурсія».
27. Мета, завдання та форми проведення екскурсії.
28. Поєднання показу та розповіді – основа екскурсії.
29. Екскурсія як вид діяльності.
30. Екскурсія як форма спілкування. Зародження екскурсійної діяльності на українських землях (друга половина XIX – початок XX ст.).
31. Екскурсійна діяльність в Україні в 20-30-х роках XX ст..
32. Екскурсійна діяльність в сучасній Україні.
33. Класифікаційні ознаки екскурсій.
34. Специфіка і особливості змістовних екскурсій.
35. Специфіка і особливості екскурсій за складом і кількістю учасників.
36. Специфіка і особливості екскурсій за місцем проведення та способом пересування.
37. Форми проведення екскурсій Організація та зміст процесу розробки нової екскурсії.
38. Творча група, її склад. Колективний характер роботи.
39. Основні етапи підготовки екскурсії.
40. Порядок складання технологічної карти екскурсії.
41. Індивідуальний текст екскурсії, його особливості.
42. Підготовка екскурсії. Тема, мета і завдання екскурсії.
43. Вивчення і відбір екскурсійних об'єктів, розробка маршруту екскурсії.
44. Вивчення матеріалів по темі екскурсії.
45. Уточнення маршруту екскурсії.
46. Контрольний та індивідуальний тексти екскурсії.
47. «Портфель екскурсовода».
47. Технологічна карта екскурсії.

48. Проведення пробної екскурсії та її затвердження.
49. Класифікація методичних прийомів проведення екскурсії.
50. Методичні прийоми показу.
51. Методичні прийоми розповіді.
52. Якість проведення екскурсії
53. Основні критерії оцінки екскурсії
54. Професійні здібності та якості екскурсовода.
55. Майстерність екскурсовода. Вміння і навички екскурсовода. Мова екскурсовода.

8. КРИТЕРІЇ ПІДСУМКОВОЇ ОЦІНКИ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ (для іспиту / заліку)

Рівень знань оцінюється:

- «відмінно» / «зараховано» А - від 90 до 100 балів. Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно знаходити та опрацьовувати необхідну інформацію, демонструє знання матеріалу, проводить узагальнення і висновки. Був присутній на лекціях та семінарських заняттях, під час яких давав вичерпні, обґрунтовані, теоретично і практично правильні відповіді, має конспект з виконаними завданнями до самостійної роботи, презентував реферат (есе) за заданою тематикою, проявляє активність і творчість у науково-дослідній роботі;

- «добре» / «зараховано» В - від 82 до 89 балів. Студент володіє знаннями матеріалу, але допускає незначні помилки у формуванні термінів, категорій, проте за допомогою викладача швидко орієнтується і знаходить правильні відповіді. Був присутній на лекціях та семінарських заняттях, має конспект з виконаними завданнями до самостійної роботи, презентував реферат (есе) за заданою тематикою, проявляє активність і творчість у науково-дослідній роботі;

- «добре» / «зараховано» С - від 74 до 81 балів. Студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, але дає недостатньо обґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки. При цьому враховується наявність конспекту з виконаними завданнями до самостійної роботи, реферату та активність у науково-дослідній роботі;

- «задовільно» / «зараховано» D - від 64 до 73 балів. Студент був присутній не на всіх лекціях та семінарських заняттях, володіє навчальним матеріалом на середньому рівні, допускає помилки, серед яких є значна кількість суттєвих. При цьому враховується наявність конспекту з виконаними завданнями до самостійної роботи, рефератів (есе);

- «задовільно» / «зараховано» E - від 60 до 63 балів. Студент був присутній не на всіх лекціях та семінарських заняттях, володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні, на всі запитання дає необґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки, має неповний конспект з завданнями до самостійної роботи.

- «незадовільно з можливістю повторного складання» / «не зараховано» FX – від 35 до 59 балів. Студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.

- «незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни» / «не зараховано» F – від 1 до 34 балів. Студент не володіє навчальним матеріалом.

Таблиця відповідності результатів контролю знань за різними шкалами

100-бальною шкалою	Шкала за ECTS	За національною шкалою	
		екзамен	залік
90-100 (10-12)	A	Відмінно	зараховано
82-89 (8-9)	B	Добре	
74-81(6-7)	C		
64-73 (5)	D		
60-63 (4)	E	Задовільно	не зараховано
35-59 (3)	Fx	незадовільно	
1-34 (2)	F		

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Абрамов В. В. Проблеми удосконалення системи підготовки і менеджменту персоналу екскурсійної сфери туристської галузі України. / В. В. Абрамов, М. М. Покоłodна / Коммунальное хозяйство городов: научно-технический сборник. Серія : Экономические науки. – Київ: «Техніка», 2007. – Вып. 75. С. 203 – 211.
2. Бабарицька В. К. Екскурсознавство і музеєзнавство: навч. посібник /В. К. Бабарицька, А. Я. Короткова, О. Ю. Малиновська. – Київ: Альтерпрес, 2007. – 462 с.
3. Дашевська І. М. Інтерактивні методи навчання та їх застосування в екскурсійній діяльності / І. М. Дашевська, О. І. Томкович // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2012. – № 4 (239). – Ч. 2. – С. 129–134.
4. Енциклопедичний словник-довідник туризму / В. А. Смолій, В. К. Федорченко, В. І. Цибух; [за заг. ред. В. К. Федорченко]. – Київ: Видавничий дім «Слово», 2006. – 372 с
5. Король О. Д. Організація екскурсійного обслуговування в туризмі: навч. посіб. / О. Д. Король. – Чернівці, Чернівецький національний університет 2016. – 144 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://tourlib.net/books_ukr/korol-ekskurs.htm
6. Ківтенко В., Малиновська О. Організація екскурсійних послуг: Підручник. – Херсон В.К. Кінтенко, О.Ю. Малиновська :ОЛДІ–ПЛЮС, 2018 – 518 с. іа.
7. Організація екскурсійної діяльності: підручник/ М. М. Покоłodна; Харків. нац. ун-тміськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. –Харків : ХНУМГім. О. М. Бекетова, 2017. –180с.
8. Олійник В. Д. Сучасний стан та перспективи розвитку екскурсійного туризму // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. №845. 2023 С.5-11
9. Організація екскурсійної діяльності: конспект лекцій. / Н.А. Леоненко. – Х.: НУЦЗУ, 2019. – 167 с
10. Організація екскурсійних послуг: Підручник. – Херсон / В.К. Кіптенко, О.Ю. Малиновська : ОЛДІ–ПЛЮС, 2018. – 518 с:
11. Про внесення змін до Закону України «Про туризм»: Закон України № 1282-IV від 18.11.2003 р.//zakon2.rada.gov.ua (Ред. від 28.06.2015)
12. Федорченко В. К. Історія екскурсійної діяльності в Україні: навч. посібник / В. К. Федорченко, О. М. Костюкова, Т. А. Дьорова, М. М. Олексійко. – Київ : Кондор, 2004. – 166 с.

Додаткова

1. ДСТУ EN 15565:2016 (EN 15565:2008, IDT) Туристичні послуги. Вимоги до професійної підготовки та кваліфікаційних програм для гідів. Наказ від 11 серпня 2016 року № 236 «Про прийняття нормативних документів України, гармонізованих з міжнародними та європейськими нормативними документами, та скасування нормативних документів. – України». / № – Вперше. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://cct.com.ua/2016/11.08.2016_236.htm
2. Положення про порядок видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу фахівцям туристичного супроводу, від 20 жовтня 2004 р., № 1344/9943.
3. Зінченко В. А. Екскурсологія як туристологічна наука / А. Зінченко // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. – Серія: філософські науки. – Київ, 2010. – Вып. 8. – С. 211–223.
4. European federation of tourist guide associations [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.feg-touristguides.com>
5. European standard EN13809:2003 Tourism services – Travel agencies and tour operators terminology [Electronic resource] / – Regime of access :

<http://www.wftga.org/sites/default/files/imceuploads/documents/DEFINITIONS%20OF%20TOURIST%20GUIDE-TOUR%20MANAGER-TOUR%20ESCORT-FINAL.pdf>

Періодичні видання

1. Журнал «Краєзнавство, географі, туризм»
2. Журнал «Міжнародний туризм»
3. Журнал «Туризм сільський зелений»